

नवीन शैक्षणिक धोरण
विशेषांक..!

अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे

श्री ढोकेश्वर कॉलेज,
ढाकळी ढोकेश्वर

नॅक ग्रेड B++

ता.पारनेर, जि. अहमदनगर - ४१४ ३०४ (महाराष्ट्र)

☎ ०२४८८-२९५३९५

ज्ञानज्यात

२०२२-२३

- Website : www.shridhokeshwarcollege.org
- Email : tdcollege@gmail.com

संस्थेचे अध्यक्ष मा.श्री.नंदकुमार झावरे साहेब छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या प्रतिमेचे पुजन करताना समवेत सहसचिव मा.अॅड.विश्वासराव आठरे पा., विश्वस्त मा.सीताराम खिलारी व प्राचार्य

संस्थेचे अध्यक्ष मा.श्री.नंदकुमार झावरे साहेब यांच्या वाढदिवसानिमित्त महाविद्यालयात वृक्षारोपण करताना आम्ही टाकळीकर ग्रुप संस्थेचे अध्यक्ष मा.श्री.गोसावी साहेब, मा.डॉ.भाऊसाहेब खिलारी, प्राचार्य व सर्व प्राध्यापक वृंद

माजी विद्यार्थी मेळाव्यामध्ये माजी विद्यार्थ्यांच्या हस्ते वृक्षारोपण करताना

महाविद्यालयातील 'लोटस व लिली गार्डनची' पाहणी करताना मान्यवर

राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या 'विशेष श्रमसंस्कार शिबिराचे' उद्घाटन करताना तीखोल गावचे सरपंच मा.संदिप ठाणगे, उद्घाटक प्राचार्य डॉ.बी.एच.झावरे, महाविद्यालयाचे प्राचार्य गावकरी व इतर मान्यवर

महाविद्यालयामध्ये भेटी प्रसंगी छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या प्रतिमेचे पूजन करताना संस्थेचे विश्वस्त मा.डॉ.भापकर समवेत सचिव मा.जी.डी.खानदेशे, अध्यक्ष मा.नंदकुमार झावरे पाटील व इतर मान्यवर

नवीन शैक्षणिक धोरण विशेषांक..!

ज्ञानज्योत
२०२२-२३

अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे

श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर

ता.पारनेर, जि. अहमदनगर - ४१४ ३०४ (महाराष्ट्र)

ज्ञानज्योत

नवीन शैक्षणिक धोरण विशेषांक ...

२०२२-२३

■ संपादक ■

प्राचार्य डॉ.श्री.लक्ष्मणराव श्रीधर मतकर

■ कार्यकारी संपादक ■

प्रा.श्री.लक्ष्मण भिकाजी कोठावळे

■ संपादक मंडळ ■

प्रा. डॉ.विजय सुरोशी

प्रा. सोनाजी ठोंबे

प्रा.डॉ. एकनाथ जाधव

प्रा. सविता पिंगट

प्रा. नामदेव वालहेकर

प्रा. शुभांगी पवार

प्रा. दादासाहेब लोखंडे

प्रा. श्रीकांत आल्हाट

श्री. बाळासाहेब गिरी

नवीन शैक्षणिक धोरण विशेषांक..!

ज्ञानज्योत
२०२२-२३

वार्षिक नियतकालिक शैक्षणिक वर्ष २०२२-२३

दि प्रेस रजिस्ट्रेशन ऑफ बुक्स नियम, ८ फॉर्म ४ प्रमाणे आवश्यक माहिती

प्रकाशन स्थळ	: अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर ता.पारनेर, जि. अहमदनगर - ४१४३०४ (महाराष्ट्र)
प्रकाशन काळ	: वार्षिक
प्रकाशक व संपादक	: प्राचार्य डॉ.रुक्ष्मणराव श्रीधर मतकर श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर ता.पारनेर, जि. अहमदनगर फोन : ०२४८८ - २९५३९५ ईमेल : tdcollege@gmail.com
कार्यकारी संपादक	: प्रा.रुक्ष्मण भिकाजी कोठावळे
राष्ट्रीयत्व	: भारतीय
मालकी	: श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर ता.पारनेर, जि. अहमदनगर
मुद्रक	: प्रतीक प्रिंटर्स, अहमदनगर
फोटो सेटिंग	: एस.पी.क्रीएशन्स / ९५२७५८५९३०
मुखपृष्ठ	: संपादक मंडळ निर्मित

मी प्राचार्य डॉ.रुक्ष्मणराव श्रीधर मतकर असे जाहीर करतो की,
वर दिलेली माहिती माझ्या समजूतीप्रमाणे बरोबर आहे.

सदर अंकात व्यक्त करण्यात आलेल्या साहित्यातील मतांशी संपादक मंडळ व प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

नवीन शैक्षणिक धोरण विशेषांक..!

ज्ञानज्योत
२०२२-२३

अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज, अहमदनगर.

- पदाधिकारी -

(दि. ०१/०४/२०२१ ते दि. ३१/०३/२०२४)

मा.आ.श्री. नंदकुमार भाऊसाहेब झावरे पा.
अध्यक्ष

मा.श्री. रामचंद्र हरिभाऊ दरे
उपाध्यक्ष

मा. श्री. गेणूजी दगडुजी खानदेशे
सचिव

मा.अॅड.श्री. विश्वासराव दत्तात्रय आठरे पा.
सहसचिव

मा.डॉ.श्री. विवेक प्रभाकर भापकर
खजिनदार

- विश्वस्त -

मा.डॉ.श्री. मोहनराव गंगाराम हापसे
विश्वस्त

मा.अॅड. दिपलक्ष्मी संभाजीराव म्हसे
विश्वस्त

मा.श्री. सिताराम वि.खिलारी
विश्वस्त

मा.डॉ.श्री. चंद्रकांत कृष्णराव मोरे
विश्वस्त

मा.श्री. मुकेशदादा माधवराव मुळे
विश्वस्त

मा.श्री. जयंत रामनाथ वाघ
विश्वस्त

नवीन शैक्षणिक धोरण विशेषांक..!

ज्ञानज्योत
२०२२-२३

निसर्ग कवी
स्व. ना.धो.महानोर

कलादिग्दर्शक
स्व. नितीन चं. देसाई

भावपूर्ण श्रद्धांजली

या शैक्षणिक वर्षात मायभूमीच्या रक्षणार्थ धारातीर्थी पडलेले शूरवीर,
साहित्यिक, विचारवंत, राजकारणी, शास्त्रज्ञ, गायक, संगीतकार,
नाट्य-चित्र अभिनेते, संस्थेतील व महाविद्यालयातील शिक्षक,
सेवक, विद्यार्थी आणि त्यांचे आप्तेष्ट, संस्थेवर प्रेम करणारे स्नेही
मृत्युमुखी पडलेले सामान्य नागरिक, समाज बांधव या सर्वांना

'ज्ञानज्योत' ची

॥ भावपूर्ण श्रद्धांजली ॥

प्राचार्यांचे मनोगत ...

प्रिय विद्यार्थी मित्रहो,

शैक्षणिक वर्ष २०२२-२३ या शैक्षणिक वर्षातील 'नवीन शैक्षणिक धोरण' (NEP) हा एक विषय घेऊन साकार झालेला 'ज्ञानज्योत' विशेषांक आपल्या हाती देताना मनस्वी आनंद होत आहे. याचे महत्त्वाचे कारण असे की, ज्ञानधन ही सर्वश्रेष्ठ संपत्ती आहे हे प्राचीन काळापासून आजपर्यंत सर्वांनी मान्य केलेले आहे. या ज्ञानाबद्दल ज्ञानियांचे राजे विश्वसंत ज्ञानेश्वर माऊली ग्रंथराज 'ज्ञानेश्वरी' ग्रंथात प्रतिपादन करतात की,

अर्जुना तथा नांव ज्ञान । येर प्रपंचु हे विज्ञान ॥

तेथ सत्यबुद्धि ते अज्ञान । हेहि जाण ॥ .... (ज्ञा. ७-६)

ज्या ज्ञानामुळे परमात्मा भेटतो त्याला अध्यात्म ज्ञान म्हणतात. ज्या ज्ञानामुळे भौतिक ज्ञानाची प्राप्ती होते त्याला विज्ञान असे म्हणतात आणि डोळ्यांनी दिसते ते सर्व सत्यच आहे असे समजणे याला अज्ञान असे म्हणतात.

नवीन शैक्षणिक धोरणाबाबत विचार करताना अध्यात्म ज्ञान आणि भौतिक ज्ञान यांचा समन्वय साधला तर मानवी समृद्धी विकसित झाल्याशिवाय राहणार नाही म्हणूनच या अंकाची निर्मिती करताना सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ आणि केंद्र सरकार व महाराष्ट्र शासनाने सुरु केलेल्या नवीन शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी नजरेसमोर ठेवलेली आहे.

मला जाणीव आहे की, गेली वर्षभर विद्यार्थी आणि प्राध्यापक यांच्यामध्ये नवीन शैक्षणिक धोरणासमोरील आव्हाने आणि उपाय यावर संवाद, चर्चा होऊन विद्यार्थ्यांनी या अंकासाठी निबंध लेखन केलेले आहे. यामध्ये प्रामुख्याने २१ व्या शतकातील शिक्षणाचे बदलते प्रवाह, मातृभाषेतून शिक्षण घ्यावे, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, संशोधन, चार वर्षांचा असणारा पदवी कोर्स, ऑनलाईन, ऑफलाईन शिक्षणातील फरक या विषयावरील विद्यार्थ्यांचे अभ्यासपूर्ण लेख लिहिलेले आहेत.

या शैक्षणिक वर्षातील आणखी एक महाविद्यालयाच्या दृष्टीने आनंदाची गोष्ट झालेली आहे की, दिनांक १४ व १५ मार्च २०२३ रोजी नॅक समितीने महाविद्यालयाचे प्रत्यक्ष भेट देऊन पूनर्मूल्यांकन मूल्यमापन केले यामध्ये महाविद्यालयास B++ ही श्रेणी प्राप्त झालेली आहे. या सर्व यशस्वी वाटचालीस मा.संस्था पदाधिकारी यांचे बहुमोल मार्गदर्शन व आपण सर्वांनी केलेले परीश्रम यामुळे ही श्रेणी प्राप्त झालेली आहे.

महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांसाठी अभ्यासक्रमाबरोबरच एन.सी.सी., एन.एस.एस., विद्यार्थी विकास मंडळ या उपक्रमांतर्गत विस्तार व्याख्याने, सांस्कृतिक कार्यक्रम, निबंध व काव्य लेखन स्पर्धा, क्रीडा, स्पर्धा परीक्षा इत्यादी उपक्रम वर्षभर राबविले जातात त्यामुळे पुढील पाच वर्षात महाविद्यालय नक्कीच A श्रेणीपर्यंत प्रगती करेल असा विश्वास वाटतो.

सदरचा 'नवीन शैक्षणिक धोरण' हा 'ज्ञानज्योत' चा विशेषांक आकारास येण्यासाठी कार्यकारी संपादक प्रा.लक्ष्मण कोठावळे, संपादक मंडळातील सर्व सदस्य, प्राध्यापक, शिक्षकेतर सेवकवृंद आणि विद्यार्थी या सर्वांच्या परीश्रमाने हा 'नवीन शैक्षणिक धोरण' विशेषांकाचा यज्ञ यथासांग संपन्न झाला म्हणून मी सर्वांचे मनापासून अभिनंदन करतो.

डॉ. लक्ष्मणराव श्री.मतकर

प्राचार्य,

श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर

ता.पारनेर, जि.अहमदनगर.

संपादकीय ...

प्रिय विद्यार्थी मित्रांनो,

‘नवीन शैक्षणिक धोरण’ हा २०२२-२३ या शैक्षणिक वर्षाचा ‘ज्ञानज्योत’ चा विशेषांक आपल्या हाती देताना मला श्रीकृष्णाने अर्जुनाला सांगितलेल्या ज्ञानाची आठवण झाल्याशिवाय राहात नाही.

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत् स्वयं योगसंसिद्ध कालेनात्मनि विन्दती ॥ (४-३८)

या जगात ज्ञानाइतकी पवित्र गोष्ट दुसरी कोणतीही नाही. ज्ञानाने अंतःकरण शुद्ध झालेला पुरुष योग्य काळी ते नवीन ज्ञान आपल्या ठायी प्राप्त करून घेतो. मनुष्य प्रकृतीने वाढतो. त्याला संस्कृतीने वाढविण्याचे काम ज्ञान करते. असे हे गीता ज्ञानाचे अमृत श्रीकृष्णाने अर्जुनाला सुमारे पाच हजार वर्षांपूर्वी सांगितले तेच श्रीभगवद्गीता ग्रंथातील ज्ञान नवीन शैक्षणिक धोरण आखताना विचारात घेतल्याशिवाय पुढे जाता येत नाही हे अभ्यासक, संशोधकांनीही मान्य केलेले आहे.

या शैक्षणिक वर्षापासून ‘नवीन शैक्षणिक धोरण’ नेमके कसे आहे याविषयी विद्यार्थी आणि प्राध्यापकांमध्ये वर्षभर चर्चा संवाद सुरू होता. या चर्चेतूनच प्राचार्य, प्राध्यापक यांच्या मार्गदर्शनाने हा विशेषांक तयार झालेला आहे. यामध्ये प्रामुख्याने २१ व्या शतकातील शिक्षणाचे बदलते प्रवाह आणि उद्याचा भारत, नवीन शैक्षणिक धोरणाचे महत्त्व, नवीन शैक्षणिक धोरणाबद्दलचा दृष्टिकोन, नवीन शैक्षणिक धोरणापुढील आव्हाने आणि उपाय, नवीन शैक्षणिक धोरण आणि सकारात्मक विचार, व्यावसायिक शिक्षणाबरोबरच मूल्यशिक्षण, संस्कृती यांचाही विचार करून या अंकाची निर्मिती करण्यात आलेली आहे. यामधील विद्यार्थी-विद्यार्थिनींनी लिहिलेले लेख अभ्यासपूर्ण व शैक्षणिक धोरणाबद्दल विचारांची दिशा ठरविणारे आहेत. त्यामुळे युवापिढी हे नवीन शैक्षणिक धोरण पेलण्यास समर्थ ठरेल अशी अपेक्षा ठेवण्यास हरकत नाही.

‘नवीन शैक्षणिक धोरण’ हा या विशेषांकाचा ‘ज्ञानयज्ञ’ पूर्ण करण्यासाठी मी केवळ निमित्त मात्र आहे हे सारे आपल्यापर्यंत पोहोचविण्यासाठी अनेकांचे सहकार्य आणि मार्गदर्शन लाभलेले आहे. यामध्ये मान. संस्था पदाधिकारी, विश्वस्त, सदस्य, सभासद, महाविद्यालयाचे प्राचार्य, सर्व शाखाप्रमुख, प्राध्यापक, शिक्षकेतर सेवकवृंद, विद्यार्थी या सर्वांचे मनापासून आभार आणि ऋण मानतो.

‘ज्ञानज्योत’ चे संपादक मंडळ आणि प्रतिक प्रिंटर्स अहमदनगर यांनी वेळेत अंक तयार केला म्हणून त्यांचाही मी आभारी आहे. शेवटी ‘नवीन शैक्षणिक धोरण’ हे संत ज्ञानदेवांच्या अक्षर वाणीत सांगावयाचे ठरल्यास असे म्हणावेसे वाटते की,

बुद्धीचे वैभव अन्य नाही दुजे ।

एका केशीराजे सकळसिद्धी ॥

प्रा. लक्ष्मण कोठावळे (विद्यापती)

कार्यकारी संपादक

नवीन शैक्षणिक धोरण विशेषांक..!

ज्ञानज्योत
२०२२-२३

अभिनंदनीय ...

संस्थेचे अध्यक्ष मा.श्री. नंदकुमार झावरे पाटील यांना सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ यांचा 'जीवन साधना गौरव पुरस्कार' मिळाला त्याप्रसंगी उपस्थितांना संबोधित करताना ...

मा.प्राचार्य डॉ.मतकर यांची प्राणीशास्त्र अभ्यास मंडळावर निवड झाल्याबद्दल महाविद्यालयाच्या वतीने सत्कार करताना प्राध्यापक वृंद

यशवंत - गुणवंत

खामकर महेश
प्रथम वर्ष कला - प्रथम

कु. थोरात प्रणाली
प्रथम वर्ष कला - द्वितीय

कु. गोडसे पुजा
प्रथम वर्ष कला - तृतीय

कु. वाळुंज अंकिता
प्रथम वर्ष विज्ञान - प्रथम

कु. वाळुंज सायली
प्रथम वर्ष विज्ञान - द्वितीय

कु. झावरे साक्षी
प्रथम वर्ष विज्ञान - तृतीय

झावरे यश
प्रथम वर्ष वाणिज्य - प्रथम

कु. नरड तनुजा
प्रथम वर्ष वाणिज्य - द्वितीय

कु. मुंढे साक्षी
प्रथम वर्ष वाणिज्य - तृतीय

कु. सेजल दाते
द्वितीय वर्ष कला - प्रथम

कु. रत्ना अहिरे
द्वितीय वर्ष कला - द्वितीय

धनेश कोळेकर
द्वितीय वर्ष कला - तृतीय

यशवंत - गुणवंत

कु. झावरे वैष्णवी
द्वितीय वर्ष विज्ञान - प्रथम

कु. निकिता माने
द्वितीय वर्ष विज्ञान - द्वितीय

कु. मनिषा भनगडे
द्वितीय वर्ष विज्ञान - तृतीय

कु. मोरे काजल
द्वितीय वर्ष वाणिज्य - प्रथम

कु. देशमाने पुजा
द्वितीय वर्ष वाणिज्य - द्वितीय

कु. गोरडे प्रियंका
द्वितीय वर्ष वाणिज्य - तृतीय

कु. मयुरी वाळूज
तृतीय वर्ष कला - प्रथम

कु. जिन्नत मोमीन
तृतीय वर्ष कला - द्वितीय

कु. अपेक्षा औटी
तृतीय वर्ष कला - तृतीय

कु. निकिता वाळूज
तृतीय वर्ष विज्ञान - प्रथम

कु. खोसे अंकिता
तृतीय वर्ष विज्ञान - द्वितीय

कु. मदने निकिता
द्वितीय वर्ष विज्ञान - तृतीय

अंकुश बेलकर
तृतीय वर्ष वाणिज्य - प्रथम

कु. निकिता गुंड
तृतीय वर्ष वाणिज्य - द्वितीय

कु. राजदेव सुरेखा
तृतीय वर्ष वाणिज्य - तृतीय

नॉक पीअर टीम भेट ..

महाविद्यालयामध्ये NAAC तिसऱ्या सायकल दरम्यान पिअर टीमचे स्वागत करताना मा.प्राचार्य डॉ.लक्ष्मण मतकर

महाविद्यालयामध्ये NAAC पिअर टीमचे जल्लोषात स्वागत झाले तो क्षण

NAAC पिअर टीमने सर्व विभाग प्रमुखांशी संवाद साधला तो क्षण

NAAC पिअर विभागास भेट देतात त्याप्रसंगी

ग्रंथालयाची पाहणी करताना NAAC पिअर टीम

माजी विद्यार्थी व पालक मीटिंग प्रसंगी NAAC पिअर टीम

नॅक पीअर टीम भेट ..

संस्था पदाधिकारी यांच्यासोबत चर्चा करताना
NAAC पिअर टीम

'मधुमक्षिका पालन' या सर्टिफिकेट कोर्सची पाहणी करताना
NAAC पिअर टीम

कार्यालयीन सेवकांसी चर्चा करताना
NAAC पिअर टीम

माजी विद्यार्थी व पालक मीटिंग प्रसंगी
NAAC पिअर टीम

महाविद्यालयाचा NAAC चा रिपोर्ट मा.प्राचार्य डॉ.लक्ष्मणराव मतकर
यांच्याकडे सुपूर्त करताना NAAC पिअर टीम

NAAC पिअर टीम EXIT मिटिंग प्रसंगी प्रास्ताविक करताना
मा.प्राचार्य लक्ष्मणराव मतकर व स्टेजवर NAAC पिअर टीम

शैक्षणिक उपक्रम ...

महाविद्यालयात असणारे मधुमक्षिका पालन प्रात्यक्षिक करुन दाखवताना प्रा.दळवी व विद्यार्थी

'निर्भय कन्या अभियान' अंतर्गत डॉ.शर्मिष्ठा निमसे विद्यार्थिनींना मार्गदर्शन करताना

'मराठी वाङ्मय मंडळ' उद्घाटन समारंभ प्रसंगी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करताना पेमराज सारडा महाविद्यालयाच्या प्राचार्या मा.डॉ.माहेश्वरी गावित आणि व्यासपीठावर संस्थेचे विश्वस्त मा.सिताराम खिलारी व उपस्थित

'हिंदी दिवस' प्रसंगी आयोजित व्याख्यानमालेत विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करताना डॉ.साताप्पा लहू चव्हाण

राजर्षी शाहू महाराज यांच्या जन्म शताब्दी वर्षानिमित्त आयोजित विशेष व्याख्यान प्रसंगी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करताना मा.प्राचार्य डॉ.लक्ष्मणराव मतकर

'आंतरराष्ट्रीय एड्स दिनानिमित्त' सर्व विद्यार्थ्यांना शपथ देताना महाविद्यालयाचे प्राचार्य ग्रामीण रुग्णालय टाकळी ढोकेश्वर येथील डॉ.वाळुंज

शैक्षणिक उपक्रम ...

'निर्भय कन्या अभियान' अंतर्गत विद्यार्थिनींना मार्गदर्शन करताना प्रा.श्री.शिंदे सर

'आंतरराष्ट्रीय योग दिनानिमित्त' योग करताना प्राचार्य, प्राध्यापक, विद्यार्थी व योगशिक्षक श्री.साळवे

'आंतर महाविद्यालय सायकलिंग' स्पर्धेमध्ये सहभागी झालेले खेळाडू महाविद्यालयाची शारीरिक शिक्षण संचालक दादासाहेब लोखंडे व इतर मान्यवर

'गांधी जयंती' निमित्त आयोजित स्वच्छता मोहिमेत सहभाग घेतल्यानंतर विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करताना चाँद शेख, कार्यक्रमाधिकारी विद्यार्थी व प्राध्यापक

'स्पुक्टो संघटनेची' पदाधिकारी यांनी महाविद्यालयास भेट दिली त्याप्रसंगी सर्वांचे महाविद्यालयातर्फे स्वागत करताना मा.प्राचार्य डॉ.लक्ष्मणराव मतकर

राष्ट्रीय सेवा योजना विभागाच्या विद्यार्थ्यांना झेंडा फडकविण्याचे प्रशिक्षण देताना क्रीडाशिक्षक मा.लोखंडे सर

राष्ट्रीय सेवा योजना ...

श्री ढोकेश्वर मंदिर या ऐतिहासिक स्थळाची स्वच्छता करताना राष्ट्रीय सेवा योजनेचे स्वयंसेवक

राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करताना मा.प्राचार्य डॉ.लक्ष्मणराव मतकर

राष्ट्रीय सेवा योजना 'विशेष श्रमसंस्कार शिबिर' प्रसंगी श्रमदान करताना स्वयंसेवक

राष्ट्रीय सेवा योजना विभागाच्या उद्घाटन प्रसंगी संत गाडगे महाराज प्रतिमेचे पूजन करताना प्रमुख पाहुणे प्रा.रभाजी औटी

'भारतीय संविधान दिनानिमित्त' आयोजित रॅलीमध्ये सहभागी विद्यार्थी तसेच प्राध्यापक

'स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव' प्रसंगी आयोजित केलेल्या रॅलीमध्ये सहभागी विद्यार्थी व प्राध्यापक वृंद

क्षणचित्रे ...

रसायनशास्त्र विभाग आयोजित 'इंडस्ट्रियल व्हिजिट' अंतर्गत मळगांगा दूध डेअरी येथे भेट प्रसंगी सहभागी सर्व विद्यार्थी व प्राध्यापक

NAAC पिअर टीम व सर्व प्राध्यापक

महाविद्यालयातील सर्व सांस्कृतिक उपक्रमातील सहभागी विद्यार्थ्यांसमवेत NAAC पिअर टीम व प्राचार्य

२६ नोव्हेंबर 'संविधान दिन' प्रसंगी विद्यार्थ्यांशी संवाद साधताना प्राचार्य डॉ.लक्ष्मणराव मतकर व उपस्थित

संस्थेचे अध्यक्ष मा.श्री.नंदकुमार झावरे पा. यांच्या वाढदिवसानिमित्त आयोजित वृक्षारोपण कार्यक्रमप्रसंगी प्रमुख पाहुणे मा.डॉ.भाऊसाहेब खिलारी, अध्यक्ष विलास गोसावी प्रमुख उपस्थिती मा.संतोष सोनावळे व इतर मान्यवर

'माजी विद्यार्थी मेळावा' या कार्यक्रमप्रसंगी NAAC पिअर टीम समवेत संवाद साधताना माजी विद्यार्थी

नवीन शैक्षणिक धोरण विशेषांक..!

ज्ञानज्योत
२०२२-२३

राष्ट्रीय मूल्यांकन एवं प्रत्यायन परिषद
विश्वविद्यालय अनुदान आयोग का स्वायत्त संस्थान
NATIONAL ASSESSMENT AND ACCREDITATION COUNCIL
An Autonomous Institution of the University Grants Commission

Certificate of Accreditation

*The Executive Committee of the
National Assessment and Accreditation Council
is pleased to declare
Ahmednagar Jilha Maratha Vidya Prasarak Samaj's
Shri Dhokeshwar College
Takali Dhokeshwar, Tal. Parner, Dist. Ahmednagar,
affiliated to Savitribai Phule Pune University, Maharashtra as
Accredited
with CGPA of 2.86 on four point scale
at B⁺⁺ grade
valid up to March 20, 2028*

Date : March 21, 2023

S. C. [Signature]
Director

EC(SC)/150/3rd Cycle/MHCOGNI0465

नवीन शैक्षणिक धोरण विशेषांक..!

ज्ञानज्योत
२०२२-२३

अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज

लालटाकी रोड, अहमदनगर - ४१४ ००१. फोन : (०२४१) २३२९६४९, २३२४८५०

कार्यकारी मंडळ (गव्हर्निंग कौन्सिल) (दि. ०१/०४/२०२१ ते ३१/०३/२०२४)

अ.नं.	नांव	हुद्दा
१.	मा.श्री. नंदकुमार भाऊसाहेब झावरे पाटील	अध्यक्ष
२.	मा.श्री. रामचंद्र हरिभाऊ दरे	उपाध्यक्ष
३.	मा.श्री. गेणूजी दगडूजी खानदेशे	सेक्रेटरी
४.	मा.अॅड. विश्वासराव दत्तात्रय आठरे	सहसेक्रेटरी
५.	मा.डॉ. विवेक प्रभाकर भापकर	खजिनदार
६.	मा.डॉ. मोहनराव गंगाराम हापसे	विश्वस्त
७.	मा.अॅड. दिपलक्ष्मी संभाजीराव म्हसे	विश्वस्त
८.	मा.श्री. सिताराम विठ्ठलराव खिलारी	विश्वस्त
९.	मा.डॉ. चंद्रकांत कृष्णराव मोरे	विश्वस्त
१०.	मा.श्री. मुकेश माधवराव मुळे	विश्वस्त
११.	मा.श्री. जयंत रामनाथ वाघ	विश्वस्त
१२.	मा.अॅड. माणिकराव नामदेवराव मोरे	सदस्य
१३.	मा.अॅड. वसंतराव शाहूराव कापरे	सदस्य
१४.	मा.प्रा.श्री. अर्जुनराव तात्याभाऊ पोकळे	सदस्य
१५.	मा.सौ. अरुणा अशोकराव काळे	सदस्या
१६.	मा.डॉ. अभय गेणूजी खानदेशे	सदस्य
१७.	मा.श्री. राहुल नंदकुमार झावरे पाटील	सदस्य
१८.	मा.डॉ. बाळकृष्ण देवराम मरकड	सदस्य
१९.	मा.श्री. दिपक रामचंद्र दरे	सदस्य
२०.	मा.श्री. शंतनू मोहनराव हापसे	सदस्य
२१.	मा.प्राचार्य डॉ. भास्कर हरी झावरे	सेवक स्विकृत सदस्य
२२.	मा.सौ. मिनाक्षी अविनाश मोरे	सेवक स्विकृत सदस्या
२३.	मा.प्रा.डॉ. विजय सावळेराव काळे	स्विकृत तज्ञ सदस्य

नवीन शैक्षणिक धोरण विशेषांक..!

ज्ञानज्योत
२०२२-२३

अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे
श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर
ता.पारनेर, जि. अहमदनगर ४१४ ३०४ (महाराष्ट्र)

— महाविद्यालय विकास समिती —

(दि. ०१/०४/२०१८ ते ३१/०३/२०२१)
(College Development Committee)

अ.नं.	सदस्याचे नाव	पद
१.	मा.श्री. नंदकुमार भाऊसाहेब झावरे पाटील	अध्यक्ष
२.	मा.श्री. गेणुजी दगडूजी खानदेशे	सचिव
३.	मा.श्री. रामचंद्र हरिभाऊ दरे	सदस्य
४.	मा.अॅड. विश्वासराव दत्तात्रय आठरे	सदस्य
५.	मा.डॉ. विवेक प्रभाकर भापकर	सदस्य
६.	प्रा.डॉ. विजय निवृत्ती सुरोशी (विभाग प्रमुख)	सदस्य
७.	प्रा. विरेंद्र शंकर धनशेटी (अध्यापक प्रतिनिधी)	सदस्य
८.	प्रा. प्रकाश महादु गावित (अध्यापक प्रतिनिधी)	सदस्य
९.	प्रा.श्रीमती शांता रंगनाथ गडगे (अध्यापक प्रतिनिधी)	सदस्या
१०.	श्री. मुरलीधर चिंधू खाडे (अध्यापकेतर कर्मचारी)	सदस्य
११.	प्रा. विरेंद्र शंकर धनशेटी (समन्वयक महाविद्यालय अंतर्गत गुणवत्ता हमी समिती)	सदस्य
१२.	महाविद्यालय विद्यार्थी परिषदेचे सभापती	सदस्य
१३.	महाविद्यालय विद्यार्थी परिषदेचे सचिव	सदस्य
१४.	प्राचार्य डॉ. लक्ष्मणराव श्री. मतकर	सदस्य सचिव

नवीन शैक्षणिक धोरण विशेषांक..!

ज्ञानज्योत
२०२२-२३

अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे
श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर

ता.पारनेर, जि. अहमदनगर - ४१४ ३०४ (महाराष्ट्र)

☎ ०२४८८-२८२४१४ ☎ ०२४८८ - २८२८००

नवीन शैक्षणिक धोरण
विशेषांक..!

अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे
**श्री ढोकेश्वर कॉलेज,
टाकळी ढोकेश्वर**
नॅक ग्रेड B++
ता.पारनेर, जि. अहमदनगर - ४१४ ३०४ (महाराष्ट्र)
☎ ०२४८८-२९५३९५

ज्ञानज्योत
२०२२-२३

• Website : www.shridhokeshwarcollege.org
• Email : tdcollege@gmail.com

🌐 www.shridhokeshwarcollege.org

✉ tdcollege@gmail.com

श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर

नवीन शैक्षणिक धोरण विशेषांक..!

ज्ञानज्योत
२०२२-२३

अंतरंग ...

मराठी विभाग ..

हिंदी विभाग ..

इंग्रजी विभाग ..

विभागीय अहवाल ..

मराठी विभाग

माझी सावित्री माऊली,
आली मशाल घेऊन,
काळ्या कुट्ट अंधारात,
गेली वाट दाखवून ..

स्वतः शिकली शिकली,
पाटी भुईची करुनी,
गरीबांच्या मदतीला,
गेली लेखनी देऊन ..!

कवी - प्रकाश अंभोरे

ज्ञानज्योत
२०२२-२३

नवीन शैक्षणिक धोरण विशेषांक..!

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	विद्यार्थ्यांचे नाव
१.	नवीन शैक्षणिक धोरण आणि अध्यात्मविद्या	गंगावणे विशाल सुभाष
२.	महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक धोरण	शेवंते आकाश संजय
३.	२१ व्या शतकातील शिक्षणाचे बदलते प्रवाह व उदयाचा भारत ?	प्रा. प्रकाश गावित
४.	नवीन शैक्षणिक धोरणाचे महत्व	खांडके प्रतिक बबन
५.	नवीन शैक्षणिक धोरण : एक आवड व क्षमतेनुसार मिळालेले शिक्षण	कोळेकर सचिन मंजाबापू
६.	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि कॉलेज शिक्षणात होणाऱ्या बदलाबाबत	पाखरे शिवानी
७.	मातृभाषेतून शिक्षण	ठाणगे दिप्ती अशोक
८.	नवीन शैक्षणिक धोरणाचे महत्वाचे मुद्दे	गायखे आरती ज्ञानदेव
९.	नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० बद्दल विद्यार्थ्यांचा दृष्टीकोन	आंधळे ऋतुजा महादू
१०.	मध्ययुगीन काळातील विज्ञान शिक्षण	वाळुंज स्नेहल
११.	भारतातील शिक्षण प्रणाली	वाळुंज मनिषा
१२.	नवीन शैक्षणिक धोरण आणि आव्हाने	गोरडे आकांक्षा
१३.	नवीन शैक्षणिक धोरण - एक सकारात्मक विचार	वाबळे आरती
१४.	शिक्षण क्रांती - छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज	घोलप आकाश
१५.	नवीन शैक्षणिक धोरण : शिक्षण क्षेत्रातील नवी पहाट	रोकडे विशाल गंगाराम
१६.	राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२२	झावरे वैष्णवी अशोक
१७.	नवीन शैक्षणिक धोरण आव्हाने आणि उपाय	थोरात श्रध्दा नितिन
१८.	ज्ञानज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे दीशादर्शक शैक्षणिक कार्य	लामखडे योगेश भास्कर
१९.	ऑनलाईन व ऑफलाईन शिक्षणपद्धती यामधील फरक	झावरे दिक्षा शिवाजी
२०.	महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक धोरण आणि विचार	घुले रोहिणी
२१.	नवीन शैक्षणिक क्रांतीचे उद्गाते राजर्षी शाहू महाराज	क्षिरसागर प्रतिक आनंदराव
२२.	राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान आणि नवीन शैक्षणिक धोरण	इनामदार सना मिठू
२३.	नवीन शैक्षणिक धोरण	मंचरे गणेश रावसाहेब

नवीन शैक्षणिक धोरण आणि अध्यात्मविद्या

नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये प्राचीन ऋषीमुनींनी जे ग्रंथ लिहिलेले आहेत त्यांचाही अभ्यास करण्यास परवानगी देण्यात आलेली आहे. ग्रंथ या शब्दाचा अर्थ ग्रंथी होतो. ग्रंथी म्हणजे गाठी. संशयाच्या गाठी ज्यामुळे सुटतात व जिवांना ज्ञान होते. त्यास ग्रंथ म्हणतात. याचे तीन प्रकार पडतात.

१) कृतग्रंथ – या ग्रंथामध्ये कथा, कादंबरी, कविता, नाटक, एकांकिका या प्रकारांचा समावेश होतो. हे ग्रंथ कल्पकतेने लिहिलेले असतात. उदा. वि.वा. शिरवाडकर यांचे 'नटसम्राट' नाटक, साने गुरुजींची 'श्यामची आई' कादंबरी, बालकवींची श्रावणमासी ही कविता, पु.ल.देशपांडे यांची 'विडुल तो आला आला' ही एकांकिका असे वाङ्मय आहे. वाङ्मयाच्या निर्मितीचा कालखंड अर्वाचीन आहे.

२) स्मृत ग्रंथ – संतांनी लिहिलेल्या ग्रंथांना स्मृत ग्रंथ असे म्हणतात. यामध्ये माणसाने परमेश्वर भक्ती करावी, रंजल्या गांजल्या लोकांना मदत करावी, ज्ञानी व्हावे, सर्वांशी प्रेमाने वागावे व सुपंधाने जावे ही शिकवण दिलेली असते. यामध्ये संत ज्ञानदेवांचा ज्ञानेश्वरी, संत नामदेवांची अभंगवाणी, संत एकनाथांचे भागवत, संत निळोबाराय महाराजांची अभंगगाथा या ग्रंथांचा समावेश होतो.

आता तरी पुढे हाची उपदेश

नका करु नाश आयुष्याचा

म्हणजे सन्मार्गाने माणसांनी जावे हा संदेश असतो.

नाचू कीर्तनाचे रंगी । ज्ञानदीप लावू जगी ॥

ही संतांची प्रतिज्ञा आहे. अवघाची संसार सुखाचा करण्याची तळमळ या शिकवणीमागे आहे. संतांनी लिहिलेल्या कालखंडास मध्ययुगीन कालखंड असे म्हणतात.

३) विनिर्गत ग्रंथ – या ग्रंथाच्या निर्मितीचा प्राचीन कालखंड आहे ऋषीमुनींनी या ग्रंथाची निर्मिती केलेली आहे.

वेद वाङ्मय – भारतीय संस्कृतीमध्ये वैदिक ग्रंथांचा समावेश होतो. प्रामुख्याने चार वेद आहेत अथर्ववेद, ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद हे चार वेद आहेत. अलीकडे अमेरिकेसारख्या देशात वेदांचा अभ्यास करण्यास तो देश प्राधान्य देत आहे. आपली

भारतीय संस्कृती ही वेदमान्य आहे या ग्रंथाची भाषा संस्कृत आहे.

शास्त्रग्रंथ – महामुनी वेद व्यासांनी सहा शास्त्र ग्रंथांची निर्मिती केलेली आहे. ती पुढीलप्रमाणे १) पूर्व मिमांसा २) उत्तर मिमांसा ३) न्यायशास्त्र ४) सांख्यशास्त्र ५) योग पतंजली शास्त्र ६) वैशेषिक शास्त्र योगशास्त्रमध्ये मनुष्याने व्यायाम कसा करावा हे सांगितलेले आहे. रामदेव बाबा आज योगाची शिकवण जगाला देत आहेत ब्रम्ह मुहूर्तावर उठून सुचिर्भूत व्हावे व प्राणायाम करावा, सात्विक आहार घ्यावा कारण आरोग्य हीच मोठी संपत्ती आहे जीवन जगत असताना काही प्रश्न निर्माण झाले तर त्याचे खंडन करण्यासाठी न्याशास्त्राचा आधार घ्यावा ही सहा शास्त्रे संस्कृत भाषेत लिहिलेली आहेत.

अठरा पुराणे – पराशर ऋषींचे पुत्र महामुनी वेदव्यास यांनी अठरा पुराणे लिहिलेली आहेत ते पुढील प्रमाणे –

१) मस्य पुराण २) मार्कंडेय पुराण ३) भागवत पुराण ४) भविष्य पुराण ५) ब्रम्हपुराण ६) ब्रम्हांडपुराण ७) ब्रह्मवैवर्तक पुराण ८) वराह पुराण ९) वामन पुराण १०) वैष्णव पुराण ११) शैव पुराण १२) नारद पुराण १३) लिंग पुराण १४) पद्म पुराण १५) अग्नि पुराण १६) कुर्म पुराण १७) स्कंद पुराण १८) गरुड पुराण ही सर्व पुराणे व त्यातील ज्ञान विज्ञान युगात मार्गदर्शक आहेत. पर्यावरण रक्षणासाठी काय करावे याचे मार्गदर्शन भविष्य पुराणामध्ये सांगितलेले आहे. आपल्या घराभोवती एक वडाचे, एक पिंपळाचे, एक कडुनिंबाचे, दहा चिंचेची, तीन कौठाची, तीन बेलाची, तीन आवळीची, पाच आंब्याची झाडे लावावीत ही झाडे २७ असावीत याला नक्षत्रबाग असे म्हणतात. या झाडांमुळे मानवाला शुद्ध ऑक्सिजन मिळतो माणसाचे शरीर निरोगी राहते.

महामुनी वेदव्यासांचे भागवत पुराण तर विज्ञान युगातही माणसाने चांगले जीवन जगण्यासाठी वाचलेच पाहिजे इतके महत्त्वाचे आहे. भारतीय अध्यात्मामध्ये भक्ती शास्त्राला महत्त्व आहे त्याचे भागवतामध्ये प्रकार आहेत पहिली भक्ती श्रवण भक्ती आहे माणसाने नेहमी मोठ्या माणसांचे ज्ञान श्रवण करावे म्हणजे माणसाच्या ज्ञानात भर पडते, दुसरी भक्ती कीर्तन

भक्ती आहेत. ज्ञानेश्वरी म्हणजे धर्म कीर्तन, प्रवचन, व्याख्यान आहे. विज्ञान युगात शिक्षकाला भौतिक साधनाद्वारे विद्यार्थ्यांना सांगावयाची आहे. तिसरी भक्ती नामस्मरण आहे मनाला समाधान लाभण्यासाठी भगवंताचे नाम घ्यावे विवृल विवृल हा नाम जप केल्याने रक्ताभिसरण संस्था गतिमान होते हे विज्ञानानेही मान्य केलेले आहे.

चौथी भक्ती म्हणजे पादसेवन भक्ती आहे. विद्या संपादन करण्यासाठी गुरुजींच्या पायाला वंदन केले पाहिजे म्हणजे तो विद्यार्थी 'विद्या विनयेन शोभतो, पाचवी भक्ती अर्चन भक्ती आहे अर्चन म्हणजे गुरुजींनीविषयी मनात पूज्यभाव असा होतो. सहावी भक्ती वंदन आहे विद्यार्थ्यांनी नेहमी ज्ञानवृद्धांना वंदन केले पाहिजे कारण वंदन म्हणजे नम्रता आहे. सातवी भक्ती दास्य भक्ती आहे दास्य म्हणजे सेवाभाव आहे. आपण मातृदैवत व पितृदैवताची वृद्धपणी सेवा केली पाहिजे ही सेवा हनुमंताने प्रभू रामचंद्रांची जशी केली तशी असावी. आठवी भक्ती सख्यभक्ती आहे माणसाने माणसासी मित्राप्रमाणे वागावे सुदामा आणि श्रीकृष्ण यांची मैत्री म्हणजे जीवनाकडे पाहण्याचा

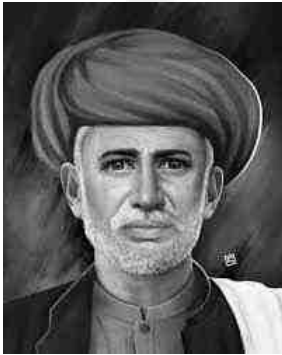
सकारात्मक दृष्टीकोन आहे. नववी भक्ती म्हणजे आत्मनिवेदन भक्ती आहे म्हणजे आपण स्वतःला ओळखले पाहिजे व आत्मचिंतन केले पाहिजे. याशिवाय महामुनी वेद व्यासांनी महाभारत ग्रंथ लिहिलेला आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरणात गुरु शिष्य परंपरेला स्थान असले पाहिजे कारण भारतीय संस्कृतीचे आध्यात्मिक ज्ञान ब्रम्हदेवांनी नारद मूर्तींना नारद मूर्तींनी व्यासाला सांगितले, व्यासांनी शुक्राचार्यांना सांगितले, शुक्राचार्यांनी गौडाचार्यांना सांगितले, गौडाचार्यांनी गोविंदाचार्यांना सांगितले व नर्मदेकाठी गुहेत गोविंदाचार्यांनी शंकराचार्यांना सांगितले श्रीकृष्ण हे देवकोटीतले, शंकराचार्य हे शास्त्र कोटीतले, संत तुकाराम हे संत कोटीतले जगद्गुरु आहेत. म्हणून संत साहित्याचा समावेश नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये सुरु करण्यास परवानगी मिळाली ही विद्यार्थ्यांसाठी एक सुवर्णसंधी आहे.

गंगावणे विशाल सुभाष
टी.वाय.बी.ए. (मराठी)

महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक धोरण

शिक्षण व अभ्यासक्रमातून प्रकट होणारा फुले शाहू आंबेडकरी विचार आपल्या शिक्षणातून प्रकट होतो या थोर महापुरुषांचे सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक स्वरूपातील विचार आपल्याला प्रेरित व प्रोत्साहित करीत

असतात. त्यांचे विचार २१ व्या शतकात आपल्या विद्यार्थी वर्गाला नव्याने देणे आवश्यक आहे.

शिक्षण हा जीवनाचा आधार आहे. शिक्षणापासून आपण आपणास वेगळे करू शकत नाही. प्रत्येक व्यक्ती हा शिक्षण देणारा एक महत्पूर्ण ग्रंथ आहे. केवळ त्याच्याकडून आपण काय घ्यावे हे आपणास कळायला पाहिजे. शिक्षण ही जीवन जगण्याची गुरुकिल्ली आहे. जीवन म्हणजे काय ? जीवन का जगावे, जीवन कसे जगावे, जीवनाची सार्थकता कशामध्ये आहे, जीवन पूर्ण कसे करावे. आपण जीवनातून काय घ्यावे व इतरांना काय द्यावे. या सर्व प्रश्नांची उत्तरे म्हणजे शिक्षण होय. म्हणूनच 'शिक्षणानेच सर्व काही होत आहे, त्याकरिता आधी शिक्षण घेतलेच पाहिजे'

जीवन शिक्षण ही काळाची गरज बनली आहे आणि आपल्या सर्व थोर शिक्षणतज्ज्ञांनी, विचारवंतांनी, समाजसुधारकांनी जीवन शिक्षणाची धुरा सांभाळली आहे आणि सर्वांना जगण्याची एक दिशा देण्याची महत्त्वपूर्ण कामगिरी बजावली आहे. २१ व्या शतकामध्ये शिक्षण घेणारा समुदाय मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. पण त्यातून जीवनविषयक शिक्षण मिळत आहे काय ? हा प्रश्न अनुत्तरीतच आहे. तेव्हा आपल्या शिक्षणतज्ज्ञांचे आजच्या शिक्षणातून व अभ्यासक्रमातून प्रकट होणारे विचार निश्चितच येणाऱ्या भविष्यकालीन समस्यांचे निराकरण व उत्तम जीवन जगण्यासाठी दिशादर्शक ठरतील. यामध्ये प्रामुख्याने महात्मा फुले, राजर्षी शाहू आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार मार्गदर्शनपर आहेत. शिक्षण आणि अभ्यासक्रमामध्ये जे विचार आहेत. ते याच थोरांचे आहेत.

महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे शिक्षण व अभ्यासक्रमातून प्रकट होणारे विचार - स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव या त्रयीवर नितांत भरवसा ठेवणारे आणि सामाजिक विषमतेच्या विरोधात आवाज उठविणारे म.फुले हे महापुरुष होते. त्यांना महाराष्ट्राचे मार्टिन ल्युथर म्हणून ओळखले जाते. ते मानवतावादी विचारांचे होते. त्यांनी मेकॉलेच्या खलित्यास कडाडून विरोध होता. शिक्षण हे वरच्या वर्गापासून खालच्या वर्गापर्यंत पाझरत आले पाहिजे' या विचारास फुलेंचा विरोध होता कारण इंग्रजांचा भर प्रथम वरचा वर्ग शिकला पाहिजे व नंतर खालचा वर्ग शिकावा यावर होता. 'प्रथम खालच्या वर्गातील लोकांना शिक्षण देऊन नंतर वरच्या वर्गातील लोकांना शिक्षण द्यावे' आधी कळस मग पाया असे न होता, आधी पाया मग कळस' अशा पद्धतीने शिक्षणप्रणाली असण्यावर म.फुलेंचा आग्रह होता. प्रथम उपेक्षितांना शिक्षण नंतर अपेक्षितांना शिक्षण' हे सूत्र अंमलात आणावे, यावर भर देण्यात आला.

महात्मा फुलेंचे शिक्षण विषयक विचार

- स्त्री शिक्षणाचा पाठपुरावा
- प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत
- प्रशिक्षित शिक्षकाची तरतूद करणे

- प्राथमिक शिक्षणाकडे लक्ष देणे
- ग्रामीण भागातील मुलामुलींचे शिक्षण
- राष्ट्रनिर्माणासाठी शुद्रांना शिक्षण
- शिक्षण प्रणालीत आमूलग्र बदल विचार
- व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षण
- त्रिभाषा सूत्रांचा अवलंब
- शिष्यवृत्ती व वसतिगृहाची सुविधा
- शिक्षणविषयक ज्ञान व विचार

स्त्री-शिक्षणाचा पाठपुरावा - पुर्वीच्या काळामध्ये या परिस्थितीत स्त्रियांनी शिक्षण घेणे. म्हणजे अधर्मच करणे होय. त्यामुळे स्त्रियांसाठी शिक्षणाची दारे कायमची उघडली जावी, म्हणून म. फुलेंनी स्त्री-शिक्षण मोहीम सर्वप्रथम हाती घेतली. शिक्षण हे समर्थ स्त्री म्हणून जगण्यासाठी दिले जावे. स्त्रियांचा खरा धर्म त्यांना शिक्षण देणे होय. स्त्रियांच्या मानसिकतेसाठी व सक्षम स्त्री घडवण्यासाठी शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही. हे ओळखून म.फुलेंनी आपल्या पत्नीस शिक्षण देऊन आद्य शिक्षिका म्हणून कार्यास सुरुवात केली आणि स्त्री-शिक्षण मोहिमेस सुरुवात केली.

प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत - प्राथमिक शिक्षण हा प्रत्येक बालकाचा हक्क आहे आणि त्यामुळे हे शिक्षण मिळणे आवश्यक आहे. तसेच म.फुले प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत असावे या विचारांचा पुरस्कार करणारे प्रथम भारतीय नागरिक होते. ही मागणी त्यांनी १९ ऑक्टोबर १८८२ मध्ये हंटर शिक्षण आयोगापुढे एका शिक्षणावर अधिक भर देईल तर नीतीच्या आणि सद्गर्तनाच्या दृष्टीने कितीतरी चांगले लोक शिकून तयार होताना मुळीच अडचण पडणार नाही. या विचारातून त्यांनी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत करण्यावर भर दिला. प्राथमिक शिक्षकांची तरतूद करणे - प्राथमिक शिक्षणास मोफत व सक्तीचे केल्यास विद्यार्थ्यांच्या संख्येत मोठ्या प्रमाणात वाढ होण्याची शक्यता होती आणि त्याकरिता दर्जेदार शिक्षण देण्यासाठी प्रशिक्षित शिक्षक असणे देखील आवश्यक आहे आणि त्याकरिता प्रथम आवाज

उठविणारे म.फुले हे एकमेव व्यक्ती होते. प्राथमिक शिक्षण हा जीवनाचा पाया आहे. त्यामुळे या स्तरावरील शिक्षण उत्तम दर्जाचे असावे. यावर अधिक भर देण्यात आला.

प्राथमिक शिक्षणाकडे लक्ष देणे – सरकारी नोकऱ्यांमध्ये सर्व वरिष्ठ वर्गाची मत्केदारी आहे, असे दिसून आल्यावर शिक्षण खालच्या वर्गातील तळागाळातील लोकांना मिळावे. यासाठी म.फुले यांनी प्राथमिक शिक्षण खालच्या वर्गास देण्यावर अधिक भर दिला. उच्च शिक्षणाकडे कमी व ग्रामीण जनतेच्या प्राथमिक शिक्षणाकडे जास्त लक्ष देणे आवश्यक आहे. प्राथमिक शिक्षणातून उद्याची भावी पिढी घडत असते आणि आज जे प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करण्यात आले आहे. त्यामागे म.फुलेंचे विचार, असलेले दिसून येतात. आपल्या देशामध्ये आजची परिस्थिती लक्षात घेता कमी शिकलेले अध्यापक व अनुभव कमी असलेले शिक्षण प्राथमिक स्तरावर अध्यापन करतात. तेव्हा वेळोवेळी प्राथमिक शिक्षण अधिक दर्जेदार व गुणवत्तापूर्ण देणे ही काळाची गरज बनली आहे आणि त्या दृष्टीकोनातून विचार म.फुलेंनी व्यक्त केलेले आहेत.

ग्रामीण भागातील मुलामुलींचे शिक्षण – बहुजन समाज ग्रामीण भागामध्ये राहत असल्याने, त्यांच्या शिक्षणाची म.फुले यांना अधिक काळजी वाटत असे. २ मार्च १८८८ मध्ये म.फुले म्हणाले होते की आपली बहुतांश जनता खेड्यात निवास करते. तेव्हा शासनाने ग्रामीण लोकांच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष पुरवावे.

राष्ट्रनिर्माणासाठी शुद्रांना शिक्षण – आपल्या देशात बहुजन समाज अजाण व अडाणी आहे. त्यांच्या उद्दारासाठी. शिक्षण हा एकमेव उपाय आहे. शुद्रांना शिक्षण देऊन सुशिक्षित केल्याशिवाय राष्ट्र बनू शकत नाही. ज्या देशात सामाजिक आणि आर्थिक गुलामी असते तेथे राष्ट्रवाद निर्माण होऊ शकत नाही. शिक्षणाची दारे सर्वांसाठी खुली झाली पाहिजेत. यावर अधिक भर होता.

शिक्षण प्रणालीत आमूलाग्र बदल – म.फुले यांच्या मते आजची शिक्षण पद्धती ही बहुजन समाजाला शिक्षणापासून वंचित करणारी होती. तेव्हा शिक्षणप्रणाली बदलली पाहिजे यावर

अधिक भर दिला गेला. केवळ कारकून वर्ग तयार करणाऱ्या वर्गाची निर्मिती शिक्षणातून होऊ नये, तर मानवी जीवन जगण्यास सक्षम बनवणारे, उद्योगी, जीवनोपयोगी शिक्षण देण्यात यावे.

त्रिभाषा सूत्राचा अवलंब – (१९६४-६६) कोठारी आयोगाने त्रिभाषा सूत्रास जरी आजच्या कालावधीत मान्यता दिलेली असली तरी या अगोदर ७७ वर्षांपूर्वी म.फुले यांनी त्रिभाषा सूत्राचा अवलंब शिक्षणात करावा यावर भर दिला होता.

शिष्यवृत्ती व वसतिगृहाची सुविधा – जनसामान्यांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार व्हावा यासाठी खेड्यापाड्यातील जनतेला शिक्षण घेता यावे म्हणून वसतिगृहाची व्यवस्था करण्याची कल्पना म.फुले यांनी मांडली आणि गरीब, होतकरु मुलांसाठी शिष्यवृत्ती व वसतिगृहाची सुविधा देण्यावर भर दिला.

शिक्षणाविषयक ज्ञान व विचार – शिक्षण हा तिसरा डोळाच मानला जातो आणि त्यामुळेच म.फुले यांनी शिक्षणावर अधिक प्रकाश टाकला आहे आणि शिक्षण कोणत्याही एका व्यक्तीची मत्केदारी न बनता, सर्वांना शिक्षण मिळावे, शिक्षणाचा प्रसार होऊन, ज्ञान व विचारांची वृद्धी व्हावी यासाठी म.फुलेंनी योगदान दिले. म.फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून स्त्रियांसाठी तसेच मागासलेल्या अनाथांच्या शिक्षणासाठी सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. तसेच बालगृहाची स्थापना देखील केली. अशाप्रकारे म.फुले यांनी समाज परिवर्तनानेच कार्य करताना स्वतःच्या घरदाराचाही विचार न करता काम केले आणि म्हणून आज आपला समाज मानाने सर्व प्रकारचे शिक्षण घेत आहे. अशा शिक्षणतज्ज्ञाला, शिक्षणमहर्षींच्या कार्याला कोटी-कोटी वंदन.

शेवंते आकाश संजय

एफ.वाय.बी.ए.

२१ व्या शतकातील शिक्षणाचे बदलते प्रवाह व उद्याचा भारत ?

आधुनिक काळात काळाची गरज ओळखून शिक्षणाची दिशा विविध स्तरावरून सर्वच क्षेत्रातून बदलत चाललेली आहे. काळाप्रमाणे जसा समाजात सामाजिक, सांस्कृतिक बदल होत असतो. त्याप्रमाणे शिक्षणातही बदल काळाबरोबर होत असतो. प्रत्येक राष्ट्रचे भविष्य हे आधुनिक शिक्षणाच्या प्रगतीवर अवलंबून असते. म्हणून काळाबरोबर शिक्षणाच्या अध्ययन - अध्यापन पद्धतीतही बदल होऊ लागतात. आज विज्ञानामुळे दूरसंचार क्षेत्रात खूप मोठी क्रांती घडून आलेली आहे. रेडिओ, टीव्ही, संगणक, मोबाईल यांच्यात मोठ्या प्रमाणात क्रांतिकारक बदल घडून आले आहेत. समाज माध्यमांचा आज शिक्षणात मोठ्या प्रमाणात वापर होत आहे. जागतिकीकरणाच्या या गुंतागुंतीच्या प्रवाहात आपल्याला टिकून राहायचे असेल तर आपल्याला शिक्षणाची एकविसाव्या शतकातील नवीन उद्दिष्टे ठरवावी लागतील.

एकविसाव्या शतकातील नवीन भारतीय नागरिक घडविण्यासाठी विद्यार्थ्यांसमोर पुढील शिक्षणाची उद्दिष्टे ठेवणे गरजेचे आहे :

१. शिक्षणातून नीतिमान नागरिक घडवून शिक्षणाप्रती जागृत विद्यार्थी घडवणे.
२. शिक्षण म्हणजे नोकरी-करिअर हे ध्येय न ठेवता, ज्ञानप्राप्ती अंतिम उद्दिष्ट असावे.
३. शिक्षण एकांगी न होता ते बहुआयामी व्हावे.
४. शिक्षणाची घसरलेली गुणवत्ता वाढविली पाहिजे.
५. शिक्षण चार भिंतीच्या बाहेर पडले पाहिजे. शिक्षण हे पुस्तकातून बाहेर पडून कृतियुक्त, अनुभवबद्ध व प्रायोगिक झाले पाहिजे.
६. शिक्षकाने विद्यार्थ्यांना उपदेशाचे डोस न देता त्यांच्यात शिक्षणाप्रती ओढ निर्माण करण्याच्या विविध पद्धती शोधाय्यात.
७. विविध सामाजिक माध्यमांच्या आभासी जगातून विद्यार्थ्यांना बाहेर काढून त्यांना कृती प्रवर्ण शिक्षण दिले पाहिजे.
८. अभ्यासक्रम विद्यार्थ्यांना नवीन शिक्षण अध्ययन

करण्यासाठी अधिक आकर्षित करण्यासाठी शिक्षण तज्ज्ञांनी शोध घ्यावा.

९. शिक्षणाप्रती आणि विद्यार्थ्यांप्रती तळमळ असणारे शिक्षक घडवले पाहिजेत.
१०. ग्रामीण व शहरी शिक्षणाचा दर्जा समान असणे.
११. ज्ञानाचे मूल्यमापन गुणात्मक न होता त्याचे मूल्यमापन कौशल्याधारित झाले पाहिजे.
१२. विद्यार्थी गुण मिळवणारे तांत्रिक मशीन नसून त्यांच्याही या समाजाकडून अपेक्षा आहेत, याची पालक, शिक्षक आणि समाजाने जाणीव निर्माण केली पाहिजे. विद्यार्थ्यांना अपेक्षांच्या ओझ्यातून बाहेर काढले पाहिजे.
१३. विद्यार्थ्यांच्यात वाढत चाललेली असुरक्षितेची भावना कमी करून त्यांना विश्वासात घेणारे शिक्षण, विद्यार्थ्यांच्या जगण्यासाठी उपयोगी असे कौशल्यावर आधारित शिक्षण दिले पाहिजे.
१४. घोकंपट्टी, कॉपी, पाठांतर या गोष्टी शिक्षणातून हद्दपार झाल्या पाहिजेत. कला, वाणिज्य आणि विज्ञान या क्षेत्रांचा मेळ शिक्षणातून घालता आला पाहिजे.
१५. मातृभाषेतून शिक्षण हा विद्यार्थ्यांचा मूलभूत अधिकार आहे याची जागृती पालक आणि समाजाने निर्माण केली पाहिजे.
१६. शिक्षणात विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण व्यक्तिमत्व विकास झाला पाहिजे. विद्यार्थ्यांच्या मानसिकतेचा विचार शिक्षणात झाला पाहिजे.
१७. मुळात शिक्षणातून गुणांसाठी रस्सीखेच थांबली पाहिजे, थांबवली पाहिजे. मुलांची नैसर्गिक कुवत आवड लक्षात घेऊन त्यांना शिक्षण दिले पाहिजे.
१८. पालकांच्या अपेक्षांचे दडपण कमी केले पाहिजे. 'शिक्षण स्वातंत्र्य' ही संकल्पना समाजात रुजविली पाहिजे.
१९. २१ व्या शतकातील आव्हाने सहज पेलू शकणारे शिक्षण निर्माण केले पाहिजे.
२०. विविध स्पर्धा परीक्षांच्या नावाखाली फक्त घोकंपट्टी असणारे शिक्षण थांबवले पाहिजे.

२१ व्या शतकातील भारतीय शिक्षणासमोरील आव्हाने – ज्ञान घेणे आणि देणे (ज्ञानार्जन) हा एकेकाळी भारतीय संस्कृतीतील संस्कार होता. ज्ञानार्जन हे पवित्र कार्य समजले जात होते. ही परिस्थिती आता राहिली का ? हा संशोधनाचा विषय आहे. उच्च शिक्षणात सध्या ज्ञान अध्ययन अभ्यासात आवड राहिली नाही. अशीच परिस्थिती काही अपवाद सोडले तर बऱ्याच ठिकाणी पाहायला मिळते. पूर्वीची शिक्षणाप्रतीची तळमळ विद्यार्थी आणि शिक्षक दोन्ही ठिकाणी त्याची घसरण पाहावयास मिळत आहे. याची कारणे काय ? याचा विचार वर्तमानात झाला पाहिजे. सध्याच्या जागतिकीकरणाच्या रहाटगाड्यात प्रत्येकाच्या राहणीमानात सुधारणा असली तरी मानवी मूल्ये घसरत आहेत. नवीन तंत्रज्ञान माणसाला अवगत झाले. त्यामुळे प्रचंड माहितीचा ओघ माणसाच्या हातात येऊन थांबला. मोबाईल मध्ये झालेल्या क्रांतीने जग पूर्णतः बदलून टाकले. परंतु सोशल मिडीयाचा वापर अतिरेकी प्रमाणात होऊ लागलाय त्यामुळे विद्यार्थी वैचाकिर व संशोधनासाठी आळशी होऊन मीडियाचे खरे ज्ञान समाजायला लागला आहे. माहिती – तंत्रज्ञानाच्या युगात आजची तरुण पिढी वाहवत चालली हे मोठे दुःख आहे. आजची तरुणांची ही पिढी भरकटलेल्या अवस्थेत दिशाहीन पणे बावरलेल्या मनस्थितीत फिरत आहे. पिढीच्या पिढी उध्वस्त होण्याच्या मार्गावर आहे. असे असताना देशातील

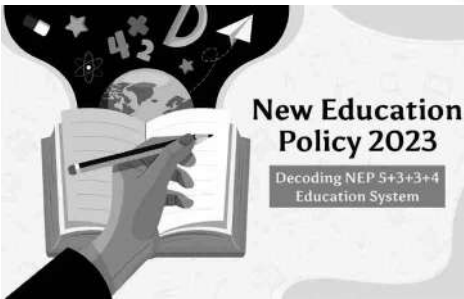
पुढारी, नेते, शिक्षणतज्ञ या विषयावर का बोलत नाहीत ? या तंत्रज्ञानाच्या महालाता अडकलेल्या पिढीला या तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर करून चुकीच्या मार्गाला जाणार नाही याची दक्षता सरकारला घ्यावी लागणार. यासाठी सरकारच्या तीव्र इच्छाशक्तीची गरज आहे. राजकीय आणि शैक्षणिक दोन्ही क्षेत्रात ही इच्छाशक्ती निर्माण झाली पाहिजे. 'काट्याने काटा काढणे' या उक्तीप्रमाणे आता कार्य करण्याची वेळ आलेली आहे. ऑनलाईन शिक्षण ही काळाची काही अंशी गरज आहे. परंतु प्राथमिक ते उच्च शिक्षण हे वर्गातच शिकविले जावे. नाही तर हे आभासी जग आपण यांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांचे शिक्षण कोरोना काळात बघितले आहे. आज नविन शिक्षण पद्धतीत शिक्षक, पालक, विद्यार्थी स्वतः बदलणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष : विद्यार्थी, शिक्षक व पालक यांच्या नवीन शैक्षणिक धोरणात महत्त्वाच्या भूमिका आहेत. जागतिकीकरणाच्या काळात मानवाच्या भौतिक प्रगतीबरोबर मानवाला मानवी मूल्य जपावीच लागणार आहे. मानवी विकास व मूल्य यांची सांगड घालण्याचे काम शिक्षणाचे आहे. मात्र योग्य शिक्षणाची अंमलबजावणी करण्याचे काम शासनाचे आहे.

प्रा.प्रकाश गावित
(इतिहास विभाग)

नवीन शैक्षणिक धोरणाचे महत्त्व

भारतात अनेक वर्षांपासून सुरु असलेले शैक्षणिक धोरण नुकतेच पूर्णपणे बदलण्यात आले. पहिले शैक्षणिक धोरण इंदिरा गांधी यांनी १९६८ मध्ये सुरु केले होते. त्यानंतर राजीव

गांधी यांनीही त्यात आवश्यक ते बदल केले. १९९२ मध्ये पंतप्रधान नरसिंह राव यांनीही त्यात आवश्यक ते बदल केले. कोणतीही वस्तू एकाच ठिकाणी अनेक वर्षे पडून राहिल्यास त्यात धूळ साचते, हे जसे आपण पाहतो, तशीच स्थिती पूर्वीच्या शैक्षणिक धोरणाचीही होती. शैक्षणिक धोरणातही नवा बदल करण्यात आला. जुन्या शैक्षणिक धोरणामुळे शिक्षणाची प्रगती कुठेतरी थांबली होती. केंद्रातील मोदी सरकारने नव्या शैक्षणिक धोरणाला मंजुरी दिली आहे. १० + १० २ चे स्वरूप शाळेत पूर्णपणे रद्द करण्यात आले आहे, त्याऐवजी ५+३+३+४ स्वरूप सुरु केले जाईल. शाळेत कला, वाणिज्य

आणि विज्ञान विषयांना समान महत्त्व दिले जाईल. विद्यार्थी त्यांच्या आवडीनुसार अभ्यासक्रम निवडू शकतात. मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाचे नाव बदलून शिक्षण मंत्रालय असे करण्यात आले.

पायाभरणीच्या टप्प्यात, सर्व प्रथम तीन वर्षांची मुले येथील पूर्व प्राथमिक शाळेत जातात. त्यात तीन ते आठ वयोगटातील मुले शिकतील. इयत्ता १ आणि इयत्ता २ मध्ये शिकणारे विद्यार्थी देखील पायाभरणीसाठी उपस्थित राहतील. पायाभरणीचा टप्पा पाच वर्षांचा असेल. प्रिपरेटरी स्टेज अंतर्गत, पुढील तीन वर्षे इयत्ता ३ ते ५ च्या तयारीच्या टप्प्यात विभागली जातील. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार क्रीडाकलावर आधारित शिक्षणाला चालना दिली जाईल. हा टप्पा तीन वर्षांचा असेल.

मधल्या टप्प्यात सहावी ते आठवीपर्यंतचा अभ्यास असेल. या वर्गामध्ये विविध विषय शिकवले जाणार असून सहावीपासून व्यावसायिक अभ्यासक्रम सुरु होणार आहेत. माध्यमिक टप्प्यात इयत्ता नववी ते बारावीपर्यंतचा अभ्यास असेल आणि इथे मुलांना त्यांच्या कुवतीनुसार आणि आवडीनुसार विषय निवडता येतील. इयत्ता ६ वी पासून व्यावसायिक आणि कौशल्यावर आधारित शिक्षण दिले जाईल. मुलांना व्यावहारिक ज्ञान दिले जाईल. नवीन शैक्षणिक धोरणांतर्गत भविष्यात एकही तरुण बेरोजगार राहणार नाही, अशा पद्धतीने विद्यार्थी तयार करण्यात आले आहेत. नवीन शैक्षणिक धोरणामुळे मुलांची कुरकुर करण्याची प्रवृत्ती संपुष्टात येईल.

नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार केवळ इयत्ता तिसरी, पाचवी आणि आठवीच्या परीक्षा होणार असून बोर्डाच्या परीक्षांमध्येही बरेच बदल करण्यात आले आहेत. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार पाचवीपर्यंत मुलांना त्यांच्या मातृभाषा, स्थानिक भाषा किंवा प्रादेशिक भाषेत शिक्षण घेता येईल. इयत्ता पाचवीनंतर मुलांना मातृभाषेत शिक्षण घ्यायचे असेल तर तेही मान्य केले जाते. इंग्रजी भाषेत वाचण्याचा पर्यायही असेल. मुलांनी मातृभाषेतून अभ्यास केल्यास ते अधिक चांगल्या प्रकारे शिकू शकतील आणि समजू शकतील. त्यांचा शिकण्याचा वेग

वाढेल. त्यांचा पाया आधीच मजबूत होईल. ज्ञान हे ज्ञान असते, भाषा कोणतीही असो. संगीत, चित्रकला या अभ्यासक्रमांचाही शालेय अभ्यासक्रमात समावेश करण्यात आला आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणामुळे मुलांना केवळ विषयाशी संबंधित नाही तर सर्व प्रकारचे ज्ञान मिळेल.

दहावी आणि बारावीच्या शिक्षणात बरेच बदल झाले आहेत. सीबीएसई बोर्डात दहावीच्या गणित विषयांतर्गत दोन पर्याय दिले आहेत. एक मूलभूत आणि दुसरा इयत्ता. या प्रकारचा पर्याय विद्यार्थ्यांला सर्व विषयांमध्ये उपलब्ध असेल. विद्यार्थी त्यांच्या आवडीनुसार कोणताही पर्याय निवडू शकतात. बोर्डाच्या परीक्षा पूर्वीपेक्षा खूपच सोप्या झाल्या आहेत. आता परीक्षा वस्तुनिष्ठ आणि व्यक्तिनिष्ठ पद्धतीनुसार घेतली जाणार आहे. अशा परीक्षा वर्षातून दोनदा घेतल्या जातील. विद्यार्थी त्यापैकी कोणतीही एक निवडू शकतात. बोर्डाच्या परीक्षांसाठी एक विशेष प्रात्यक्षिक मॉडेल तयार केले जाईल.

NETF म्हणजेच राष्ट्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान मंच तयार केला जाईल जो ई-कोर्सला प्रोत्साहन देईल.

पारख, नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार मूल्यांकन केंद्र सुरु करण्यात येणार आहे. ती बोर्ड परीक्षांसाठी एक मानांकन संस्था म्हणून काम करेल. शालेय विद्यार्थ्यांसाठी वर्षातून सुमारे दहा दिवस बॅंगलेस डे आयोजित केले जातील, ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांना पुस्तके घेऊन जाण्याची गरज भासणार नाही. यावेळी विविध प्रकारचे इंटरनॅशनल उपक्रम आयोजित केले जाणार आहेत. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार, इयत्ता ३, ५ आणि ८ या तीन स्तरांसाठीच परीक्षा होणार आहेत. बोर्डाच्या परीक्षा अशा पद्धतीने घेतल्या जातील की विद्यार्थ्यांवर परीक्षांबाबत कोणताही दबाव येणार नाही. विद्यार्थ्यांवर नेहमीच जास्त गुण मिळवण्याचे दडपण असते. हे सर्व दडपण नव्या शैक्षणिक धोरणामुळे संपुष्टात येईल.

उच्च शिक्षणात बरेच बदल झाले आहेत. तुमच्यासाठी बॅचलर पदवी चार वर्षांसाठी निश्चित केली आहे. नरेंद्र मोदी म्हणाले की, शिक्षण व्यवस्था अशी असावी की ती विद्यार्थ्यांच्या मार्गात अडथळा ठरू नये.

विद्यार्थी त्यांच्या गरजेनुसार पदवी अभ्यासक्रम करू शकतात आणि कोणत्याही कारणास्तव सोडू शकतात. पदवी अभ्यासक्रम मल्टिपल एंट्री आणि एक्झिट असा बदलण्यात आला आहे. विद्यार्थ्यांला इतर कोणत्या तरी प्रवाहात जायचे असे वाटल्यास त्याला विशेष प्रकारचे प्रमाणपत्र दिले जाईल.

विद्यार्थ्यांने एक वर्षानंतर अभ्यास सोडल्यास त्याला प्रमाणपत्र दिले जाईल. जर दोन वर्षांनी प्रगत डिप्लोमा प्रमाणपत्र दिले जाईल. तीन-चार वर्षांनी त्याला पदवीचे प्रमाणपत्र मिळेल. पूर्वीच्या शैक्षणिक धोरणानुसार एखाद्या विद्यार्थ्यांने मध्येच अभ्यासक्रम सोडला तर त्याला ड्रॉप आऊट असे म्हणतात. या स्थितीत विद्यार्थ्यांला कोणतीही पदवी मिळाली नाही. पण आता ते होणार नाही.

विद्यार्थ्यांना तीन वर्षांनी बॅचलरची पदवी मिळेल आणि चार वर्षांनी बॅचलर पदवीचा संपूर्ण अभ्यासक्रम संशोधनासह पूर्ण करतील. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार पूर्वीपेक्षा जास्त विद्यार्थ्यांमध्ये राष्ट्रभाषा, कला आणि संस्कृतीला प्रोत्साहन दिले जाईल. एम.फिल पदवी रद्द करण्यात आली आहे. ग्रॅज्युएशन कोर्स करत असताना विद्यार्थ्यांला कोणत्याही कारणास्तव मध्येच सोडून द्यावे लागले, तर क्रेडिट ट्रान्सफर अंतर्गत, पुन्हा पदवी अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याची संधी मिळेल.

महाविद्यालयातील प्रवेशासाठी परीक्षा नॅशनल टेस्टिंग एजन्सीद्वारे घेतली जाईल. NTA द्वारे भारतातील विविध महाविद्यालयांमध्ये प्रवेशासाठी सामाईक प्रवेश परीक्षा वर्षातून दोनदा घेतली जाईल.

नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक अभ्यासक्रमाचे शिक्षण शाळेतूनच दिले जाणार आहे, जेणेकरून भविष्यात त्यांची चांगली तयारी करता येईल. कनिष्ठ जातीतील आणि निवडलेल्या गुणवंत विद्यार्थ्यांनाही शिष्यवृत्ती दिली जाईल.

HECI भारतीय शिक्षण आयोग स्थापन केला जाईल, जो उच्च शिक्षणाशी संबंधित गोष्टी हाताळण्यासाठी एकमेव असेल.

यापूर्वी सर्व विद्यापीठांचे नियम वेगवेगळे होते, मात्र

आता नव्या शैक्षणिक धोरणानुसार सर्व नियम सारखे असतील. जर कोणताही विद्यार्थी विशिष्ट अभ्यासक्रम करत असेल आणि त्याला दुसऱ्या अभ्यासक्रमातही प्रवेश घ्यायचा असेल, तर तो दिलेल्या वेळी आधीच्या अभ्यासक्रमातून ब्रेक घेऊ शकतो. दुसरा कोर्स पूर्ण केल्यानंतर, त्याला/तिला हवे असल्यास पहिला कोर्स पूर्ण करू शकतो. नवीन शैक्षणिक धोरणात लवचिकता असून विद्यार्थी, पालक आणि देशाची प्रगती लक्षात घेऊन ते करण्यात आले आहे. भारतात संशोधन आणि संशोधनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी राष्ट्रीय संशोधन प्रतिष्ठान (NRF) ची स्थापना केली जाईल. हे फाउंडेशन विविध प्रकल्पांसाठी वित्तपुरवठा देखील करेल.

नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार २०३० पर्यंत सर्व उच्च शिक्षण संस्थांना बहु-विषय संस्था बनवण्यात येणार आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार दूरस्थ शिक्षण आणि ऑनलाईन शिक्षणाला चालना दिली जाणार आहे. अकादमी बँक ऑफ क्रेडिट तयार केली जाईल ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांची कामगिरी डिजिटल रेकॉर्डच्या स्वरूपात ठेवली जाईल. नवीन शैक्षणिक धोरणांतर्गत विद्यार्थ्यांचा बौद्धिक, सामाजिक आणि भावनिक विकास होईल. २०३० पर्यंत, देशातील जवळजवळ प्रत्येक जिल्ह्यात बहु-विषय उच्च संस्था असतील.

निष्कर्ष - नवीन शैक्षणिक धोरणाचा मुलांना आणि तरुणांना खूप फायदा होईल. यामुळे रॉट बाय पास करण्याची प्रवृत्ती नाहीशी होईल. नवीन शैक्षणिक धोरण आणण्याचा, येणाऱ्या पिढीचे भविष्य उज्वल करण्याचा हाच उद्देश आहे. येत्या काळात बेरोजगारी हटवण्यात नवीन शिक्षण पद्धती निश्चितच यशस्वी होईल. नवीन शैक्षणिक धोरण मुले आणि तरुणांना नवीन मार्ग आणि प्रकाशाकडे घेऊन जाईल, तसेच रोजगाराभिमुख शिक्षण देईल.

खांडके प्रतिक बबन

टी.वाय.बी.ए. (इतिहास)

नवीन शैक्षणिक धोरण : आवड व क्षमतेनुसार मिळणारे शिक्षण

नवीन शैक्षणिक धोरण येत्या शैक्षणिक वर्षापासून सुरु करण्याचे संकेत शासन पातळीवर दिले असून तसे आदेशही काढले आहेत. यामुळे शैक्षणिक क्षेत्रात मोठी क्रांती होईल असे मानले जाते. आतापर्यंत दहावी व बारीव्या वर्गाला विद्यार्थी व पालकांच्या दृष्टीने खूप महत्त्व आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणात मात्र पाच + तीन + तीन + चार अशी प्रणाली किंवा टप्पे असणार आहेत. यामुळे पालक आणि विद्यार्थी यांच्यामध्ये मोठा संभ्रम निर्माण झालेला आहे. पालक आणि विद्यार्थ्यांना या बदलाला कसे सामोरे जावे लागणार आहे या विषयी मोठा प्रश्न उभा आहे. नवीन प्रणालीनुसार बोर्डाचे महत्त्व कमी होणार आहे. आतापर्यंत सर्व वर्गाच्या वार्षिक परीक्षा होत होत्या. परंतु आता सेमीस्टर पॅटर्न येत आहे. १० वी १२ वीची एकच परीक्षा होत होती परंतु आता सेमीस्टर नुसार परीक्षा होणार आहेत. पाचवी पर्यंत शिक्षण मातृभाषेत दिले जाणार आहे. प्राथमिक शिक्षण आंतरराष्ट्रीय पातळीचे असणार आहे. अभियांत्रिकी शिक्षण मराठीतून होणार आहे. आता पर्यंत पालक आणि पाल्य मिळून पुढे काय करायचे किंवा कोणते क्लास लावायचे तसेच शाळेत पूर्ण अभ्यासक्रम झाला किंवा नाही याकडे पालकांचे लक्ष असायचे. नवीन धोरणात अभ्यासक्रम एक रोडमॅप आहे. जसे पायलट रनवेवर विमान नेतो परंतु आकाशात विमान उडवता आले नाही तर त्याचा काय उपयोग ? शिक्षण विद्यार्थ्यांना ज्ञान देवून मार्गस्थ करतात ज्ञानाच्या जोरावर विद्यार्थी जगात कुठेही यशस्वी होऊ शकला तरच त्याचा उपयोग झाला असे समजावे लागेल नाहीतर तो स्पर्धेत टीकणार नाही. त्यासाठी रीअल लाईफ मध्ये शिकावे लागणार आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणात पालकाची भूमिका अतिशय महत्त्वाची आहे. काळानुसार व गरजेनुसार पालक व विद्यार्थ्यांना बदलावे लागणार आहे. शाळेत पूर्वीपासून आपण प्रोजेक्टसाठी पवनचक्की बनवतो आजही तेच बनवतो. पालकांना सुद्धा काळानुसार व गरजेनुसार बदलावेच लागेल. ते टाळता येणार नाही. नवीन नवीन कल्पना आत्मसात कराव्या लागतील. प्रसंगी पाल्यासाठी पालकांना जास्त वेळ द्यावा लागेल. नवीन शैक्षणिक धोरणात आठवड्यातून किंवा महिन्यातून असा एक दिवस असेल की त्या दिवशी दसरा

आणायचे नाही. आपल्याकडे ग्रामीण भागात ते शक्य होईल की नाही माहित नाही. दसरा नसेल तर विद्यार्थी कितीही सांगितले की मी शाळेतून आलो तर त्याच्यावर विश्वास कोणी ठेवणार नाही. दसरा विरहीत दिवसीच उच्छुकता वाढवणे हे सुद्धा एक आव्हान आहे. पुस्तकांच्या पलीकडे काही शिकायचे याची सवय विद्यार्थ्यांमध्ये आणावी लागेल. आतापर्यंत पाच ओळीत टीपा लिहा असे प्रश्न परीक्षेत असत परंतु नवीन शैक्षणिक धोरणात त्या पलीकडे जावे लागणार आहे. पालकांना ही पाल्यांमध्ये उच्छुकता वाढवावी लागेल. नवीन गोष्टी आत्मसात कराव्या लागतील. एखादी गोष्ट शिकल्यानंतर पुढे काय होईल याची उत्सुकता निर्माण करावी लागेल. यामुळे ज्ञान मिळविण्याची क्षमता वाढीस लागेल. असे तज्ञांचे मत आहे. आपला पाल्य योग्य ट्रॅकवर आहे की नाही हे समल्यावर दोघांचा आत्मविश्वास वाढेल. मग प्रश्न येतो की आजची शिक्षण पद्धती चूकीची होती का ? तर असे म्हणता येणार नाही.

प्रत्येकामध्ये एक स्कील असते त्याला जर अनुकूल दिशा मिळाली तर विद्यार्थी सक्षम होवू शकतो हे नवीन धोरणामुळे बऱ्याच अंशी पूर्ण होईल असे वाटते. येणाऱ्या काळात थोडे लवचीक धोरण घ्यावे लागेल म्हणजे अभ्यासाबरोबर पाल्याची उत्सुकता शोधावी लागेल, प्रोत्साहनही द्यावे लागेल. स्वविकासासाठी पालक व पाल्याने एकत्र येवून निर्णय घेणे गरजेचे आहे. मार्काऐवजी स्कील डेव्हलपमेंट होणे गरजेचे आहे. हे आता कुठेतरी समजायला लागले आहे. पालक व पाल्य यांनी एकमेकांचा विश्वास वाढवणे. भविष्यात गरजेचे पडणार आहे. पैसा म्हणजे सर्वकाही असे नाही तर आरोग्य, कुटुंब हे देखील तितकेच महत्त्वाचे आहे. हे सांगावे लागेल मूलभूत बाबींमध्ये हेही महत्त्वाचे आहे. नवीन धोरणामुळे गळतीचे प्रमाण कमी होईल. अवघडाबरोबर आवडीचे शिक्षण घेता येणार असे मत तज्ञांचे आहे. प्रगती पुस्तकात मार्काबरोबर अभ्यासक्रमोत्तर आवडी, विद्यार्थ्यांचा कल कुठे आहे हे देखील योग्य वयात समजण्यास मदत होणार आहे. एकूणच नवीन शैक्षणिक धोरण विद्यार्थ्यांच्या क्षमतेनुसार आवडीनुसार शिक्षण आहे असे मला वाटते.

कोळेकर सचिन मंजाबापू टी.वाय.बी.ए. (भूगोल)

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि कॉलेज शिक्षणात होणाऱ्या बदलाबाबत ...

देशभरात राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी अंमलात आणल्यानंतर शिक्षण क्षेत्रात मोठे बदल होणार आहेत. जून २०२३ पासून महाराष्ट्रात याची अंमलबजावणी करण्याची तयारी सुरु झाली आहे. उच्च शिक्षण क्षेत्रात म्हणजेच राज्यातील सर्व विद्यापीठ आणि महाविद्यालयामध्ये राज्यातील सर्व विद्यापीठ आणि महाविद्यालयामध्ये राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण लागू होईल. हा बदल पदवी आणि पदव्युत्तर अभ्यासक्रमात पहिल्या वर्षी प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना लागू असेल.

नेमके काय बदल होणार ? येत्या शैक्षणिक वर्षापासून महाराष्ट्रातील ११ विद्यापीठांमध्ये नवीन शैक्षणिक धोरण लागू करत अभ्यासक्रम आणि गुणांकन पद्धतीत काही महत्त्वाचे बदल केले जाणार आहेत. सध्या तरी केवळ कला (Arts) वाणिज्य (Commerce) आणि विज्ञान (Science) यामधील पदवी आणि पदव्युत्तर (Masters) सह इतर काही अभ्यासक्रमांसाठी आराखडा आणि श्रेयांक (क्रेडीट) पद्धत कशी असणार या संदर्भात राज्य सरकारने सूचना केल्या आहेत.

१) एकसमान क्रेडिट पद्धती - पदवीच्या पहिल्यावर्षी प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना क्रेडिट गुणांकन पद्धतीनुसार अभ्यासक्रम शिकवला जाणार म्हणजेच प्रत्येक विषयाचे क्रेडिट निश्चित केले जाणार तसेच यात एकसमता आणली जाणार म्हणजे राज्यातील सर्व विद्यापीठांच्या महाविद्यालयात विषयांचे क्रेडीट एकसमान असणार आहे. तसेच नवीन धोरणानुसार पदवी अभ्यासक्रमात क्रेडीट गुणांकन पद्धती आणि विषय निवडीचे स्वातंत्र्य असणार आहे. तसेच पदवी आणि पदव्युत्तर प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांला शिक्षणासाठी अनेक पर्याय उपलब्ध असतील.

चार वर्षांच्या पदवीचा पर्याय - दुसरा बदल येत्या शैक्षणिक वर्षापासून चार वर्षांच्या अभ्यासक्रमाचा पर्याय विद्यार्थ्यांला असेल याला ऑनर्स पदवी असं म्हटलं जाईल. तीन वर्षांचा पदवी अभ्यासक्रम कायम राहिल.

* मल्टिपल एन्ट्री आणि मल्टिपल एक्झीट - पदवी किंवा पदव्युत्तर शिक्षण सुरु असताना काही अटींसह विद्यार्थ्यांना मध्येच सोडून पुन्हा प्रवेश घेत आपलं शिक्षण पूर्ण करता येणार आहे. यासाठी विद्यार्थ्यांना सात वर्षांची मुदत दिली जाणार

आहे.

पदवी शिक्षणात मल्टिपल एन्ट्री आणि एक्झीट म्हणजे

काय ? राष्ट्रीय शिक्षण धोरणानुसार, विद्यार्थ्यांना आपल्या इच्छेनुसार पदवी शिक्षणातून बाहेर पडता येईल आणि पुन्हा शिक्षण सुरुही करता येईल. म्हणजेच मल्टिपल एन्ट्री आणि मल्टिपल एक्झीटची सुविधा नव्या धोरणात दिली आहे.

उदा. - समजा, तुम्ही कॉलेजला प्रवेश घेतल्यानंतर प्रथम वर्षानंतर तुम्हाला काही कारणास्तव पुढील दोन वर्ष पूर्ण करता येत नाहीत / नोकरी करावी लागत असेल तर अशा विद्यार्थ्यांना आपल्या पहिल्या वर्षाच्या दोन सेमिस्टर पूर्ण करून मध्येच ब्रेक घेता येईल आणि पुन्हा पदवीचं शिक्षण पूर्ण करता येईल. यासाठी विद्यार्थ्यांला पदवीचे तीन आणि पुन्हा येण्यासाठी सात अशा एकूण सात वर्षांची मुदत दिली जाईल. परंतु यात काही अटी सुद्धा आहेत. विद्यार्थ्यांला प्रत्येक टप्प्यावर बाहेर पडताना १० क्रेडिटच्या दोन महिन्यांची इंटर्नशीप आणि स्कील कोर्स पूर्ण करावे लागतील. तसेच पहिल्या वर्षासाठी आवश्यक असलेले क्रेडीट मिळवावे लागतील. संबंधीत विद्यार्थ्यांला शिक्षण पूर्ण करण्यासाठी इतर कोणत्याही विद्यापीठात प्रवेश घेण्याची मुभा असेल.

ऑनर्स पदवीनंतर मास्टर्सचं काय ? आता तीनऐवजी चार वर्षांची ऑनर्स पदवी मिळवल्यानंतर मास्टर्स शिक्षणासाठी अभ्यासक्रम कसा असेल असाही प्रश्न आहे. तर त्यासाठीही एक महत्त्वाचा बदल नवीन धोरणात करण्यात आला आहे. विद्यार्थ्यांने तीन वर्षांचा पदवी अभ्यासक्रम पूर्ण करून बॅचलर पदवी मिळवली असेल तर त्याला पदव्युत्तर अभ्यासक्रम पूर्ण करण्यासाठी दोन वर्ष किंवा चार सेमिस्टर पूर्ण कराव्या लागतात. यानंतर पदवी किंवा मास्टर्स डिग्री मिळते. हा पारंपारिक पर्याय कायम राहणार आहे. परंतु जर विद्यार्थ्यांने चार वर्षांची ऑनर्स पदवी मिळवली असेल तर पदव्युत्तर शिक्षणासाठी विद्यार्थ्यांना केवळ एक वर्ष किंवा दोन सेमिस्टर पूर्ण कराव्या लागतील. म्हणजे चार वर्षांच्या ऑनर्स डिग्रीनंतर केवळ एका वर्षात मास्टर्स डिग्रीही मिळवता येणार आहे.

पदवीच्या विषयांबाबत इतर शाखेतील विषयाचे शिक्षण घेता

येणार का ? एका शाखेतील विद्यार्थ्याला दुसऱ्या कोणत्याही अन्य विषयात / दुसऱ्या शिक्षण संस्थेत शिकायचे असल्यास त्यासाठी पात्रता काय असावी यावर काम सध्या सुरु आहे. अभ्यासक्रमात मेजर आणि मायनर असे विभाग केले जाणार असून मायनर विभागांतर्गत विद्यार्थ्यांना आपल्या

शाखेव्यतिरिक्त इतर विषय शिकता येणार आहेत.

कु.शिवानी पाखरे

एफ.वाय.बी.ए.

मातृभाषेतून शिक्षण

मातृभाषेतील शिक्षणाला प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्याचे आव्हान आहे. शिक्षणाचा संबंध नोकरीशी आहे. इंग्रजी भाषेला प्रतिष्ठा आहे. त्यामुळे इंग्रजी भाषेचे महत्त्व समाजमनात रुजले आहे. त्याचवेळी मराठी भाषेचे महत्त्व कसं रुजविणार, हा खरा प्रश्न आहे. आपल्याला संस्कृत आणि इतर राज्यांच्या भाषा शिकण्याची संधी आहे. राज्यात कोणत्या भाषा शिकवल्या जाणार, कोणत्या भाषेला पर्याय म्हणून येणार ? त्या विषयांसाठीची अध्यापन सुविधा, त्यासंबंधीचे धोरणदेखील यायला हवे. त्यासंदर्भातील विषय सूची जाहीर झालेली नाही. सध्या बोलीभाषा हा शिक्षणात अडथळा वाटतो. मात्र, भाषेसंदर्भातील धोरणातील भूमिका अत्यंत स्वागतार्ह आहे. त्यामुळे ग्रामीण, वनवासी, डोंगरी भागातील विद्यार्थ्यांचे शिक्षण होण्यास मदत होणार आहे.

अध्ययन करताना घोंकपट्टीतून सुटका होणार आहे. यासंदर्भाने शिक्षण प्रणालीत सातत्याने बदलाची गरज व्यक्त होत होती. परंपरेने आलेले वर्तनवादी विचारधारेला नाकारण्यात आले आहे. धोरणात पाठांतराच्या प्रक्रियेऐवजी आकलन आणि विचारपूर्वक शिकण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न अपेक्षित आहे. त्यामुळे अभ्यासक्रमातदेखील महत्त्वपूर्ण बदलाच्या दृष्टीने पावले टाकली जात आहेत. विद्यार्थ्यांना विचाराला प्रेरित करणाऱ्या प्रश्नांना

प्राधान्य देणे. शिकणे हे आदानप्रदानातून करणे. सध्या जगभरात आपल्याला शिकण्यासाठीची जी प्रभावी प्रक्रिया सांगण्यात आली आहे, त्यात गटपद्धतीने शिकणे अधिक परिणामकारक होते. त्याचे कारण त्यात आदानप्रदानाचा विचार आहे. धोरणातील विचारधारेने पुढे जायचे असेल, तर वर्गातील प्रक्रियेवर भर द्यावा लागणार आहे. शिक्षकांसाठीच्या पदवी, पदविका अभ्यासक्रमाची पुनर्रचनादेखील महत्त्वाची असणार आहे. जे अपेक्षित केले आहे, त्यासाठी तेथील अभ्यासक्रमातील पुनर्रचना महत्त्वाची ठरणार आहे. राज्यात गळतीचे माध्यमिक स्तरावर प्रमाण मोठे आहे. त्यामुळे यावर मात करण्यासाठी २०३० सालाची मर्यादा निश्चित केली आहे यावर मात करणे म्हणजे केवळ योजना देणे नाही, तर त्याकरिता शाळांमधील अध्ययन, अध्यापनाच्या प्रक्रियेत बदल घडवून आणणे आहे. गळती होण्याच्या प्रमाणाचा विचार केला, तर आर्थिक परिस्थितीपेक्षा शैक्षणिक वातावरण निरस असण्याने गळती अधिक होते. गरिबांनादेखील शिकण्याची इच्छा आहे पण त्या जाणून आणि समजून घेत शिकण्याची प्रक्रिया झाली, तर ती मुले टिकतील, अन्यथा पुढेही गळती होत राहिल. धोरणाने अपेक्षित केले आहे त्या वाटा आपण चालत राहिलो, तर गुणवत्तेचा आलेख उंचावणे फारसे अवघड नाही. मात्र, इतक्या सहजतेने घडणार नाही. आजवर आपल्याला गळती शून्यावर आणण्यात यश आलेले नाही.

कु. ठाणगे दीप्ती अशोक

टी.वाय.बी.ए.

नवीन शैक्षणिक धोरणाचे महत्त्वाचे मुद्दे

“भारताला जागतिक ज्ञान महासत्ता” बनविणे हे नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० चे अंतिम उद्दीष्ट आहे. मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाचे नाव बदलून शिक्षण मंत्रालय ठेवले गेले. १९४७ मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून भारतातील शिक्षण प्रणालीतील हा तिसरा मोठा बदल आहे. एनईपी २०२० च्या पूर्वी आणि १९८६ मध्ये शैक्षणिक यंत्रणेत सुधारणा झाली. शालेय शिक्षणातील गुंतवणुकीमध्ये लाक्षणिक वाढ करणे नवनवीन उपक्रम राबविणे. इसवी सन २०२५ पर्यंत पाचवी व त्यापुढील इयत्तेतील प्रत्येक विद्यार्थ्यास पायाभूत साक्षरता व तंत्रज्ञान आत्मसात होत असल्याची दक्षता घेणे. शालेय शिक्षणासाठी ५+३+३+४ रचनेवर आधारित बौद्धिक विकास व अध्ययनाच्या तत्वांवर आधारित अभ्यासक्रम व अध्यापन शास्त्र रचना विकसित करण्यात आली आहे.

शिक्षक कसा असेल ?

शाखांनी सुसज्ज असलेल्या उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये स्तरानुसार व विषयवार राबवण्यात येणारा एकीकरण केलेला चार वर्षांचा बॅचलर ऑफ एज्युकेशन हा अभ्यासक्रम शिक्षकांना पूर्ण करणे गरजेचे आहे. शिक्षक होण्याचा हा प्रमुख मार्ग असेल. दुय्यम दर्जाच्या व अकार्यक्षम शिक्षक शिक्षण संस्था बंद करण्यात येतील.

नॅशनल रिसर्च फाऊंडेशन

नवसंधोनाच्या कल्पना वेगाने देशभर वितरित व्हाव्यात यासाठी नॅशनल रिसर्च फाऊंडेशनची स्थापना करण्यात येईल. या धोरणाच्या माध्यमातून सर्वच भारतीय भाषांचे संवर्धन वृद्धी व चैतन्य अबाधित राहील.

राष्ट्रीय शिक्षण आयोग National Education Commission

राष्ट्रीय शिक्षण आयोग पंतप्रधानांच्या अध्यक्षतेखाली राष्ट्रीय शिक्षण आयोग किंवा नॅशनल एज्युकेशन कमिशनची स्थापना करण्यात येईल. हा आयोग भारतातील शैक्षणिक दूरदृष्टीचा परिरक्षक असेल. सन २०३० पर्यंत पूर्व-शाळा ते माध्यमिक स्तरापर्यंतचे शिक्षण १००% ग्रॉस एनरोलमेंट रेश्यो (जीईआर) सह सार्वत्रिक केले गेले आहे.

१०+२ ची सद्य शिक्षण प्रणाली नवीन व सुधारित ५+३+३+४ रचनेद्वारे अनुक्रमे ३-८,८-११,११-१४ आणि १४-१८ वयोगटातील परस्पर बदलली जाईल. या प्रणालीमध्ये १२ वर्षांचे शिक्षण तीन वर्ष अंगणवाडी / पूर्व - शालेय शिक्षणासह असेल. दहावी आणि बारावीच्या बोर्ड परीक्षा अधिक सुलभ केल्या जातील आणि तशा शिकण्याऐवजी मुख्य कार्यक्षमतेवर अधिक भर दिला जाईल. सर्व विद्यार्थ्यांना या परीक्षा दोनदा घेण्यास परवानगी दिली जाईल. शाळांमधील शैक्षणिक प्रवाह, अवांतर क्रिया आणि व्यावसायिक प्रवाह यांच्यात कोणतेही कठोर वेगळेपणा असणार नाही.

इयत्ता सहावीपासून इंटर्नशिपसह व्यावसायिक शिक्षणाची तरतूद.

मातृभाषा / प्रादेशिक भाषा ५ वी पर्यंत शिक्षण देण्यासाठी वापरली जाईल आणि कोणत्याही विद्यार्थ्यांवर कोणतीही भाषा कठोरपणे लादली जाणार नाही. शिक्षकांसाठी राष्ट्रीय शैक्षणिक अभ्यासक्रम (एनसीएफटीई) एनसीईआरटीशी सल्लामसलत करून राष्ट्रीय शिक्षक शिक्षण परिषद (एनसीटीई) द्वारा प्रोग्राम केले जाईल. ४ वर्षे एकात्मिक बी.एड. २०३० पर्यंत पदवी अभ्यासक्रम अध्यापनासाठी किमान पदवी पात्रता असेल.

उच्च शिक्षण Higher Education From New National Education Policy 2020

अंडरग्रेज्यूएट कोर्स ३ ते ४ वर्षांच्या लवचिक अभ्यासक्रमासह एकाधिक एक्झिट ऑप्शन्ससह आणि वेगवेगळ्या स्तरावर प्रमाणपत्रांसह दिले जातील. एम.फिल अभ्यासक्रम बंद केले जातील. वैद्यकीय आणि कायदेशीर शिक्षण वगळता संपूर्ण उच्च शिक्षणासाठी 'उच्च शिक्षण आयोग' Higher Education Commission of India (HECI) (एचईसीआय) ची स्थापना केली जाईल. सार्वजनिक आणि खाजगी दोन्ही उच्च शिक्षण संस्था समान निकषांद्वारे संचालित केल्या जातील. एचईसीआय मध्ये चार स्वतंत्र विभाग असतील उदा.

१) नियामक चौकटीची देखभाल करण्यासाठी राष्ट्रीय उच्च

शिक्षण नियामक परिषद (एनएचईआरसी)

२) सर्वसाधारण शैक्षणिक परिषद (जीईसी) मानक सेटिंग्ज देखरेखीसाठी.

३) वित्तपुरवठा करण्यासाठी उच्च शिक्षण अनुदान परिषद (एचईजीसी)

४) अधिकृत मान्यता मिळवण्यासाठी नॅशनल क्रिडिटी कौन्सिल (एनएसी)

१५ वर्षात महाविद्यालयांची संलग्नता प्रणाली पुसून

टाकली जाईल आणि महाविद्यालयांना श्रेणीबद्ध स्वायत्तता देण्याची यंत्रणा राबविली जाईल. भविष्यात प्रत्येक महाविद्यालयाचा स्वायत्त पदवी देणारा महाविद्यालय किंवा विद्यापीठाचा घटक म्हणून विकसित होणे अपेक्षित आहे.

गायखे आरती ज्ञानदेव

एस.वाय.बी.ए.

नवीन शैक्षणिक धोरण, २०२० बद्दल विद्यार्थ्यांचा दृष्टीकोन

नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या आदर्शांमध्ये, दस्तऐवजाच्या सुरुवातीला समाविष्ट केल्याप्रमाणे, “स्वतःची पूर्ण प्राप्ती आणि मुक्ती” आपल्या समाजातील सर्वात आदरणीय आणि आवश्यक सदस्य” म्हणून शिक्षकांची पुनर्स्थापना आणि प्रवेशाची तरतूद समाविष्ट आहे. सर्व पार्श्वभूमीतील विद्यार्थ्यांसाठी “अंतर्भूत अडथळे” असूनही शिक्षणासाठी एकंदरीत, NEP चे उद्दिष्ट आहे.

“भारताचे ज्ञान आणि त्याच्या विविध सामाजिक, सांस्कृतिक आणि तांत्रिक गरजा, तिची अतुलनीय कलात्मक, भाषा आणि ज्ञान परंपरा, आणि भारतातील तरुण लोकांमध्ये तिची मजबूत नैतिकता राष्ट्रीय अभिमानाच्या उद्देशाने गंभीर मानली जाते. आत्मविश्वास, आत्म-ज्ञान, सहकार्य आणि एकात्मता.”

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण - २०२० (NEP - 2020) भारत सरकारद्वारे जुलै २०२० मध्ये अधिसूचित

करण्यात आले, १९८६ मध्ये शेवटचे NPE अधिसूचित झाल्यानंतर ३४ वर्षांनी, NEP - 2020 मध्ये एक सर्वसमावेशक, शाश्वत आणि सुधारात्मक रोडमॅपची तरतूद आहे. देशातील संपूर्ण शिक्षण प्रणालीमध्ये बदल, आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या पायाभूत, दर्जेदार परिवर्तनाच्या दिशेने सज्ज आहे आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्पर्धात्मक आहे.

जोपर्यंत उच्च शिक्षणाचा संबंध आहे. भारतीय पारंपारिक ज्ञान, संस्कृती आणि मूल्यांच्या संबंधात शैक्षणिक बदलासाठी मूलभूत तत्त्वे प्रस्तावित करण्याव्यतिरिक्त, NEP - 2020 उच्च शिक्षणाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये सुधारणा प्रस्तावित करते.

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण काही जणांसाठी धक्कादायक असेल पण अनेकांसाठी ते बहुप्रतिक्षित सकारात्मक विकास देखील आहे. भारतासारख्या उदयोन्मुख देशात, जिथे सामाजिक आणि आर्थिक वाढीतील अडथळे दूर करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे, तिथे शैक्षणिक धोरण देखील काळाच्या अनुषंगाने विकसित व्हायला हवे - आणि ३४ वर्षांनंतर, आपल्याकडे “प्रगतीशील” भारतासाठी एक शैक्षणिक धोरण आहे. अनेक तज्ञांनी आधीच NEP वर भाष्य केले असले तरी, मी आतापर्यंत विद्यार्थ्यांचा दृष्टीकोन पाहिला नाही. मला वाटते की एक भागधारक म्हणून, एक विद्यार्थी म्हणून बदलचे माझे मत ऐकले जाणे देखील महत्त्वाचे आहे. मला NEP च्या काही पैलूंवर प्रकाश टाकायचा आहे ज्याचा मला एक विद्यार्थी म्हणून फायदा

झाला असता, जर तो आधीच झाला असता.

काही गोष्टी मला वाटल्या की धोरणाने संबोधित करताना चांगले केले. पहिला आणि सर्वात महत्वाचा बहुविद्याशाखीय पदवी प्रोग्राम आहे. ज्ञानाचा एक अप्रयुक्त भांडार आहे जो विद्यार्थी विषयांच्या संयोजनाचा अभ्यास करून शोधू शकतात. हे निश्चितपणे विद्यार्थ्यांना प्रवाहांच्या कृत्रिम आकुंचनाशिवाय अनेक विषयांच्या लेन्समधून जग एक्सप्लोर करण्यास अनुमती देईल. मला स्वतः ११ वी आणि १२ वी मध्ये बहुविद्याशाखीय विषय निवडण्याचे भाग्य लाभले आहे आणि माझ्या सभोवतालचे जग पाहण्यासाठी मला माझ्या प्रत्येक विषयातून मिळालेला दृष्टीकोन वापरून खूप फायदा झाला आहे. बहुविद्याशाखीय शिक्षणाने मला माझे शिक्षण वर्गाच्या पलीकडे आणि वास्तविक जगात नेण्यासाठी खूप मोठा वाव दिला आहे.

दुसरी सकारात्मक शिफारस म्हणजे NEP तीन किंवा चार वर्षांचा कार्यक्रम निवडण्यासाठी प्रदान करणारी लवचिकता, तसेच एखाद्याच्या बॅचलर पदवी अभ्यासामध्ये काही अंतर ठेवण्याची परवानगी देते. सध्याच्या व्यवस्थेची कठोरता त्यांच्या शिक्षणाची सोय करण्याऐवजी मतदान करण्यासाठी आणि वाहन चालविण्यास पुरेसे वय असलेल्या प्रौढांना "शिकवण्याची" गरज आहे. हा प्रस्ताव विद्यार्थ्यांना त्यांच्या शिक्षणावर अधिक नियंत्रण ठेवण्यास अनुमती देतो आणि सध्या प्रचलित असलेली कठोरता दूर करतो.

NEP ने दुर्लक्षित केलेल्या पैलू

एक पैलू आहे ज्याकडे धोरण अजिबात लक्ष देत नाही आणि ते म्हणजे कॅम्पसमध्ये विद्यार्थ्यांची बौद्धिक स्वायत्तता राखली जाईल याची खात्री करण्याची योजना आहे. वरवर पाहता, धोरणाचा मसुदा तयार करण्यात गुंतलेल्यांसाठी, विद्यार्थ्यांच्या भाषणाच्या मूलभूत अधिकाराचा आणि कॅम्पसमध्ये मुक्त अभिव्यक्तीचा वापर केल्याबद्दल हल्ले होण्याच्या समस्येकडे लक्ष देण्याचे कोणतेही कारण नाही. हे स्पष्टपणे आहे कारण तुमच्या कॅम्पसमध्ये गुंडाकडून शारीरिक हल्ला करणे, पोलिस पहात असताना, धोरण-लेखकांच्या शब्दात, "उच्च दर्जाच्या अध्यापन-शिक्षण प्रक्रिया" चा फायदा

घेण्याच्या तुमच्या क्षमतेला नक्कीच अडथळा आणणार नाही.

धोरणाचे उद्दिष्ट उच्च शिक्षण प्रणाली आणणे आहे जी लवचिक आहे, आणि अधिक स्वातंत्र्याच्या गरजेवर आधारित आहे, परंतु त्याच वेळी, ते या स्वातंत्र्याला धोका निर्माण करणाऱ्या घटकांकडे दुर्लक्ष करते. त्यामुळे, आणखी एक चिंताजनक निरीक्षण म्हणजे या नवीन शिक्षण व्यवस्थेतील राज्य सरकारांचा आणि विशेषतः उच्च शिक्षणाच्या संदर्भात त्यांची भूमिका यांचा अल्प उल्लेख. समवर्ती सूचीचा एक घटक म्हणून, शिक्षण ही राज्ये आणि केंद्र यांच्यातील सामायिक जबाबदारी आहे. स्पष्ट केंद्रीकरण हे दोन कारणांसाठी अत्यंत चिंताजनक आहे. प्रथम, याकडे आपल्या देशाच्या अर्ध-संघीय स्वरूपाची अवहेलना म्हणून पाहिले जाऊ शकते.

समवर्ती यादीत जे आहे ते ही एक सामायिक जबाबदारी आहे आणि ती तशीच राहिली पाहिजे, कारण दुसरे कारण म्हणजे केंद्रीकरणामुळे शिक्षण व्यवस्था अधिकाधिक नियंत्रणासाठी, विशेषतः राजकीय प्रकारची अधिक संवेदनशील बनू शकते. ज्या देशांनी शैक्षणिक संस्था निर्माण केल्या आहेत, ज्या दर्जेदार शिक्षणाची केंद्रे बनली आहेत, त्यांनी या संस्था राज्यापासून अलिप्त राहण्याची खात्री केली आहे, विद्यार्थी आणि महाविद्यालयांना पूर्ण स्वातंत्र्य देऊन काम करण्याची परवानगी दिली आहे. आपल्या देशात अशा संस्था निर्माण करण्यासाठी, संपूर्ण विकेंद्रीकरण आणि विद्यापीठांची पूर्ण स्वायत्तता असलेले अनुकूल वातावरण तयार केले पाहिजे.

निष्कर्ष :-

शेवटी, शिक्षण व्यवस्थेत परिवर्तन करण्यासाठी सरकारने घेतलेला पुढाकार पाहणे हे खूपच विलक्षण आहे. नवे शैक्षणिक धोरण ऐतिहासिक संकल्पनांचे आश्वासन देऊन विकले गेले. विशेषतः उच्च शिक्षण व्यवस्थेत आमूलाग्र बदल करून शिक्षण व्यवस्थेची पुनर्रचना करण्याची सरकारची इच्छा आहे. तथापि, हे धाडसी बदल सरकार कसे करेल हे ज्यांनी हा दस्तऐवज लिहिला आहे त्यांना फारसे महत्त्व नाही असे दिसते.

अर्थात, दुर्दैवाने, फार आश्चर्यकारक नाही, की धोरणांची अंमलजबाबणी या सरकारच्या भक्कम दाव्यात होऊ

शकत नाही, जसे की सरकारच्या ऐतिहासिक वस्तू आणि सेवा कर (GST) सुधारणांच्या चुकीच्या हाताळणीतून दिसून आले आहे. दुसरे म्हणजे, कोणतीही स्पष्ट मार्गदर्शक तत्त्वे नसताना एचईसीआयला दिलेली पूर्ण शक्ती त्रासदायक आहे. केंद्रीकरणाची ही थीम स्वतःच चिंतेची आहे, कारण उच्च शिक्षण व्यवस्थेच्या स्वातंत्र्याशी प्रशासकीय मंडळाने तडजोड केली जाणार नाही याची खात्री करण्यासाठी कोणतेही सुरक्षा उपाय ठेवलेले नाहीत. संपूर्ण आराखड्यात राज्य सरकारांच्या भूमिकेबाबत असलेली उदासीनताही विशेष आश्वासक नाही.

शेवटी, महाविद्यालये आणि विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक स्वातंत्र्य आणि स्वायत्ततेच्या संरक्षणाकडे धोरणाद्वारे अजिबात लक्ष दिले गेले नाही. अशाप्रकारे, नवीन शैक्षणिक धोरण हे हळूवारपणे सांगायचे तर धोरण लिहिण्याचा प्रयत्न आहे, परंतु विशेषतः नेत्रदीपक नाही.

आंधळे ऋतूजा महादू
एस.वाय.बी.कॉम.

मध्ययुगीन काळातील विज्ञान शिक्षण

युरोपमध्ये सतराव्या शतकात आधुनिक विज्ञान विकसित झाले असे मानले जाते. या काळापूर्वी, जागाच्या विविध भागांमध्ये विज्ञानाच्या विविध शाखांमध्ये प्रगतीची पातळी सारखीच होती. भारतीय समाजात विज्ञानाच्या उदयाबाबत असे म्हणता येईल की, त्यात विज्ञानाचा विकास तितकाच प्राचीन आहे. आपले राष्ट्र हे एक महत्त्वाचे स्थान बनले आहे जेथे विविध धर्मांच्या शासकांनी त्यांचे मठ स्थापन केले. अशा प्रकारे, विविध कल्पना आणि विचार राष्ट्रामध्ये उदयास आले आणि विकसित झाले, ज्यामुळे त्यांची संस्कृती आणि सामाजिक स्थिती भिन्न स्वरूप प्रदान करते.

इसवी सन ६०० पर्यंत गणित, वैद्यकशास्त्र आणि खगोलशास्त्र या क्षेत्रात भारतीय शास्त्रज्ञांनी मोठे काम केले होते. प्राचीन काळापासून लोकांना विविध रोग आणि त्यांच्या उपचारांबद्दल माहिती होती, यावरून सिद्ध होते की, ऋग्वेद, ज्याला सर्वात जुना भारतीय धर्मग्रंथ मानला जातो, त्यामध्ये विविध औषधी वनस्पतींमध्ये असणाऱ्या उपचार शक्तींचा उल्लेख आढळतो.

आधुनिक पाश्चात्य वैज्ञानिक विचारांमध्ये असलेल्या विविध संकल्पनांचीही लोकांना जाणीव होती. उदाहरणार्थ, एका उपनिषदात, अणूची संकल्पना आणि जगाची निर्मिती कशी झाली हे आढळते. विविध स्रोतांमधून असे सिद्ध झाले आहे की त्या काळात लोकांना विविध भाज्या आणि खनिजांच्या औषधी शक्तींची माहिती होती आणि ते विशिष्ट रोगांवर उपचार करण्यासाठी काही औषधे वापरत असत. पाश्चिमात्य वैद्य विकसित करत असलेल्या औषधांचीही त्यांना माहिती होती. सभ्यतेच्या अगदी सुरुवातीच्या काळात, भारताने आयुर्वेदाच्या वैद्यकीय आणि रसायनशास्त्रीय पद्धती विकसित केल्या. भारतीय विद्वानांनी संख्या सिद्धांत, दशांश स्थान मूल्य अल्गोरिदम त्रिकोणमिती आणि बीजगणित मध्ये उल्लेखनीय योगदान दिले आहे. जे हे सिद्ध करते की लोकांमध्ये गणिताकडे प्रचंड रस निर्माण झाला होता, जो वैज्ञानिक तत्त्वे आणि तथ्ये

समजून घेण्यासाठी एक महत्त्वाचा विषय होता.

त्या काळात आंतरराष्ट्रीय ख्यातीची विविध महाविद्यालये आणि विद्यापीठे अस्तित्वात होती, जिथे औषधी क्षेत्राचे शिक्षण दिले जात होते. कल्पनांच्या शुद्धीकरणासाठी आणि सान्धीकरणाच्या तत्वांवर पोहोचण्यासाठी, तार्किक विश्लेषणाचे साधन पूर्णपणे विकसित केले गेले होते आणि ते मोठ्या प्रमाणावर वापरले जात होते. वैज्ञानिक ज्ञान मिळविण्यासाठी विविध पद्धती किंवा साधने वापरली जात होती.

तथापि, अशा प्रकारची माहिती केवळ मर्यादित लोकांवर केंद्रित होती, परिणामी, विकास आणि कालांतराने, वैज्ञानिक ज्ञान आणि परंपरांची पातळी लक्षणीय प्रमाणात घसरली.

तक्षशिला आणि नालंदा विद्यापीठांमध्ये काही महत्त्वाच्या संस्था अस्तित्वात असल्या तरी, वैज्ञानिक ज्ञानाच्या विकासाच्या सामान्य वाटचालीत सातत्य नाही. ज्ञान संपादन करण्याच्या पद्धती आणि तंत्रांमध्ये विकासाचे कोणतेही निरंतर टप्पे आढळले नाहीत. उदाहरणार्थ, ७५० AD ते १००० AD दरम्यानच्या काळात, आपल्या देशात बौद्ध धर्माची भरभराट झाली. ज्याच्या सिद्धांतांनी दैनंदिन जीवनात वैज्ञानिक तत्वांचा वापर करण्याची प्रथा बंद केली. तथापि, शिक्षणाचा स्तर सुधारला, परंतु तरीही लोक इतर मानवांमध्ये त्यांच्या जाती आणि धर्माच्या आधारावर भेदभाव करत होते. अशा प्रकारे, लोकांचा दृष्टीकोन अतिशय संकुचित होता, परिणामी त्यांच्यापैकी बहुतेकांनी त्यांच्या जीवनात वैज्ञानिक तत्त्वे स्वीकारण्यास किंवा त्यांचा वापर करण्यास नकार दिला.

या काळात, बहुसंख्य लोक अंधश्रद्धाळू होते आणि त्यांच्या चुकीच्या मतांमुळे ते वैज्ञानिकदृष्ट्या सिद्ध तथ्ये आणि संकल्पना नाकारत असत. ब्राह्मण जातीच्या लोकांचा असा विश्वास होता की विश्वात काही दैवी शक्ती अस्तित्वात आहे आणि जेव्हा त्यांना कोणतीही समस्या भेडसावत असे तेव्हा ते त्या दैवी शक्तीच्या दुर्लक्षामुळे होते. त्यांनी त्यांचे रोग बरे करण्यासाठी औषधांचा वापर करण्यास नकार दिला कारण

त्यांचा असा विश्वास होता की यामुळे त्यांचे रक्त आणि धर्म दूषित होईल. डॉक्टर आजारी लोकांवर उपचार करायचे आणि मृतदेहांना हात लावायचे, ही प्रचलित स्थिती त्यांना मान्य नव्हती.

माणसांचे त्यांच्या विरोधामुळे औषधी ज्ञान देणारी विविध रुग्णालये आणि संस्था बंद पडल्या. पश्चिम आशिया आणि मध्य आशियातील हळूहळू आक्रमणामुळे प्राचीन भारतीय परंपरेतील खंडित होण्याचा एक घटक आला. अशा गुंतवणुकदारांच्या परिणामी विश्वात विविध नवीन गोष्टींचा प्रवेश झाला, त्यापैकी एक म्हणजे भिन्न भाषा आणि दुसरी म्हणजे विविध वैज्ञानिक ज्ञान, पद्धती आणि तंत्र.

जेव्हा परदेशी लोकांनी अशा प्रकारची माहिती देशात आणली तेव्हा वैज्ञानिक स्तरावर काही प्रमाणात विकास झाला परंतु त्यामुळे परिस्थिती फारशी सुधारण्यास मदत झाली नाही कारण तज्ज्ञांना असे आढळून आले की परदेशी लोकांनी आणलेली माहिती भारतीय वंशाची आहे आणि हे फक्त मध्ययुगीन अरबस्तान आणि पर्शियन वैज्ञानिक परंपरांमध्ये समाविष्ट आणि संश्लेषित केले गेले.

वाळुंज स्नेहल

टी.वाय.बी.एस्सी.

National Education Policy

भारतातील शिक्षणप्रणाली

भारतात खासगी आणि सरकारी संस्थांमधून शिक्षण दिले जाते. केंद्र सरकार, खासगी संस्था, स्थानिक संस्था, राज्य सरकारच्या संस्थांतर्फे विविध अभ्यासक्रमांच्या माध्यमातून शिक्षण दिले जाते. भारतातील शिक्षणाचे कार्य हे केंद्र सरकार किंवा राज्य सरकार यांच्या अधिपत्याखाली चालते. भारताच्या घटनेनुसार शिक्षण हा प्रत्येक व्यक्तीचा मूलभूत हक्क आहे. भारतातील विद्यापीठांवर केंद्र सरकारचे किंवा राज्य सरकारचे संपूर्ण नियंत्रण असते. भारताच्या आर्थिक प्रगतीसाठी सुधारित शिक्षण पद्धती उपयुक्त ठरणार आहे. उच्च शिक्षण आणि संशोधनात सरकारी संस्थांनी मोठी भरारी घेतली आहे. देशात खासगी शिक्षण संस्थांचा वाटा पाच टक्के आहे, तो आता ७० अब्ज कोटी डॉलर इतका आहे.

पुरातनकाळात इ.स. ४५० ते ५०० वर्षांच्या दरम्यान भारतात गुरुकुल पद्धती होती. भारतात शिक्षण आणि शिक्षण पद्धतींचा विकास ब्रिटिश राजवटीत झाला. ब्रिटिशांनी महाविद्यालये आणि विद्यापीठे स्थापन करून दर्जेदार शिक्षण पद्धती भारतात अस्तित्वात आणली. कला, वाणिज्य, शास्त्र, अभियांत्रिकी, कृषी शिक्षणाची महाविद्यालये सुरु केली. प्रथमिक, माध्यमिक, महाविद्यालयीन शिक्षण पद्धती अस्तित्वात आली. शिक्षण आणि संशोधन संस्था स्थापन केल्या. पदवीपूर्व आणि पदव्युत्तर शिक्षण वेगवेगळ्या महाविद्यालयांमधून दिले जाऊ लागले. शिक्षणाचा दर्जा राखण्यावर त्यांनी भर दिला. शिक्षणक्षेत्रात शिस्त आणि उत्तम दर्जा यास महत्त्व दिले.

भारतातील सध्याची शिक्षण पद्धती सहा भागांत विभागलेली आहे.

(१) पूर्वप्राथमिक (२) प्राथमिक (३) विद्यालयीन (सेकंडरी) (४) ज्युनिअर कॉलेज (हायर सेकंडरी) (५) पदवी (६) पदव्युत्तर

(१) अभ्यासक्रम ठरवण्याकामी नॅशनल कौन्सिल ऑफ एज्युकेशन रिसर्च (एन.सी.ई.आर.टी.) ही संस्था शालेय अभ्यासक्रमासंबंधी कारभार पाहते.

(२) स्टेट एज्युकेशन बोर्ड

(३) सेंट्रल बोर्ड ऑफ सेकंडरी एज्युकेशन (सी.बी.एस.ई.)

(४) ऑल इंडिया सेकंडरी स्कूल एज्युकेशन (ए.आय.एस.एस.ई.)

(५) ऑल इंडिया सीनियर स्कूल सर्टिफिकेट एक्झामिनेशन (सी.आय.एस.सी.ई.)

(६) ऑल इंडिया सीनियर स्कूल सर्टिफिकेट एक्झामिनेशन (सी.आय.एस.सी.ई.)

पूर्वप्राथमिक शिक्षण -

भारतात दिवसेंदिवस पूर्वप्राथमिक शाळांची संख्या वाढत असून त्यात विविधता आहे. पूर्वप्राथमिक शिक्षण घेणाऱ्या बालविद्यार्थीवर्गातही वाढ होत आहे. पूर्वप्राथमिक शिक्षणाची गरज शारीरिक तंदुरुस्ती, भावनिक वाढ, सामाजिक सुदृढता आणि प्राथमिक शिक्षणासाठी मानसिक तयारी करण्यासाठी आहे. तसेच, शाळा सोडण्याचे प्रमाण कमी व्हावे हे उद्दिष्ट आहे. यात प्रामुख्याने मुलींचे शिक्षण अधिक महत्वाचे आहे. त्यामुळेच पूर्वप्राथमिक शिक्षणाचे मुलांचे वय ३ ते ६ वर्षांचे आहे. राष्ट्रीय धोरण १९८६ आणि १९९२ नुसार या शिक्षणाची प्रत सुधारण्यासाठी प्रयत्न करण्याची गरज आहे. सर्व शिक्षा अभियानानुसार ते गरजेचे असूनही देश पातळीवरून आणि राज्य पातळीवरून त्यास अद्याप जसे महत्त्व द्यावयास हवे तसे दिले जात नाही.

प्राथमिक शिक्षण, विद्यालयीन शिक्षण आणि महाविद्यालयीन शिक्षण

प्राथमिक शिक्षण, विद्यालयीन शिक्षण आणि महाविद्यालयीन शिक्षणाची एकाच स्वरूपाची समान शिक्षण पद्धती भारतात १९९४ मध्ये अस्तित्वात आली. प्राथमिक शिक्षण १४ वर्षे वयाच्या विद्यार्थ्यांपर्यंत दिले जाते. सातवीपर्यंतचे आणि सहा ते १४ वयोगटातील शिक्षण मोफत दिले जाते. ते सन २००९ च्या कायदानुसार आणि ते हक्काचे शिक्षण कायदानुसार दिले जाते. तसेच, सर्व शिक्षा अभियान या योजनेद्वारे दिले जाते. माध्यमिक शिक्षा अभियानांतर्गत १४ ते १८ वयोगटातील मुलांना शिक्षण दिले जाते. आता शास्त्र आणि

तंत्रशिक्षण देण्याच्या सुविधा निर्माण झाल्या आहेत. केंद्रीय विद्यालयेही सरकारी कर्मचाऱ्यांच्या मुलांसाठी सुरु केली आहेत. केंद्रीय विद्यालयांमार्फतही शिक्षण दिले जाते.

हायर एज्युकेशन -

बारावी पास विद्यार्थ्यांना पदवीसाठी कला, वाणिज्य, शास्त्र, अभियांत्रिकी, वैद्यकीय, कायदा, कृषी या शाखांमध्ये प्रवेश दिला जातो. ही शिक्षण पद्धती "युनिव्हर्सिटी ग्रांट कमिशन" यांच्या अधिपत्याखाली चालते. भारतात एकूण २० केंद्रीय विद्यापीठे आहेत, २१५ राज्य पातळीवरील विद्यापीठे

आहेत. १०० अभिमत विद्यापीठे आहेत, ३३ राष्ट्रीय संस्था आहेत. या सर्व संस्थांच्या अंतर्गत १६००० महाविद्यालये असून, त्यांतर्गत १८०० महिला महाविद्यालये आहेत. मुक्त शिक्षण हीदेखील एक महत्त्वाची शिक्षण पद्धती अंतर्भूत आहे. भारतातील उत्तम दर्जाची शिक्षण संस्था म्हणजे आय.आय.टी.संस्था ही अभियांत्रिकीसाठी उच्च दर्जाची मानली जाते.

वाळुंज मनिषा

टी.वाय.बी.एस्सी.

नवीन शैक्षणिक धोरण आणि आव्हाने

महाराष्ट्रात नवीन शैक्षणिक धोरण लागू होणार असल्याची घोषणा नुकतीच राज्याचे शालेय शिक्षण विभागाने केली. नेमके या नवीन शैक्षणिक धोरणाचे नेमके स्वरूप कसे असेल, विद्यार्थ्यांसाठी कोणत्या विविध संधी उपलब्ध होतील आणि एकूणच हे धोरण राबविताना आव्हाने कुठली असतील याबाबत आढावा घेण्याचा हा एक एक प्रयत्न.

कोणत्याही राष्ट्राचे शिक्षण धोरण हे राष्ट्राच्या भविष्यासाठी विकासाचा एक मार्ग असते. त्यामुळे शिक्षण धोरण हे भविष्यवेधी असायला हवे. भारत सरकारने २१ व्या शतकातील पहिले व तब्बल ३४ वर्षांनी नवीन हे शैक्षणिक धोरण आणले आहे. महाराष्ट्र सरकारने धोरण अंमलबजावणीसाठी पावले टाकण्यास सुरुवात केली आहे. मात्र, या धोरणाच्या अंमलबजावणीचे मोठे आव्हान ही सरकारसमोर आहे. एकदम

बदल घडवायचा असेल, तर सक्षम व परिवर्तनवादी मनुष्यबळ यंत्रणा व निधी कोठून आणणार ? समोर उभे राहणाऱ्या आव्हानाचाही विचार करायला हवा.

ज्येष्ठ वैज्ञानिक डी.के. कस्तुरीनंदन यांच्या अध्यक्षतेखाली तयार करण्यात आलेल्या या धोरणात सर्वांना समान शिक्षण, समानता, गुणवत्ता, परवडणारे शिक्षण आणि उत्तरदायित्व या पाच स्तंभांचा प्रामुख्याने विचार केला आहे. शिक्षण धोरणात अत्यंत व्यापक दृष्टिकोन, संस्कृती आणि उद्योग भविष्य यांचा संगम घडलण्याचा प्रयत्न आहे. आनंददायी शिक्षणाबरोबर जीवनाभिमुख आणि रोजगाराभिमुख शिक्षण, करण्यावर भर देण्यात आला आहे. त्यामुळेच धोरणाच्या अंमलबजावणीकडे लक्ष लागून आहे. 'मनुष्यबळ' ते 'शिक्षण मंत्रालय' असे नामकरणही आहे. धोरणात केवळ संस्था उभारणीवर नाही, तर गुणवत्तेच्या दृष्टीनेदेखील कालबद्ध कार्यक्रम हाती घेण्यात आला आहे. त्यामुळेच यशाच्या अपेक्षा उंचावल्या आहेत. धोरणाची अंमलबजावणी प्रभावी झाली, तर परिवर्तन निश्चित होईल, अन्यथा 'आणखी एक धोरण' अशीच स्थिती निर्माण होईल.

पूर्वीच्या '१०+२+३' च्या आकृतीबंधाऐवजी '५+३+३+४' असा आकृतीबंध स्वीकारण्यात आला आहे.

या आकृतीबंधानुसार, पहिले तीन वर्ष अंगणवाडी आणि पहिली, दुसरीचे वर्ग यांचा एकत्रित करून पायाभूत टप्पा म्हणून स्वीकारण्यात आला आहे. येथील अभ्यासक्रमाची तत्व आणि आराखडादेखील केंद्राने निश्चित केला आहे. पुढे तिसरी ते पाचवी, सहावी ते आठवी आणि नंतर नववी ते बारावी असे टप्पे निर्धारित करण्यात आले आहेत. अंमलबजावणी करण्यासाठी अंगणवाडीताई पासु तर प्राध्यापक सर्वांनाच अधिक सक्षम असावे लागणार आहे. शिक्षण आणि प्रशिक्षणाचा विचार गंभीरपणे करावा लागेल. भविष्यात पदासाठी भरती करताना अधिक गुणवत्तेच्या मनुष्यबळाला प्राधान्य देण्यात येणार आहे. शारीरिक विकासासोबत तेथे बौद्धिक विकासाची प्रक्रिया घडेल. क्रीडन पद्धतीने शिक्षणाचा पाया घातला जाईल. त्यासाठी अभ्यासक्रम तयार होईल. मूल्यमापन, अध्यापनाचा मुद्दा देखील महत्त्वाचा ठरणार आहे. केंद्र मान्यतेचे निकष देखील निश्चित करावे लागणार आहे. या स्तरावर गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचे सुतोवाच करण्यात आले आहे. त्यासाठी 'निपुण भारत' कार्यक्रमाची घोषणा केली आहे. प्रभावी व गतिमान अंमलबजावणीनंतरच यश चाखता येणार आहे. त्यासाठी सक्षम व्यवस्था उभी करण्याचे आव्हान पेलावे लागेल.

सर्वांसाठी शिक्षण :-

सदर धोरण अमलात आणताना एकाचवेळी इतक्या मोठ्या व्यवस्थेला गतिमान करणे आणि त्यांच्यापर्यंत हे सारे बदल पोहोचवणे मोठे आव्हान सरकार समोर असणार आहे. देशातील उच्च शिक्षण अधिक प्रगतीशील बनवण्यासाठी, रेग्युलर शिक्षणाबरोबर विद्यार्थ्यांची समस्या सोडवण्याची सर्जनशीलता सुधारण्यासाठी कला आणि डिझाईन विचारांची आवश्यकता आहे. शिक्षण हे अनुभवात्मक, अनुप्रयोग, संशोधनावर आधारित असणार आहे. मात्र, उच्च शिक्षण ७० टक्के खासगी व्यवस्थापनाच्या हाती आहे. त्यांना यात सहभागी करून घेताना त्यांना गतिमान करणे थोडे कठीण आहे. धोरण उत्तम आहे. मोठ्या प्रमाणावर बदल सूचवले आहे. शिक्षणाचे डिजिटलायझेशन सूचविले आहे. विविध संस्थांची नव्याने निर्मितीही अपेक्षित आहे. शिक्षकांचे सातत्यपूर्ण प्रशिक्षण आहे.

हे सारे बदल करण्यासाठी राज्य व केंद्र सरकारने मोठ्या आर्थिक गुंतवणूक करण्याचे मोठे आव्हान आहे.

देशात १९६५ कोठारी आयोगाने राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या सहा टक्के खर्च शिक्षणावर करावा असे म्हटले होते. मात्र, अद्याप ते शक्य झालेले नाही. आज आपण शिक्षणावर खर्च केवळ तीन टक्के करतो आहोत. त्यामुळे गुंतवणूक वाढविल्याशिवाय आपल्याला धोरणाच्या अंमलबजावणीला पुरेसे यश मिळण्याची शक्यता नाही. शिक्षणात ऑनलाईनवर भर देण्यात आला आहे. मात्र, आजही राज्यातील वनवासी, ग्रामीण, दुर्गम भागात इंटरनेट सुविधा नाही. ई-लर्निंग हाच पुढे जाण्याचा मार्ग आहे. 'डिजिटल' पायाभूत सुविधांमध्ये 'डिजिटल' क्लासरूम, कौशल्य, ऑनलाईन अध्यापन मॉडेल, शारीरिक शिक्षण आणि प्रयोगशाळेच्या पायाभूत सुविधांमधील तफावत दूर करण्यासाठी तंत्रज्ञान, शाळांमध्ये एकसमान मूल्यांकन योजना, व्यवसाय मार्गदर्शन, समुपदेशन, शिक्षक प्रशिक्षण यांचा समावेश असणार आहे. त्यामुळे या सुविधा सर्व शाळांमध्ये उपलब्ध करून देणे आव्हान ठरणार आहे. नवे बदल स्वीकारण्यासाठी माणसे आणि पैसा या गोष्टी महत्त्वाच्या असल्या तरी त्याकरिता मनुष्यबळ, पालक, शिक्षक, विद्यार्थी या सर्वांच्या मानसिकतेत बदल घडवून आणावा लागणार आहे. धोरणांच्या अनुषंगाने काय विचार करायचा, यापासून कसा विचार करायचा असे परिवर्तन आवश्यक आहे. मात्र, आव्हाने खूप असली तरी राजकीय इच्छाशक्ती असेल, तर धोरणाची अंमलबजावणी कठीण नाही. राज्य सरकारने त्यादृष्टीने पावले टाकण्यास सुरुवात केली आहे. त्यासाठी अभ्यासगट कार्यरत झाले आहेत. त्यामुळे बदल होतील, पण सारेच बदल तात्काळ होतील असे नाही. त्यासाठी प्रतीक्षा करावी लागेल. धोरणाची अंमलबजावणी घाईने करण्याऐवजी तज्ज्ञांच्या मार्गदर्शनाखाली संयमाने करत प्रभावी पावले टाकण्याची गरज आहे.

आकांक्षा गोरडे

एस.वाय.बी.एस्सी.

नवीन शैक्षणिक धोरण - एक सकारात्मक विचार

शालेय अभ्यासक्रम आणि अध्यापनाची ५+३+३+४ या नवीन मांडणीत पुनर्रचना करणे

४.१ शालेय शिक्षणाची अभ्यासक्रम व अध्यापन रचना, अनुक्रमे ३-८, ८-११, ११-१४ आणि १४-१८ वर्षे वयोगटातील विद्यार्थ्यांच्या विकासाच्या वेगवेगळ्या टप्प्यावरील विकासात्मक गरजा आणि आवडीनिवडींबाबत प्रतिसाद आणि सुसंगत बनवण्यासाठी, तिची पुनर्रचना केली जाईल. म्हणूनच, अभ्यासक्रम व अध्यापन रचना आणि शालेय शिक्षणासाठीचा अभ्यासक्रम आराखडा हे ५+३+३+४ रचनेनुसार असतील, ज्यामध्ये पायाभूत स्तर (दोन भागांमध्ये, ३-८ वयोगट समाविष्ट), पूर्वाध्ययन (प्रिपेटरी) स्तर (इयत्ता ९-१२, दोन टप्प्यांत म्हणजे ९ वी आणि १० वी पहिल्या आणि ११ वी आणि १२ वी दुसऱ्या १४-१८ वयोगट समाविष्ट) यांचा समावेश असेल.

४.२ पायाभूत स्तरामध्ये पाच वर्षांचे लवचिक, बहुस्तरीय, खेळ/उपक्रम- आधारित शिक्षण आणि परिच्छेद १.२ मध्ये दिलेला ECCE चा अभ्यासक्रम व अध्यापन समाविष्ट असेल. पूर्वाध्ययन स्तरामध्ये पायाभूत स्तरातील खेळ, शोध आणि उपक्रमावर आधारित अध्ययन आणि अभ्यासक्रमाच्या शैलीवर विकसित तीन वर्षांचे शिक्षण असेल. काही सोपा मजकूर असलेल्या पुस्तकांचा तसेच अधिक औपचारिक परंतु संवादात्मक पद्धतीने वर्गात शिकण्याच्या बाबींचा देखील समावेश करण्यास सुरुवात केली जाईल, जेणेकरून वाचन, लेखन, बोलणे, शारीरिक शिक्षण, कला, भाषा, विज्ञान आणि गणित यासारख्या विषयांचा भक्कम पायातयार होईल. पूर्वमाध्यमिक स्तरामध्ये, पूर्वाध्ययन स्तराच्या अध्ययन आणि अभ्यासक्रमाच्या शैलीवर पुढे विकसित केलेले तीन वर्षांचे शिक्षण असेल, मात्र प्रत्येक विषयातील अधिक अमूर्त शिकण्यासाठी आणि त्याविषयी चर्चेसाठी विषय शिक्षकांची सुरुवात झाल्यावर विद्यार्थी या टप्प्यावर विज्ञान, गणित, कला, सामाजिक शास्त्रे आणि मानसशास्त्रांसाठी सज्ज असतील. अधिक विशिष्ट विषयांची आणि विषय शिक्षकांची ओळख करून दिली असली तरीही

प्रत्येक विषयामधील कार्यात्मक शिक्षणास आणि वेगवेगळ्या विषयांमधील संबंध शोधण्यास प्रोत्साहन आणि विशेष महत्त्व दिले जाईल. माध्यमिक स्तरामध्ये चार वर्षांचा बहुशाखीय अभ्यास समाविष्ट असेल, जो पूर्वमाध्यमिक स्तरातील विषयाभिमुख अध्ययन आणि अभ्यासक्रम शैलीवर पुढे विकसित केला असेल परंतु त्यात अधिक सखोलता, अधिक चिकित्सक विचार, आयुष्यातील इच्छा-आकांक्षाकडे अधिक लक्ष देणे आणि अधिक लवचिकता व विद्यार्थ्यांना विषयांची निवड करता येणे, या बाबी समाविष्ट असतील. विशेषतः विद्यार्थ्यांना इयत्ता १० वी नंतर शिक्षण सोडण्याचा आणि इयत्ता ११-१२ वी मधील व्यावसायिक किंवा इतर कोणतेही अभ्यासक्रम करण्यासाठी पुढच्या स्तरामध्ये पुन्हा प्रवेश करण्याचा पर्याय उपलब्ध असेल.

४.३ वर वर्णन केलेले स्तर हे पूर्णपणे अभ्यासक्रम आणि अध्ययन विषयक आहेत, ज्यांची रचना मुलांच्या आकलनात्मक विकासाच्या आधारे विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षण जास्तीत जास्त परिणामकारक बनवण्यासाठी केलेली आहे. ते प्रत्येक स्तरावर राष्ट्रीय आणि राज्य अभ्यासक्रम आणि अध्यापन-अध्ययन धोरणांच्या विकासाची माहिती देतील, मात्र भौतिक पायाभूत सुविधांमध्ये समांतर बदल करण्याची आवश्यकता नाही.

विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास :-

४.४ सर्व स्तरावरील अभ्यासक्रम आणि अध्यापनातील सुधारणांचा एकंदर मुख्य भर असेल तो म्हणजे खरोखर समज वाढवण्याच्या आणि कसे शिकायचे ते शिकण्याच्या दिशेने व सध्या मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात असलेल्या पाठांतर संस्कृतीच्या (घोकंपट्टीच्या) शिक्षणापासून शिक्षण व्यवस्थेला दूर नेणे यांवर असेल. शिक्षणाचे उद्दिष्ट केवळ आकलनात्मक विकास करणे एवढेच नसून, चांगले व्यक्तिमत्व निर्माण करणे हे देखील असेल. अखेरीस, ज्ञान हा एक गहिरा खजिना आहे आणि शिक्षण हे एखाद्या व्यक्तीमध्ये आधीपासूनच अस्तित्वात असलेल्या परिपूर्णतेच्या रूपात ज्ञानाची अभिव्यक्ति होण्यास मदत करते. ही महत्त्वाची उद्दिष्टे गाठण्यासाठी

अभ्यासक्रम आणि अध्यापनशास्त्राचे सर्व पैलू सुधारित केले जातात. पूर्वप्राथमिक शाळेपासून उच्च शिक्षणापर्यंत, शिकण्याच्या प्रत्येक टप्प्यावर एकात्मीकरण आणि समावेशन करण्यासाठी विविध क्षेत्रांमधील विशिष्ट कौशल्ये आणि मूल्ये निश्चित केली जातात. शिकवण्याच्या आणि शिकण्याच्या रंजक प्रकियांद्वारे ही कौशल्ये आणि मूल्ये आत्मसात केली जातात, हे सुनिश्चित करण्यासाठी अभ्यासक्रम आराखडा आणि व्यवहार पद्धती विकसित केल्या जातात. NCERT ही संस्था आवश्यक कौशल्ये निश्चित करेल आणि त्यांच्या व्यवहार पद्धती बालपणीच्या व शालेय शिक्षणाच्या राष्ट्रीय अभ्यासक्रमाच्या आराखड्यामध्ये समाविष्ट करेल.

आवश्यक शिक्षण आणि तार्किक विचारशक्ती वाढविण्यासाठी अभ्यासक्रमाचा मजकूर कमी करणे

४.५ अभ्यासक्रमातील मजकूर कमी करून प्रत्येक विषयातील अत्यावश्यक घटक राखले जातील, जेणेकरून चिकित्सक विचार आणि अधिक समग्र, प्रश्नाधारित, संवाद आधारित आणि विश्लेषण आधारित शिक्षणाला अधिक महत्त्व दिले जाईल. अनिवार्य मजकूर हा प्रमुख संकल्पना, कल्पनाशक्ति, उपयोजन आणि समस्या सोडवणे यावर लक्ष केंद्रित करेल. शिकवणे आणि शिकणे अधिक परस्परसंवादी पद्धतीने केले जाईल ; प्रश्न विचारण्याला प्रोत्साहन दिले जाईल आणि अधिक सखोल आणि अनुभवात्मक शिक्षणासाठी, वर्गातील सत्रांमध्ये विद्यार्थ्यांसाठी अधिक मजेदार, सर्जनशील, सहयोगात्मक आणि शोधक उपक्रमांचा नियमितपणे समावेश असेल.

अनुभवात्मक शिक्षण

४.६ सर्व स्तरांवर, अनुभवात्मक शिक्षणाचा अवलंब केला जाईल, ज्यात प्रत्येक विषयामध्ये अध्यापन म्हणून प्रात्यक्षिक शिक्षण, कला आणि खेळ यांचा समावेश असलेले शिक्षण, कथाकथन आधारित अध्यापन, इत्यादींसह वेगवेगळ्या विषयांमधील संबंध शोधण्याचाही समावेश असेल. शैक्षणिक निष्पत्तीमध्ये आढळून येणारी तफावत दूर करण्यासाठी, वर्गातील व्यवहार, कार्यक्षमतेवर आधारित अध्ययन आणि

शिक्षणानुसार चालतील, मुल्यांकन साधनेदेखील वर्गातील प्रत्येक विषयासाठी निर्दिष्ट केलेल्या शिक्षण निकाल, क्षमता आणि कल यांच्याशी संरेखित केली जातील.

४.७ कला-एकात्मीकरण हा एक बहु-अभ्यासक्रमातील अध्यापन दृष्टिकोन आहे ज्यामध्ये विविध विषयांच्या संकल्पना शिकण्यासाठी आधार म्हणून कला आणि संस्कृतीच्या विविध पैलूंचा आणि प्रकारांचा उपयोग केला जातो. अनुभवात्मक शिक्षणावर भर देण्याचा एक भाग म्हणून, केवळ वर्गात आनंदी वातावरण निर्मितीसाठीच नव्हे तर प्रत्येक स्तरावर अध्यापन व शिक्षण प्रक्रियेत भारतीय कला आणि संस्कृती एकत्रित करून भारतीय संस्कार बिंबवण्यासाठी, कलासक्त (कला अंतर्भूत केलेले) शिक्षण वर्गातील व्यवहारांमध्ये समाविष्ट केले जाईल.

४.८ क्रीडा-एकात्मीकरण हा आणखी एक बहु-अभ्यासक्रमात्मक अध्यापन दृष्टिकोन आहे, जो स्थानिक खेळांसह शारीरिक उपक्रमांचा वापर अध्यापन पद्धतीमध्ये करून, सहकार्य, स्वयं-पुढाकार, स्वतःची दिशा, स्वयं-शिस्त, सांघिक कार्य, जबाबदारी, नागरिकत्व इत्यादी कौशल्ये विकसित करण्यात मदत करतो. विद्यार्थ्यांनी तंदुरुस्ती/फिटनेस हा आयुष्यभराचा दृष्टिकोन म्हणून अंगीकारण्यासाठी आणि फिट इंडिया चळवळीत अभिप्रेत असलेल्या फिटनेसच्या पातळीसह, फिटनेसशी संबंधित जीवन कौशल्ये साध्य करण्यासाठी क्रीडा-एकात्मिक शिक्षण वर्गातील व्यवहारांमध्ये समाविष्ट केले जाईल. शिक्षणामध्ये खेळांचे एकात्मीकरण करण्याची गरज सगळ्यांना माहितीच आहे. कारण यामुळे शारीरिक आणि मानसिक स्वास्थ्य सुधारून सर्वकष विकासाला चालना मिळते, तसेच आकलनक्षमता वाढते.

अभ्यासक्रम निवडीमध्ये लवचिकता देऊन विद्यार्थ्यांना सक्षम करा

४.९ विद्यार्थ्यांना अभ्यासक करण्यासाठीचे विषय निवडण्यासाठी जास्त लवचिकता आणि निवडीला वाव दिला जाईल, विशेषतः माध्यमिक शाळेत यामध्ये शारीरिक शिक्षण, कला आणि हस्तकला व्यावसायिक कौशल्यांचासुद्धा अंतर्भाव

असेल, त्यामुळे विद्यार्थी त्यांच्या अभ्यासाच्या आणि जीवनाच्या योजनेचे मार्ग स्वतः ठरवू शकतील. एकात्मिक विकास आणि विषयांच्या तसेच अभ्यासक्रमाच्या निवडीला दरवर्षी मोठा वाव देणे, हे माध्यमिक शालेय शिक्षणाचे नवीन खास वैशिष्ट्य असेल. 'अभ्यासक्रम', 'अभ्यासक्रमेतर' किंवा 'सह-अभ्यासक्रम' यामध्ये, 'कला', 'मानव्यशास्त्रे' आणि 'विज्ञान' यामध्ये, किंवा 'व्यावसायिक' किंवा 'शैक्षणिक' शाखांमध्ये कोणतेही स्पष्ट विभाजन नसेल. विज्ञान, मानव्यशास्त्रे आणि गणित यांच्याबरोबरीने शारीरिक शिक्षण, कला आणि हस्तकला आणि व्यावसायिक कौशल्ये असे विषय शाळेच्या अभ्यासक्रमात सर्व वर्षांमध्ये समाविष्ट केलेले असतील, यामध्ये प्रत्येक वयोगटातील काय रंजक आणि सुरक्षित आहे याचा विचार केलेला असेल.

४.१० शालेय शिक्षणाच्या चार स्तरांपैकी प्रत्येक

स्तरावर, प्रत्येक विभागात जे शक्य असेल त्यानुसार, जास्त विषयांची ओळख करून देण्याकरता आणि जास्त लवचिकता प्रदान करण्याकरता, एक आड एक दिवस शिकवली जाणारी अधिक लहान अभ्यासक्रम समाविष्ट करणे शक्य असलेली, सेमिस्टर किंवा इतर कोणतीही पद्धत वापरण्याचा विचार केला जाऊ शकतो. कला, विज्ञान, मानव्यशास्त्रे, भाषा, खेळ आणि व्यावसायिक विषय अशा विविध विषयांमध्ये अधिक लवचिकता आणि त्यांची ओळख आणि ते शिकताना मजा आणणे, ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी राज्यांनी नाविन्यपूर्ण पद्धती शोधून काढल्या पाहिजेत.

कु.वाबळे आरती

एस.वाय.बी.एस्सी.

शिक्षण क्रांती : छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज

शिक्षणाशिवाय आमचा तरणोपाय असे माझे स्पष्ट मत आहे. शिक्षणाशिवाय कोणत्याही देशाची उन्नती झाली नाही असे इतिहास सांगतो. अज्ञानाने बुडून गेलेल्या देशात उत्तम, मुत्सद्दी व लढवय्ये वीर कधीही निपजणार नाही. म्हणून सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाची अत्यंत आवश्यकता आहे हे उद्गार खामगाव येथे झालेल्या अखिल भारतीय शिक्षण परिषदेच्या अकाराव्या अधिवेशनात अध्यक्षपदावरून विधान करणे व प्रत्येक कृतीतून समाजातील तळागाळापर्यंत शिक्षणाची गंगा पोचवणाऱ्या या महान लोकराजा राजर्षी शाहू महाराज यांचा जन्म २६ जून

१८७४ रोजी कागल कोल्हापूर येथे झाला. भारताचा इतिहास लढ्याचा, युद्धाचा आहे आणि पंचगंगा नदी तटावर असेच एक महान युद्ध झाले जे परकीयांच्या विरुद्ध नव्हते तर स्वकियानविरुद्धचे होते जे साम्राज्याच्या विस्तारासाठी नाही तर सामाजिक न्याय मिळवण्यासाठी अन्यायाविरुद्ध झाले होते या युद्धाचे नेतृत्व महान सेनानी छत्रपती शाहू महाराजांनी केले होते. पूर्वी कार्तिक महिन्यात प्रयाग स्नानासाठी पंचगंगेच्या घाटावर जाण्याची प्रथा होती आणि शाहू राजेही ही प्रथा पाळत असत आणि राजपुरुषांचे स्नान समंत्रक व्हावे अशी ही परंपरा होती, परंतु पुरोहित वैदिक मंत्र म्हणत नसत याचे कारण म्हणजे शाहू राजे क्षत्रीय होते. याप्रसंगाने राजे अंतर्मुख झाले तेव्हा त्यांना ही मुठभर लोकांची समाज व शिक्षण क्षेत्रातील मक्तेदारी योग्य वाटली नाही आणि हीच घटना क्रांती करण्यास प्रेरक ठरली आणि शाहू महाराजांनी बहुजन समाजाला जागृत करण्याचे कार्य हाती घेतले.

शाहू राजे, महात्मा फुल्यांचे सर्वोत्तम अनुयायी होते.

आपल्या जीवनाच्या २८ वर्षांच्या कारकिर्दीत शाहू राजांनी महात्मा फुल्यांनी घातलेल्या शिक्षण क्रांतीचा पाया विस्तारण्याचे महत्वपूर्ण कार्य केले. तत्कालीन समाजात विद्येचा अधिकार मूठभर उच्चणीर्यांच्या कक्षेपुरता मर्यादित होता. बहुजन समाजाला शिक्षण, उद्योग, नोकरी, राजकीय क्षेत्र अशा विविध क्षेत्रात मानाचे स्थान मिळवून देण्याचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी शाहू महाराजांनी सार्वत्रिक शिक्षण प्रसाराचे साधन हाती घेतले. शिक्षण विषयक छत्र धरून त्यांच्या विकासाची, उन्नतीची ध्यास धरून आपले छत्रपतीत्व सिद्ध केले होते. माणूसपणाचे आत्मभान हरवलेल्या प्रजेला शिक्षणाने आत्मभान देण्याचा राजहट्ट राजर्षी यांनी धरला व आपल्या शेवटच्या श्वासापर्यंत पूर्णत्वास नेला. ते प्रथम माणूस होते, नंतर राजा माणसाला माणूसपण देण्याची खुणगाठ बांधूनच ते सिंहासनावर विराजमान झाले होते.

कोल्हापूर संस्थानात प्रत्येक खेडेगावात नवीन शाळा सुरु करणे व या शाळांवर वतनदार शिक्षकांची नेमणूक अशी सार्वत्रिक शिक्षणाची योजना शाहू महाराजांनी इ.स.न. १९१२ साली आखली. पुढे वतनदार शिक्षकांच्या जमिनी मिळवण्याचे प्रश्न निर्माण झाल्याने त्यांनी पगारी शिक्षकांची नेमणूक केली. त्याचबरोबर शाळांचा खर्च भागवण्यासाठी व्यवस्थापनावर आवश्यक खर्च देऊन उरलेली रक्कम शिक्षणावर खर्च करावी असे आज्ञापत्र आपल्या संस्थानात सर्वप्रथम काढणारे एकमेव संस्थानिक छत्रपती शाहू महाराजच होय. म्हणजेच तत्कालीन स्थिती लक्षात घेऊन धोरण ठरवणारे ते थोर राजे होते आम्ही सद्यकालिन स्थिती लक्षात घेऊन विचार केल्यास असे लक्षात येते की आज देशातल्या रयतेला आधाराची गरज असताना आमचे शासन इतर बाबींवर पैसा खर्च करत आहे हा कुठला न्याय आहे रयत महामारीने हवालदिल झाली असताना अनेक कोटींचे प्राधान्य न असलेला प्रकल्प राबवला जात आहे. तसे राजर्षी शाहू महाराजांचे नव्हते ते प्रसंगानुरूप गरज लक्षात घेऊन धोरण ठरवत व त्यास पूर्णत्वास नेत. त्यांनी आपल्या संस्थानात शिक्षणाच्या सर्वात्रिकरणाची अंमलबजावणी सप्टेंबर १९१६ पासून केली. त्यांनी सुरु केलेल्या शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणाच्या

धोरणानुसार शिक्षणास योग्य वयाची मुले शाळेत पाठवली पाहिजेत व अशा मुलांची यादी प्रसिद्ध झाल्यापासून तीस दिवसाच्या आत आई-वडिलांनी आपली मुले शाहेत पाठवावीत आणि जे पालक मुले पाठवणार नाहीत त्यांना एक रुपया दंड ठोठावला इतके तळमळीने कार्य शाहू महाराजांनी केले या विषयी समाजमनात आज तळमळ आढळून येते नाही हे आमचे दुर्दैव आहे. दरमहा शाळा तपासणी करून त्याचा रिपोर्ट मामलेदाराने पाठवावा, गावपाटलाने दरमहा एकदा शाळा तपासणीस जाऊन हजर असणाऱ्या मुलांचा आकडा तपासणी वहीत नमूद करून सही करण्याची सक्ती केली. आज आमच्या देशाला स्वातंत्र्य मिळून मोठा कालावधी लोटला तरीही शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण अजूनही झाले नाही ही आमची शोकांतिका आहे, आज शिक्षणात गळती, स्थगिती, अपंगाचे शिक्षण, अनुपस्थिती असे अनेक प्रश्न कायम आहेत. सर्वशिक्षा अभियान, सावित्रीबाई शिक्षण योजना, अहिल्याबाई होळकर योजना, बेटी बचाव बेटी पढाव, वेगवेगळ्या शिष्यवृत्त्या परंतु तरीही शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाचे तीन तेरा वाजलेले दिसून येतात. राजर्षी शाहू महाराजांनी स्वतः जातीने लक्ष घालून शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीरणाची अंमलबजावणी केली त्यामुळे त्यांना त्यात यश प्राप्त झाले. कारण त्यांचे कार्य उत्कटतेतून, तळमळीने झाले होते त्यात वर्तमाना बरोबर भविष्याचाही विचार केलेला होता म्हणूनच त्यांना महात्मा फुल्यांच्या शिक्षण क्रांतीचे विस्तारक म्हणून ओळखले जाते. ग्रामीण भागातील मुलांना प्राथमिक शिक्षणानंतरचे माध्यमिक व उच्च शिक्षणाची सोय व्हावी म्हणून निरनिराळ्या जातींची वसतिगृहे काढली. उद्देश केवळ सर्वांना शिक्षण मिळावे कारण त्या काळात एकत्रित शिक्षण घेण्यासाठी अनुकूल वातावरण नव्हते. तसेच गावातील देऊळ, धर्मशाळा अशा ठिकाणी शाळा सुरु करण्याची योजना आखली. महात्मा फुले यांच्या कार्याचा वसा घेऊन शाहू महाराजांनी स्त्री पुरुष समानतेचा ध्वज सतत उंचावत ठेवण्याचा प्रयत्न केला. पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रीयांनी उंबरठ्याच्या आतच आपले विश्व मर्यादीत ठेवावे अशी सक्ती होती. स्त्रीयांचे कार्यक्षेत्र संकुचित करणाऱ्या विचारांना ठोकारून शाहू महाराजांनी समस्त स्त्री

जातीच्या मुक्त शिक्षण व्यवस्थेसाठी आग्रही भूमिका घेतली. स्त्रीयांना माणूस म्हणून आत्मसन्मानाने जगण्याचे बळ दिले. स्त्री शिक्षणाच्या विविध संधी निर्माण केल्या. पुस्तकी शिक्षणाच्या कक्षेबाहेर जाऊन सबल व सक्षम नारी बनविण्याचा शाहू महाराजांचा प्रयत्न क्रांतीकारक होता. 'मुलींना शाळेत न पाठवणाऱ्या पालकांना माफक दंड करणे, सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाचा प्रचार करणे, सामाजिक विकासाची बैठक व्यापक व स्त्री-पुरुष समानतेवर आधारित असली पाहिजे यासाठी शाहू महाराजांनी प्रयत्न केले. आज १४ वर्षापर्यंतच्या बालकांसाठी शिक्षणाचा हक्क हा कायदा अस्तित्वात आला आहे. आणि याचे बीजरोपण करण्याचे श्रेय शाहू महाराजांना जाते.

छत्रपती शाहू महाराजांनी स्त्रीयांचा उच्च शिक्षणासाठी प्रोत्साहन मिळावे म्हणून उच्च शिक्षण घेणाऱ्या स्त्रीयांना फी माफीची सवलत मंजूर केली. त्याच बरोबर उच्च शिक्षित स्त्रीयांना नोकऱ्या उपलब्ध करून दिल्या. अधिकार पदी स्त्रीयांची नेमणूक करण्यावर भर दिला. विद्यार्थ्यांनीसाठी शिष्यवृत्त्या सुरु केल्या, विधवा स्त्रीयांना शिक्षण घेण्याची प्रेरणा मिळावी म्हणून स्वतःची सुनबाई इंदुमती राणी यांना शिक्षण घेण्यास प्रवृत्त केले. छत्रपती शाहू महाराज स्त्री शिक्षणाचे समर्थन करताना म्हणतात "स्त्री शिक्षित झाली तर कुटुंबाच्या स्वावलंबनामध्ये आणि मुलाबाळांच्या संगोपनामध्ये हातभार लागल्याशिवाय राहणार नाही" शिक्षण विषयक प्रसाराची कठोर अंमलबजावणी करणाऱ्या शाहू महाराजांच्या प्रगत व पुरोगामी विचारांची गरज प्रकर्षाने जाणवते परंतु दुर्दैवाने शासन सक्तीचे शिक्षण राबवत असतानाही आज किती तरी बालके शिक्षणापासून वंचित आहेत. आज स्त्री शिक्षण काळाची गरज आहे आणि त्यासाठी शाहू महाराजांच्या धोरणाचा विचार करून जर कार्य केले तर नक्कीच शाहू महाराजांच्या कार्याचे चीज होईल.

केवळ जाहीरनामा काढून शाहू महाराज थांबवले नाहीत तर त्यांनी शिक्षण समाजाच्या प्रत्येक घटकापर्यंत पोचवण्यासाठी अनेक वसतिगृहांची निर्मिती केली. बहुजन समाजातील अनेक बुद्धिमान मुलांना शिक्षणाची आवड होती. परंतु खेड्यात राहणाऱ्या मुलांची राहण्याची, जेवणाची सोय होत

नसल्याने त्यांना शिक्षणापासून वंचित राहावे लागत असे ही बाब शाहू महाराजांनी हेरली आणि त्यांनी इ.स. १८९६-९७ च्या अहवालत सर्व जातिजमातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहे काढण्याची योजना जाहीर केली आणि या योजनेचा प्रारंभ १९०० ला व्हिक्टोरिया मराठा बोर्डिंग सुरु करून केला पुढे शाहू महाराजांनी १९०१ ला जैन वसतिगृह १९०२ ला मुस्लिम वसतिगृह, १९०३ ला टेक्निकल स्कूल, १९०४ ला मराठा स्टुडंट्स इन्सिट्यूट, १००७ ला लिंगायत वसतिगृह, १९०८ ला मिस क्लार्क होस्टेल, नामदेव वसतिगृह, इंदुमती वसतिगृह, प्रिन्स शिवाजी मराठा बोर्डिंग १९२० अशा अनेक वसतिगृहांची निर्मिती शाहू महाराजांनी केली म्हणूनच त्यांना वसतिगृहाचे आद्य जनक म्हणून ओळखले जाते. लोकांच्या हल्ल्यात एकात्मतेचे बिज पेरण्याचे कार्य, अंतर हद्द्यातील कलह नाहीसे करून ऐक्याची बैठक तयार करणे यावर त्यांचा विशेष भर असायचा. ज्ञान हे 'तमसो मा ज्योतिर्गमय' आहे. सर्व प्रकारच्या अन्यायातून मुक्त होण्यासाठी शिक्षणकार्यात महान कार्य करणारे ज्ञानोपासक म्हणून शाहू महाराजांचे कार्य गौरवपूर्ण आहे. ज्ञानामृताचे प्राशन तळागाळातील सर्व लोकांपर्यंत पोहचवण्यासाठी त्यांनी अविरत कार्य केले म्हणूनच त्यांना शिक्षण प्रसारक, ज्ञानसूर्य नावांनी ओळखले जाते. ज्यांनी क्रियाशीलतेने साऱ्या लोकांचे जीवन आपल्या किरणांनी उजळून टाकले. शाहू महाराजांनी वेद, मंत्र अशा शास्त्रांचा अधिकार सामान्यांना दिला. एक कार्यवाहक ज्यांनी साऱ्या ज्ञानाची चौकट बसवली. एक संघर्षमय व्यक्तिमत्व ज्यांनी संघर्षाचा सामना करता आपल्या ज्ञानकर्माने बुद्धीच्या कक्षा रुंदावण्याचे महान कार्य केले ज्यास आज तोड नाही.

शिक्षणातून व्यक्ती मूल्यांची जोपासना, आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक गुलामगिरीतून मुक्तता करण्यासाठी स्वावलंबी, स्वाभिमानी होण्यासाठी शिक्षण सूर्याच्या उजेडाने सर्वांचे जीवन तोजोमय करणाऱ्या महान राजास मानाचा मुजरा !

घोलप आकाश

टी.वाय.बी.एस्सी.

नवीन शैक्षणिक धोरण - शिक्षण क्षेत्रात नवी पहाट

नव्या शैक्षणिक धोरणाने (New Education Policy) विद्यार्थ्यांच्या व्यावसायिक कौशल्याचा विकास होऊन तो नोकरी मागणारा नाही, तर इताराना नोकरी देणारा होईल व भविष्याचा वेध घेण्याच्या त्याच्या दृष्टीचा विकास होईल असे मला वाटते. भारत जगाचा नेता व्हावा असे धोरण ठरविण्यामागे दृष्टिकोन आहे. हा शिक्षणातील क्रांतीचा आराखडा आहे. याची अंमलबजावणी जर ठरल्याप्रमाणे झाली तर आपण निश्चितच जागतिक दर्जा गाठू याची मला खात्री आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरण (New Education Policy) जाहीर झाले अन् पुन्हा एकदा शतकानंतर 'आज पहिली पहिली रम्य पहाट' असं स्वातंत्र्य मिळण्याची भावना एक शिक्षक म्हणून माझ्या मनात आली. विवेकानंदांनी केलेली शिक्षणाची व्याख्या, शिक्षण म्हणजे माणसांमध्ये असलेल्या पूर्वत्वाचे प्रकटीकरण होय. पूर्वी आपल्याकडे 'गुरुकुल' पद्धत होती. पुढे १८३५ च्या मेकॅलोच्या गुलाम व कारकून बनविणाऱ्या शिक्षण पद्धतीने आपली मानसिकता बदलत गेली. ती आजतागायत काही प्रमाणात सुरु आहे. त्याकाळात लोकहितवादींनी 'शतपत्रां'मधून इंग्रजी शिक्षण भारतीयांसाठी आवश्यक आहे. हे सांगताना मातृभोषेतून प्राथमिक शिक्षण दिले पाहिजे, हेही सांगितले. पुढे विष्णुशास्त्री चिपूळणकर, गोपाळ गणेश आगरकर, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनीही याच गोष्टीचा पुनरुच्चार केला. कारण ती त्यावेळेची व काळाची गरज होती. कारण, त्यातूनच पुढे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला धुमारे फुटले. गांधीजींची 'नई तालीम' (मूलोद्योगी शिक्षण), कोठारी आयोग (प्राथमिक, माध्यमिक शिक्षण) राधाकृष्णनप आयोग (विद्यापीठीय व तंत्रनिकेतनचे शिक्षण) 'न्यू एज्युकेशन पॉलिसी १९८५' या सर्वांमुळे देश भविष्याकडे बघायला लागला.

उदा. नवोदय विद्यालयाची संकल्पना राजीव गांधीच्या काळात आली. ग्रामीण भागातील प्रतिभासंपन्न मुलांचा शोध घेऊन त्यांना स्वतंत्र शिक्षण देण्याचा एक अभिनव संकल्प त्यात होता. तो चांगलाच यशस्वी झाल्याचे आज आपल्याला दिसते. त्यापूर्वी भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी देशाचे शैक्षणिक धोरण ठरविताना निर्माण केलेल्या

'आयआयटी' चे आज जगभरात स्वागत होते. त्यात विद्यमान पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी नवीन शैक्षणिक धोरणात 'मानवविद्या' या शाखेचा समावेश करून भविष्यात समाजशास्त्राला चांगले दिवस येतील, याची ग्वाही दिली आहे. त्याबद्दल त्यांचे मनापासून आभार मानावयास हवेत.

सध्याच्या शिक्षण पद्धतीतील दोष -

- १) उच्चशिक्षित मोठ्या प्रमाणात परदेशागमन करताना दिसतात.
- २) देशाभिमानाचा विकास करण्यात ही शिक्षण व्यवस्था कमी पडते.
- ३) मेकॅलोचा प्रभाव अजूनही जाणवतो.

नवीन शैक्षणिक धोरणाची आवश्यकता-१९८५ च्या राजीव गांधीच्या राष्ट्रीय नवीन शैक्षणिक धोरणानंतर शैक्षणिक धोरणावर व्यापक बदल करणारे काम झालेले नव्हते. जग मात्र झपाट्याने बदलत होते. जागतिकीकरण, शीतयुद्धाचा शेवट, मोबाईल, इंटरनेटसह सर्वच क्षेत्रांत झपाट्याने बदल होत होता. हा बदल म्हणावा तसा आपल्याकडे शिक्षण क्षेत्रात दिसून येत नव्हता. तो व्हावा म्हणून या नवीन शिक्षण पद्धतीची गरज होती. या दृष्टीने 'इस्त्रो' चे माजी अध्यक्ष व 'पद्यविभूषण' पुरस्काराने सन्मानित डॉ. के. कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमण्यात आली. ११ जून, २०१७ पासून या समितीचे काम सुरु होते व शेवटी १९ जुलै, २०२० रोजी भारत सरकारच्या केंद्रीय मंत्रिमंडळाने या समितीने मांडलेल्या नवीन शैक्षणिक धोरणाला मंजूरी दिली. या समितीने नवीन शैक्षणिक धोरण मांडताना एकविसाव्या शतकातील सर्व समस्यांचा विचार केलेला दिसून येतो.

उद्दिष्टे - नवीन शैक्षणिक धोरणाचे मुख्य उद्दिष्ट 'ज्ञानावर व सर्व प्रकारच्या समानतेवर आधारित समाज निर्माण करणे हे आहे'

नवीन शैक्षणिक धोरणाचा पॅटर्न -

- १) फाऊंडेशन - वय वर्षे तीन ते सातसाठी - मातृभाषेमध्ये शिक्षण - त्यात नर्सरी, ज्युनिअर केजी, सिनिअर केजी, पहिली, दुसरी अशी एकूण पाच वर्षे प्रामुख्याने बालकाला मेंदू विकासाच्या गतीने शैक्षणिक अनुभव देणे. वय वर्षे सहापर्यंत बालकाचा मेंदू विकास ८५ टक्क्यांपर्यंत पूर्ण होतो, असे

मेंदूशास्त्र सांगते. त्यामुळे बालकाचा बौद्धिक, शारीरिक, सामाजिक, भावनिक, मानसिक विकास चांगला होण्यास मदत होईल.

२) **प्राथमिक शिक्षण** - वय वर्षे आठ ते दहासाठी येथे बालकाच्या अध्ययनविषयक कौशल्यांच्या विकासावर भर दिला जाईल. इयत्ता तिसरी ते पाचवी.

३) **मीडल स्टेज स्कूल** - वय वर्षे ११ ते १३ साठी व्यावसायिक व कौशल्यावर आधारित शिक्षण व 'इंटरशिप' ची सोय, किमान एका तरी कौशल्यावर प्रभुत्व प्राप्त करून देणे - इयत्ता सहावी ते आठवी, लहानपणापासून मुलांच्या व्यावसायिक कौशल्यांचा कसा विकास होईल, याची संकल्पना या धोरणात मांडण्यात आली आहे.

४) **सेकंडरी स्कूल** - वय वर्षे १४ ते १७ साठी नववी ते बारावी. यात प्रत्येकाला आपल्या आवडीचे हवे ते विषय निवडण्याचे स्वातंत्र्य आहे.

गळतीचे प्रमाण - स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून प्राथमिक शिक्षणासंदर्भात ज्या योजना राबविल्या जे आयोग नेमले, त्या सर्वांनी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत देण्यासंदर्भात सूचना केली. प्रत्येक शासनाने त्या त्या वेळी या गोष्टीचा स्विकार केला. पण प्रत्यक्षात त्याची अंमलबजावणी होताना दिसली नाही. उदा. गावात एखादा मुलगा कोणत्याही कारणाने शिक्षणापासून वंचित राहत असेल, तर त्याची जबाबदारी घेणारी कोणतीही सक्षम यंत्रणा आजतागायत निर्माण झाली नाही. ती निर्माण करण्याचे आश्वासन नवीन शैक्षणिक धोरणातून दिसून येते, ही फार महत्त्वाची बाब आहे. मग यात त्या विद्यार्थ्याला किंवा कोणाही भारतीय नागरिकाला शिक्षणापासून वंचित राहणाऱ्या मुलांसंदर्भात न्यायालयात शासनाकडे दाद मागता येणार आहे व त्यातून त्या मुलाच्या शिक्षणातील अडचणी दूर करून त्याला प्रवाहात आणण्याचे काम शासनाकडून होईल व संबंधित बाबतीत कुचराई करणाऱ्या व्यक्तीवर योग्य ती कार्यवाही होईल. अशी अपेक्षा आहे. म्हणजे नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार पुढील काही वर्षांत हा देश पूर्णपणे साक्षर होईल. परिणामी, स्वातंत्र्यानंतरच्या ७० वर्षांनंतर चौकात पोटाची खळगी भरण्यासाठी आठ ते दहा वर्षांचा मुलगा तिरंगा ध्वज विकताना

दिसायचा, हे चित्र थांबेल.

परीक्षा पद्धतीतील बदल - सततचे (निरंतर) मूल्यमापन असणारी शिक्षणपद्धती विषय समजण्याकडे व त्यावर त्या विद्यार्थ्याला विचार करता येतो का ? स्वतःचे मत मांडता येते का ? हे बघणारे नवीन धोरण आहे. पाठांतरावर आधारित परीक्षा पद्धती नसून वस्तुनिष्ठतेकडे लक्ष दिले जाईल व तिसरी, पाचवी, आठवी, बारावी या चार परीक्षा फक्त असतील. उत्तरपत्रिका फक्त शिक्षकच तपासतील, हे धोरण बंद करून स्वतः विद्यार्थीच स्वतःची उत्तर पत्रिका स्वतः तपासेल, नंतर त्याचे पालक तपासतील व त्यांचा अभिप्राय देतील. त्यानंतर त्या विद्यार्थ्यांची उत्तरपत्रिका त्याच्या वर्गातील त्याचा सहकारी तपासेल व त्याचाही अभिप्राय सोबत जोडला जाईल व शेवटी शिक्षक तपासतील व ते त्यांचा व आधीच्या सर्व अभिप्रायांचा एकत्रित मूल्यमापन करून अंतिम मूल्यमापन करतील. त्याशिवाय शिक्षकांनी त्या विद्यार्थ्यांचे केलेले सततचे मूल्यमापन असेलच. म्हणजेच निकाल हा सर्वांगीण विचार करून दिला जाईल. मूल्यमापन हे विविधांगी असेल. या मूल्यमापन पद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांच्या स्वतःकडे, समाजाकडे व स्वतःच्या पालकांकडे बघण्याच्या दृष्टिकोनात निश्चित सकारात्मक बदल होईल. कारण मूल्यमापन प्रक्रियेत हे सर्व घटक सहभागी असतील.

भाषा धोरण - या धोरणात त्रिभाषा सूत्राचा समावेश असेल. पण भाषा निवडीचे स्वातंत्र्य विद्यार्थ्याला असेल. प्राथमिक शिक्षण मातृभाषेतूनच दिले जाईल व जेथे शक्य असेल तेथे मागणीनुसार आठवीपर्यंतचे शिक्षण मातृभाषेतून देण्याची सोय केली जाईल. भारतीय भाषांना चालना देणारे धोरण आखण्यात आले आहे. हे करताना आपली पारंपारिक ज्ञानाची भाषा-संस्कृत तिच्या विकासाला चालना दिली जाणार आहे. भाषांच्या विकासासाठी व समृद्धीसाठी 'आंतरभारती' च्या माध्यमातून जगातील सर्वच भाषांतील उत्तमोत्तम ग्रंथांची भारतीय भाषांमध्ये भाषांतरे केली जातील व अनेक उत्तमोत्तम भारतीय भाषांमधील ग्रंथ इतर भारतीय व इतर पाश्चात्य भाषांमध्ये भाषांतरित केले जातील. त्यासाठी 'इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ ट्रान्सलेशन अँड इंटरप्रेटेशन' ची स्थापना केली जाईल. या शिक्षण पद्धतीमध्ये

‘राष्ट्रीय शिक्षण आयोग’ निर्माण केला असून त्याचे पदसिद्ध अध्यक्ष पंतप्रधान असतील. मानव संसाधन विकास मंत्रालयाऐवजी शिक्षण मंत्रालय हे नवीन खाते निर्माण केले असून याचे मंत्री राष्ट्रीय शिक्षण आयोगाचे उपाध्यक्ष असतील. देशाच्या सर्व शिक्षणासंबंधी सर्वाधिकार असणारा हा आयोग निर्माण करण्यात येणार आहे. घटक राज्यांना सुद्धा असा आयोग स्थापन करता येईल. घटक राज्यात या आयोगाचा प्रमुख त्या घटक राज्याचे मुख्यमंत्री असतील. त्या घटक राज्याचे शिक्षणमंत्री हे उपप्रमुख असतील, अशी तरतूद करण्यात आली आहे.

शाळा संकुलच्या माध्यमातून स्थानिक ३० ते ४० शाळा एकत्र करून त्यांच्यात सहकार्य व आदानप्रदान करून आधुनिक शिक्षण देण्याचा प्रयत्न या धोरणात केला आहे. असे शाळा संकुल तयार करातना त्या समूहातील शाळेमध्ये जे जे उत्तम आहे. ते त्या समूहातील सर्व शाळांच्या विद्यार्थ्यांना उपलब्ध करून देण्याचा मानस आहे. मग ते विषयाशी संबंधित असेल किंवा खेळासंबंधी असेल. या धोरणात शिक्षक होण्यासाठी बारावीनंतर चार वर्षांचा व पदवीनंतर दोन वर्षांचा स्वतंत्र अभ्यासक्रम ठेवण्यात आला आहे. ‘टिचर ट्रेनिंग’ वर भर देण्यात येणार आहे. यासाठी राष्ट्रीय शिकवणी कार्यक्रमावर भर देण्यात येणार आहे. शिक्षक भरती केंद्रीय पद्धतीने व गुणवत्तेच्या आधारे केली जाणार आहे. या नवीन शैक्षणिक धोरणात शिक्षक-विद्यार्थी प्रमाण ठरविताना मागास भागात २५ विद्यार्थ्यांमध्ये एक शिक्षक व शहरी भागात ३० विद्यार्थ्यांमध्ये एक शिक्षक हे प्रमाण ठरविण्यात आले आहे. या शैक्षणिक धोरणात शिक्षणावर कमीत कमी सरकारचे नियंत्रण राहणार असून जास्तीत जास्त खासगी शिक्षण संस्थांना चालना मिळणार आहे. मात्र, शिक्षण पद्धती जागतिक दर्जाची राहिल, यावर प्रामुख्याने केंद्राकडून लक्ष दिले जाईल. हे करताना या नवीन शैक्षणिक धोरणात साधारणतः १५ हजार विद्यापीठे व सुमारे ४० हजार महाविद्यालयांच्या निर्मितीची संकल्पना मांडली आहे. त्यात खासगी संस्थांना मुबलक संधी देऊन त्यांना ‘ऑटोनॉमस’ करण्याचा मानस व्यक्त करण्यात आला आहे. तसेच या स्वायत्त शैक्षणिक संस्था स्वतः परीक्षा घेऊन स्वतःचे

पदवी प्रमाणपत्र देऊ शकतील. हे करताना या संस्थांना खासगी ‘फंडिंग’ ची संधी असणार आहे. यात विद्यार्थ्यांसाठी ‘नॅशनल रिसर्च फाऊंडेशन’ अंतर्गत :

- १) संशोधन विद्यापीठ
- २) अध्यापन व संशोधन विद्यापीठ
- ३) विभागांचे स्वायत्त आणि विशेष शिक्षण तयार केले जातील.

तसेच आपल्या प्राचीन नालंदा व तक्षशिलाच्या धर्तीवर यासारख्या प्राचीन भारतीय विद्यापीठांचे पुनरुज्जीवन व त्याला पुन्हा त्याचे पूर्वीचे वैभवाचे दिवस आणून देण्याचा मानस व्यक्त करण्यात आला आहे. यातून भारतीय विद्यार्थ्यांना आपल्या प्राचीन वैभवशाली संस्कृतीची ओळख व त्याविषयी अभिमानाची भावना निर्माण होण्यास मदत होईल. तसेच विविध आंतरराष्ट्रीय विद्यापीठ केंद्रे सहयोग करण्याची सुविधा, पण यात अंगीकारण्यात येणार आहे. सर्व शिक्षण व्यवस्थेवर लक्ष ठेवण्यासाठी राष्ट्रीय उच्चनियामक प्राधिकारणाची स्थापना करण्यात येईल. शिक्षण क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात खासगी गुंतवणुकीला संधी दिली जाईल. पण ती देताना शिक्षणाची गुणवत्ता व दर्जा यात तडजोड स्विकारली जाणार नाही. ‘युजीसी’ ला पर्याय म्हणून व विविध शैक्षणिक उपक्रमांसाठी अनुदान निश्चिती व देण्यासाठी स्वतंत्र उच्च शिक्षण अनुदान परिषदेची स्थापना करण्यात येईल. माध्यमिक विभागातील शिक्षण व्यवस्थेवर लक्ष ठेवण्यासाठी नवीन सामान्य शैक्षणिक परिषदेची स्थापना करण्यात येईल व प्रत्येक घटक राज्यालाही अशी यंत्रणा तयार करता येईल.

तसेच पहिली ते बारावी प्रत्येक वर्गासाठी स्वतंत्र शैक्षणिक दुरचित्रवाणी वाहिनी निर्माण करण्याचा मानस व्यक्त करण्यात आला आहे व उत्तम शिक्षणासाठी उत्तम तंत्रज्ञानाचा वापर व्हावा म्हणून नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान मंचची स्थापना करण्यात येणार आहे. त्याचबरोबर आपल्या पारंपारिक लोककला, लोकविद्या, लोकसंगीत, स्थानिक कला, आपले आयुर्वेद, योग, शिल्पकला, पारंपारिक उद्योग, व्यवसाय यांचा शिक्षणात समावेश करून त्यांच्या विकासाला चालना दिली जाणार आहे. बारावीपर्यंत सर्वांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण दिले जाणार आहे. कृषी, कायदा, वैद्यकीय शिक्षण वगळता बाकी सर्व

शिक्षण एका छताखाली आणले जाईल. शिक्षण क्षेत्रात एखाद्या विषयात विशेष नैपुण्य प्राप्त करणाऱ्यांना गुण देताना 'क्रेडिट' पद्धतीचा अवलंब केला जाईल. उदाहरणार्थ - कला, संगीत, योग, समाजसेवा, शिल्प, खेळ, साहित्य, जीवन कौशल्य इत्यादी.

मुलांना आपल्या 'करिअर' ची दिशा निश्चित करण्यासाठी सामान्य योग्यता प्रमाणपत्र परीक्षा घेण्यात येईल. ती चाचणी तिसरी, पाचवी, आठवी व बारावीत घेण्यात येईल. त्या आधारे मुले आपले आवडते क्षेत्र निश्चित करून त्यात आनंदमय जीवनाची सुरुवात करू शकतील. कारण, माणसाला आपल्या आवडत्या क्षेत्रात काम करायला मिळाले, तर कामाचा कंटाळा किंवा थकवा येत नाही. सध्याच्या शिक्षण व्यवस्थेत विद्यार्थ्यांला एका वेळी एकच पदवी घेण्याची सवलत आहे. त्यात बदल करून तो आता स्वतःच्या क्षमतेप्रमाणे एका वेळी अनेक पदव्या घेऊ शकेल. अतिशय महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे अभियांत्रिकी व वैद्यकीय प्रवेशासाठी बारावीनंतर 'एनटीए' राष्ट्रीय चाचणी शाखेच्या माध्यमातून परीक्षा घेण्यात येईल. त्यासोबतच नववी ते बारावीच्या काळात सतत मूल्यांकनासोबत सामान्य योग्यता प्रमाणपत्र परीक्षेचाही उपयोग करण्यात येईल. बारावीनंतर पदवीसाठी प्रवेश घेतल्यानंतर त्या विद्यार्थ्यांला कोणत्याही वर्षी शिक्षण थांबवण्याची सोय यात करण्यात आली आहे. त्यात प्रथम वर्ष पूर्ण करणाऱ्या विद्यार्थ्यांला तसे प्रमाणपत्र देण्यात येईल. दोन वर्षे पूर्ण करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना पदविकेचे प्रमाणपत्र मिळेल. तीन वर्षे पूर्ण करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना पदवी प्रमाणपत्र मिळेल. चार वर्षे पूर्ण करणाऱ्या विद्यार्थ्यांला रिसर्च पोस्ट 'ग्रज्युएट डिग्री सर्टिफिकेट' मिळेल, तर पाच वर्षे पूर्ण करणाऱ्या विद्यार्थ्यांला मास्टर डिग्री सर्टिफिकेट मिळेल.

एम.फिल पदवी बंद करण्यात येणार असून तो विद्यार्थी प्रवेश परीक्षेद्वारे सरळ पीएच.डी. प्रवेशासाठी पात्र होईल. शालेय विद्यार्थ्यांच्या दसाराचे ओझे कमी करण्याकडे या धोरणात लक्ष देण्यात आले आहे. अशा या नवीन शैक्षणिक धोरणाचा दर दहा वर्षांनी आढावा घेऊन त्यात काळानुसार नवीन बदल करण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. हे सर्व करण्यासाठी योग्य प्रमाणात पैशांची आवश्यकता आहेच तेव्हा ती पूर्ण करण्यासाठी काही

धोरणात्मक निर्णय घेण्यात येतील. त्यात शिक्षणासाठी आता जीडीपीच्या (सकल राष्ट्रीय उत्पन्न) ४.४३ टक्के वापर होतो तो वाढवून सहा टक्के करण्यात येईल. सोबत शिक्षण क्षेत्रात खासगी गुंतवणुकीला मोठ्या प्रमाणात संधी दिली जाईल.

या शैक्षणिक धोरणाने विद्यार्थ्यांच्या व्यावसायिक कौशल्याचा विकास होऊन तो नोकरी मागणारा नाही, तर इतरांना नोकरी देणारा होईल व भविष्याचा वेध घेण्याच्या त्याच्या दृष्टिचा विकास होईल, असे मला वाटते. भारत जगाचा नेता व्हावा असे धोरण ठरविण्यामागे दृष्टिकोन आहे. हा शिक्षणातील क्रांतीचा आराखडा आहे. याची अंमलबजावणी जर ठरल्याप्रमाणे झाली तर आपण निश्चितच जागतिक दर्जा गाठू याची मला खात्री आहे. देशाची वाटचाल उज्वळ भवितव्याकडे होणार हे निश्चित. नवीन शिक्षण प्रणालीच्या आधारे भारत जागतिक महासत्ता होऊ शकेल, असे अनेक शिक्षणतज्ज्ञांकडून व्यक्त केले जात आहे. आपली मानवी प्रवृत्ती कुठे कच खाते ते अजूनही निश्चित कळत नाही. म्हणून म्हणावे वाटते की, गांधीजींची मुलोगोरी शिक्षा (नई तालीम) प्रणाली किंवा कोठारी आयोगाच्या तरतुदी या देशाला प्रगतीकडे घेऊन जायला अतिशय सक्षम होत्या. पण कागदावर जे असते ते प्रत्यक्ष काम करताना नेहमी हरवते. म्हणूनच आपल्याला त्या त्या योजनांचे म्हणावे तसे फायदे मिळाले नाही. स्वातंत्र्याची अमृत महोत्सवाकडे वाटचाल सुरु असताना आपण १०० टक्के साक्षर नाही. हे कटू सत्य स्विकारणे कठीण जात आहे. माझ्या मते, यापूर्वीच्या योजनाही आपल्याकडे खूप चांगल्या होत्या. कोणतेही काम जर मुळापासून होत नसेल, तर त्याला फळही तसेच येणार.

रोकडे विशाल गंगाराम

एफ.वाय.बी.ए.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण - २०२२

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण

मानवाला आपल्या पूर्ण क्षमता वापरता येण्यासाठी समता आणि न्याय समाज विकसित करण्यासाठी तसेच राष्ट्रीय विकासाला चालना देण्यासाठी शिक्षण हा पाया आहे. भारताच्या सातत्यपूर्ण प्रगतीसाठी आणि आर्थिक विकास, सामाजिक न्याय आणि समानता, शास्त्रीय प्रगती, राष्ट्रीय एकात्मता आणि संस्कृतिचे जतन या क्षेत्रांमध्ये वैश्विक पातळीवर नेतृत्व करण्यासाठी सर्वांना दर्जेदार शिक्षण उपलब्ध करून देणे महत्वाचे आहे. व्यक्ती, समाज, देश आणि सार्वभौमिक शिक्षण हा भविष्यासाठी सर्वात चांगला मार्ग आहे. पुढच्या दशकात जगातील सर्वात मोठी युवकांची लोकसंख्या भारतामध्ये असेल आणि त्या सर्वांना चांगल्या गुणवत्तेच्या शिक्षणाच्या संधी पुरवण्याच्या आपल्या क्षमतेवर आपल्या देशाचे भवितव्य ठरेल.

नवीन शिक्षण धोरणाने सर्व विद्यार्थ्यांना ते कुठेही राहत असेल तरीही चांगल्या गुणवत्तेची शिक्षण व्यवस्था पुरवली पाहिजे आणि उपेक्षित, वंचित आणि अल्प प्रतिनिधित्व असलेल्या गटांवर विशेष लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. शिक्षण हे समानता सुनिश्चित करण्याचे मोठे माध्यम आहे. आणि याद्वारे समाजात समानता, सर्व समावेशकता आणि सामाजिक, आर्थिक गतीशीलता साध्य करता येते. वरील गटातील विद्यार्थ्यांना, काही अडथळे असले तरीही, शिक्षण व्यवस्थेत प्रवेश घेण्यासाठी आणि त्यात त्यांना उत्कृष्ट कामगिरी करता येण्यासाठी सर्व प्रयत्न केले पाहिजेत. भारताच्या समृद्ध विविधतेचा आणि संस्कृतिचा मान ठेवत आणि त्याचवेळी देशाच्या स्थानिक आणि वैश्विक संदर्भातील गरजा लक्षात घेऊन या सगळ्या गोष्टींचा धोरणात समावेश केला पाहिजे. भारतातील युवकांना भारत देशाविषयी आणि इथल्या विविध, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि तांत्रिक गरजांबरोबरच येथील अद्वितीय कला, भाषा आणि ज्ञानाच्या परंपरांविषयी राष्ट्रीय अभिमान, आत्मविश्वास, आत्मज्ञान, परस्पर सहयोग व

एकतेसाठी आणि भारताने सतत विकासाच्या पायऱ्या चढविण्यासाठी ज्ञान होणे अतिशय आवश्यक आहे.

आधीची धोरणे - शिक्षणाच्या जुन्या धोरणांच्या अंमलबजावणीने, मुख्यतः प्रवेश आणि समानतेवर भर दिला होता. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण १९८६ वा कृती कार्यक्रम १९९२ मध्ये सुधारण्यात आला. आधीच्या धोरणातील पूर्ण न झालेले काम या धोरणाद्वारे पूर्ण करण्याचा पूरेपूर प्रयत्न करण्यात आला आहे. १९८६/९२ च्या मागील धोरणाचे एक मोठे पाऊल म्हणजे निःशुल्क आणि अनिवार्य शिक्षण अधिनियम २००९ हे होते. याद्वारे सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण साध्य करण्यासाठी कायदेशीर आधार उपलब्ध करण्यात आला.

या धोरणाची तत्वे - या शिक्षण व्यवस्थेचा हेतू तार्किक विचार आणि कृती करण्यासाठी सक्षम असलेल्या आणि करुणा, सहानुभुती, धैर्य आणि चिकाटी, विज्ञानाधिष्ठित कल व रचनात्मक कल्पनाशक्ति, नैतिक बांधिलकी आणि मूल्ये असलेल्या चांगल्या व्यक्ति विकसित करणे असा आहे. याचा उद्देश आपल्या घटनेद्वारे परिकल्पित न्याय सर्वसमावेशक आणि बहुमतवादी समाजाच्या निर्मितीत सहभाग घेणारे, कार्यक्षम आणि चांगल्या प्रकारे योगदान देणारे, नागरिक तयार करणे असा आहे. ज्या संस्थेत प्रत्येक विद्यार्थ्याला आपल्याला इथे आपुलकीने वागवले आणि स्वागत केले जाते असे वाटते आणि त्याची जिथे काळजी वाहिली जाते. जिथे एक सुरक्षित आणि प्रेरणादायी शैक्षणिक वातावरण असते, जिथे सर्व विद्यार्थ्यांना शिकण्यासाठी विविध अनुभव प्रकार उपलब्ध करून दिले जातात आणि जिथे शिकण्यासाठी चांगल्या पायाभूत सुविधा आणि उपयोगी संसाधने उपलब्ध असतात, ती खरी चांगली शिक्षण संस्था असते. या सर्व गोष्टी साध्य करणे हे प्रत्येक शैक्षणिक संस्थेचे ध्येय असले पाहिजे. मात्र, त्याचवेळी विविध संस्था आणि शिक्षणाच्या विविध टप्प्यांमध्ये सुलभ सहयोग आणि समन्वय असणे आवश्यक आहे.

झावरे वैष्णवी अशोक

टी.वाय.बी.एस्सी.

नवीन शैक्षणिक धोरण - आव्हाने आणि उपाय

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण

संधी आणि आव्हानं

नव्या शैक्षणिक धोरणाच्या अंमलतआवणीचे यश सहकारी संघराज्य प्रणाली व सुधारणांमध्ये योगदान देण्याची राज्यांची क्षमता यांवर अवलंबून आहे. गेल्या वर्षीच्या जुलै महिन्यामध्ये भारताने २१ व्या शतकातील पहिले व सर्वात व्यापक शैक्षणिक धोरण जाहीर केले. १९८६ नंतर पहिल्यांदाच असे शैक्षणिक धोरण जाहीर करण्यात आले. या धोरणामध्ये भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेला भेडसावणाऱ्या विविध आव्हानांवर उपाय सुचवण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. हे नवे शैक्षणिक धोरण जाहीर झाल्याच्या वर्षापूर्तीनिमित्त बोलताना पंतप्रधान मोदी असे म्हणाले की आपण स्वातंत्र्याच्या ७५ व्या वर्षामध्ये पदार्पण करत आहोत, एका प्रकारे नव्या शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी करणे हा आता अत्यंत महत्वाचा भाग बनला आहे, नवीन भारत भविष्यासाठी तयार युवा पिढी घडवण्याच्या दृष्टीने हे धोरण महत्त्वाची भूमिका बजावणार आहे.

हे २१ शतकातील सर्वात दूरदर्शी धोरण आहे असे मत शिक्षणमंत्री धरमेन्द्र प्रधान यांनी मांडले आहे. याद्वारे प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या क्षमतांचा योग्य वापर, शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण, क्षमता विकास आणि शिक्षणाच्या माध्यमांमध्ये परिवर्तन घडून येणार आहे. या धोरणामुळे शिक्षण सर्वसमावेशक, किफायतशीर, परवडण्याजोगे आणि न्याय्य होण्यास मदत होईल यावरही प्रधान यांनी भर दिला आहे. आत्तापर्यंत या क्षेत्रात कशी प्रगती झाली आहे ? हे धोरण खरेच प्रगतीपथावर आहे का ? येत्या काही दशकांमध्ये या धोरणासमोरील आव्हाने कोणती असणार आहेत ? याचा मागोवा या लेखात घेतला जाणार आहे.

महत्त्वाचे टप्पे -

हे धोरण जाहीर झाल्यापासून गेल्या १६ महिन्यांमध्ये कोरोना महामारीचा सामना करत या धोरणामधील काही महत्त्वाचे टप्पे पूर्ण करण्यात आले आहेत. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे नव्या शैक्षणिक धोरणातील ध्येये आणि दृष्टीकोन याबबत विविध भागधारकांमध्ये जागरुकता आणि हितसंबंध निर्माण करण्याच्या दृष्टीने सरकारने चांगली कामगिरी बजावली आहे.

पंतप्रधान आणि इतर प्रमुख अधिकाऱ्यांची उपस्थिती असलेल्या दहा दिवसीय शिक्षक पर्वातून ही बाब प्रकर्षाने दिसून आली. याही पुढे जाऊन सरकारने मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाचे नाव बदलून शिक्षण मंत्रालय असे केले आहे. ऊर्जा मंत्रालयात एक वेगळीच ऊर्जा प्राप्त झाली आहे.

आपल्या कारकीर्दीमध्ये प्रधान यांनी वेळोवेळी उत्तम निर्णय व अंमलबजावणीची क्षमता आणि मुत्सद्दीपणा यांचे दर्शन घडवले आहे. त्यांच्या या कौशल्याचा वापर करून मोठे उपक्रम मार्गस्थ करण्यात फार मोठी मदत होणार आहे. पण विरोधी पक्षांचे सरकार असलेल्या राज्यांतून याला विरोध होण्याचीही भीती आहे. नव्या शैक्षणिक धोरणानुसार शालेय अभ्यासक्रमात कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि आर्थिक बाबींचा समावेश करण्यात आला आहे. नव्या आर्थिक धोरणामध्ये मातृभाषा किंवा प्रादेशिक भाषेला अधिक प्राधान्य देण्यात आले आहे. काही राज्यांमध्ये प्रायोगिक तत्त्वावर हा उपक्रम सुरु करण्यात आला आहे. तसेच शिक्षण मंत्रालयाने बहुचर्चित अकॅडेमिक बँक ऑफ क्रेडिट हा उपक्रम आणला आहे.

या उपक्रमाद्वारे उच्च शिक्षणातील अनेक पर्याय विद्यार्थ्यांसाठी खुले होऊ शकतील. याशिवाय इयत्ता ३ री पर्यंत विद्यार्थ्यांचे वाचन, लेखन आणि संख्याशास्त्र शिकण्याची क्षमता सुधारण्यासाठी 'निपुण भारत मिशन', पहिलीला प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या तयारीसाठी तीन महिन्यांचा अभ्यासक्रम 'विद्या प्रवेश', शिक्षण अध्यायनासाठीचे 'दीक्षा' हे ऑप आणि माध्यमिक स्तरावरील शिक्षकांसाठी 'निष्ठा' हा शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम असे अनेक उपक्रम सरकारकडून आणण्यात आले आहेत. या उपक्रमांची अंमलबजावणी सत्ताधारी पक्षांची ज्या

राज्यांत सत्ता आहे अशा मूठभर राज्यांतच करण्यात आली आहे. २४ ऑगस्टला नव्या शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी करणारे कर्नाटक हे पहिले राज्य ठरले आहे. अलीकडेच नव्या शैक्षणिक धोरणातील काही उपक्रमांची अंमलबजावणी मध्यप्रदेश आणि हिमाचल प्रदेश या राज्यांनी करून या मेगा पॉलिसीच्या अंमलबजावणीला हातभार लावलेला आहे. अशा खऱ्या अर्थाने नव्या शैक्षणिक धोरणाच्या अंमलबजावणीने जोर धरला आहे असे म्हणता येईल.

पाच महत्वाची आव्हाने –

सध्या नव्या शैक्षणिक धोरणाच्या अंमलबजावणीने जरी जोर धरलेला असला तरीही ते पूर्णत्वाला जाण्याच्या मार्गावर अनंत आव्हाने आहेत. भारताच्या शैक्षणिक क्षेत्रातील विविधता आणि आकार लक्षात घेता या धोरणाची अंमलबजावणी हे एक अवघड काम असणार आहे. उदाहरणासाठी आपण शालेय शिक्षण व्यवस्थेचा विचार करू, १५ लाखाहून अधिक शाळा, २५ करोड विद्यार्थी आणि ८९ लाख शिक्षकांसह भारतातील शिक्षण व्यवस्था ही जगातील दुसऱ्या क्रमांकावरील शिक्षण व्यवस्था आहे.

उच्च शिक्षण व्यवस्थेचा आकारही फार मोठा आहे. एआयएसएचई २०१९ च्या अहवालानुसार, भारताच्या उच्च शिक्षण क्षेत्रात जवळपास १००० विद्यापीठे, ३९,९३१ महाविद्यालये आणि १०, ७२५ स्वायत्त संस्थांमध्ये मिळून ३.७४ करोड विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत. राज्य, जिल्हा तसेच तालुका स्तरावरील सर्व भागधरकांना एकत्र आणूनया नव्या शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी करणे ही एक अत्यंत कठीण बाब ठरणार आहे. विलक्षण विविधता असलेल्या राज्यांमधील तसेच जिल्हास्तरावरील विविध भागधारकांमध्ये सामायिक जबाबदारी व मालकीची भावना निर्माण करणे हे शिक्षण मंत्रालयासाठी मोठे आव्हान असणार आहे.

दुसरी महत्वाची गोष्ट म्हणजे नव्या शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी देशांच्या, राज्यांच्या आणि सरकारच्या क्षमतेवर अवलंबून आहे. भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेमध्ये निधीची कमतरता आहे, संपूर्ण व्यवस्था ही नोकरशाहीवर आधारलेली

आहे व नवीन कल्पना आणि वाढीच्या क्षमतेस शिक्षण व्यवस्थेत प्रतिकूल वातावरण आहे असे के.कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली मसुदा समितीने निदर्शनास आणून दिले आहे. नव्या शैक्षणिक धोरणामध्ये कल्पना केलेल्या परिवर्तनांच्या विशालतेला चालना देण्यासाठी शिक्षण मंत्रालये (केंद्र आणि राज्ये) आणि इतर नियामक संस्थांमधील अंतर्गत क्षमता अत्यंत अपुरी आहेत. उदाहरणार्थ, पारंपारिक शिक्षणाकडून प्रयोगात्मक शिक्षण व टीकात्मक विचारापर्यंत जाण्यासाठी ही शिक्षण व्यवस्था चालवणाऱ्या लोकांच्या व सोबतच्या शिक्षक, विद्यार्थी व पालकांच्या दृष्टिकोनात बदल होणे गरजेचे आहे.

याचा अर्थ असा की या मेगा उपक्रमाची अंमलबजावणी करण्यासाठी हजारो शाळा व महाविद्यालयांच्या क्षमता वाढीस व पुननिर्देशनास हातभार लावणे आवश्यक आहे. थोडक्यात, मंत्रालयाची विद्यमान संघटनात्मक रचना आणि प्रणालीमध्ये मोठ्या प्रमाणात फेरबदल करावे लागणार आहेत. नव्या शैक्षणिक धोरणाच्या दस्तऐवजामध्ये विद्यमान नियामक व्यवस्थेत सर्वसमावेशक व आमुलाग्र बदल घडवून आणण्याचा मार्ग आखण्यात आला आहे ही एक आशादायक बाब आहे. शिक्षण मंत्रालय सध्या भारत उच्च शिक्षण आयोगाच्या स्थापनेसाठी एक कायदा आणण्याच्या प्रयत्नात आहे. यूजीसी, एआयसीटीई आणि राष्ट्रीय शिक्षक प्रशिक्षण परिषदेच्या जागी भारत उच्च शिक्षण आयोग स्थापन करण्याचा विचारात सरकार आहे.

तिसरी महत्वाची गोष्ट म्हणजे हे धोरण मुख्यत्वे केंद्र आणि राज्यांमधील सहकार्यावर अवलंबून आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे बहुतांश सेवांवर आधारित शैक्षणिक उपक्रम राज्य सरकारांकडून चालवले जातात. अगदी स्पष्टपणे सांगायचं झाले तर विविध उपक्रमांच्या अंमलबजावणीसाठी केंद्राला विकेंद्रीकरण आणि केंद्र-राज्ये यांच्यातील सहकार्य यांचा आधार घ्यावा लागणार आहे. गेल्या काही वर्षांमध्ये केंद्र राज्ये यांच्यातील संघर्ष पाहता केंद्राला काळजीपूर्वक पावले उचलावी लागणार आहेत. नव्या शैक्षणिक धोरणातील अनेक तरतुदींवर विरोधी पक्षांचे सरकार असलेल्या अनेक राज्यांनी आक्षेप

नोंदवलेले आहेत.

तामिळनाडू राज्याने नव्या शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी न करण्याची भूमिका अनुसरली आहे. अशीच भूमिका जर इतर राज्यांनीही घेतली तर केंद्राच्या चिंतेत वाढ होऊ शकते. त्यामुळे केंद्राकडून संघराज्याची समीकरणे कशाप्रकारे हाताळण्यात येत आहेत यावर नव्या शैक्षणिक धोरणाचे भवितव्य ठरणार आहे.

चौथी महत्त्वाची बाब म्हणजे या धोरणाच्या दृष्टिने खाजगी क्षेत्राची भूमिका महत्त्वाची ठरणार आहे. भारतातील जवळपास ७० टक्के उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्था या खाजगी आहेत. तसेच एकूण संख्येच्या जवळपास ६० ते ७० टक्के विद्यार्थी खाजगी संस्थांमध्ये उच्च शिक्षण घेत आहेत. खाजगी क्षेत्र आर्थिक संसाधने व नावीन्यपूर्ण कल्पना प्रदान करतात याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. या धोरणाच्या प्रक्रियेसाठी खाजगी क्षेत्राचे योगदान मिळवणे व यातील एक महत्त्वाचा भागीदार म्हणून खाजगी क्षेत्राच्या योगदानाला मान्यता देणे ही एक महत्त्वाची बाब आहे. सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे विविध उपक्रमांच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी येत्या दशकता पुरेल अशा संसाधनांची गरज लागणार आहे. या संदर्भात, या धोरणात म्हटल्याप्रमाणे नव्या धोरणाची उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी देशाला शिक्षणावरील सार्वजनिक खर्च एकूण देशांतर्गत उत्पन्नाच्या ६ टक्क्यांपर्यंत वाढवावा लागेल. भूतकाळात देण्यात आलेली आश्वासने आणि त्यांची प्रत्यक्ष पूर्तता यांचा विचार केल्यास हे नक्कीच कठीण काम असणार आहे.

उदाहरणार्थ, १९६८ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये शिक्षणावरील सार्वजनिक खर्च एकूण देशांतर्गत उत्पन्नाच्या ६ टक्क्यांपर्यंत नेण्याची शिफारस करण्यात आली होती. मात्र, गेल्या चार दशकांमध्ये शिक्षणावरील सार्वजनिक खर्च ३ टक्क्यांच्या पुढे गेलेला नाही. आश्चर्यकारक बाब म्हणजे ज्या वर्षी हे नवे शैक्षणिक धोरण आले त्यावर्षी शिक्षणावरील खर्च हा सर्वात कमी होता. २०२०-२१ मध्ये शिक्षणावरील खर्च ९९,३११ कोटीवरून २०२१-२२ मध्ये ९३,२२४ कोटी इतका कमी झाला.

कोरोना आणि आर्थिक संकटामुळे सरकारने आरोग्य क्षेत्रात अधिक खर्च करणे पसंत केले, त्यामुळे शिक्षण क्षेत्रावरील खर्चात कपात झाली याबाबत कोणतेही दुमत नाही. पण येत्या काळात शिक्षणावरील खर्च कसा वाढवता येईल यासाठी कोणतीही योजना सरकारकडे नाही. नवे शैक्षणिक धोरण २०२० हा नक्कीच एक मार्गदर्शक दस्तऐवज आहे. नव्या युगातील नवी आव्हाने लक्षात घेता विविध शैक्षणिक गरजा, संरचनात्मक असमानता आणि विद्यार्थ्यांना भविष्यासाठी तयार करण्यामध्ये येणाऱ्या समस्यांचे निराकरण हे या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. यासोबतच शिक्षण व्यवस्थेतील अनेक संकटांना तोंड देण्याचे सर्वात आव्हानात्मक कार्यही या धोरणाद्वारे पूर्ण करायचे आहे.

भारताच्या अफाट लोकसंख्येला शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे आणि त्याद्वारे असंख्य रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे हे या धोरणाच्या अंमलबजावणीवर ठरणार आहे. कोविड महामारीच्या काळात जलद पावले उचलून अवघड निर्णय घेऊन ते पूर्तीस नेण्याचे कौशल्य केंद्राने दाखवले आहे. याच कौशल्याचा फायदा शिक्षण क्षेत्रातही होणार आहे. नव्या शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी काही राज्यांनी केली आहे तर काही राज्ये त्या प्रक्रियेतून जात आहेत. तरीही अजून लांबचा पल्ला गाठायचा बाकी आहे.

राज्य, जिल्हा, तालुका पातळीवरील विविध भागधारकांना तसेच खाजगी क्षेत्राला या धोरणाच्या अंमलबजावणीमध्ये सहभागी करून घेणे हे एक अवघड काम आहे. सोबतच क्षमता, आर्थिक संसाधने तसेच नवीन कल्पना निर्मितीसाठीच्या अनुकूल वातावरणाची कमतरता ही आव्हानेही समोर आहेत. परंतु या सर्वांमध्ये विविध राज्यांमध्ये जनमत तयार करणे हे सर्वात कठीण काम आहे. थोडक्यात सांगायचे तर नव्या शैक्षणिक धोरणाच्या अंमलबजावणीचे यश सहकारी संघराज्य प्रणाली व सुधारणांमध्ये योगदान देण्याची राज्यांची क्षमता यांवर अवलंबून आहे.

थोरात श्रद्धा नितीन

एस.वाय.बी.एस्सी.

ज्ञानज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे दिशादर्शक शैक्षणिक कार्य

ज्योतीची ज्ञानज्योती तू,
खरीखूरी तू क्रांतीत्योजी
अक्षराचा वसा देऊनी,
प्रकाशले नारी जगती !!

सावित्रीबाई फुले या पहिल्या महिला शिक्षिका म्हणून ओहखल्या जातात. त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य मुलींचे शिक्षण आणि स्त्रियांचे कल्याण साधण्यात व्यथित केले. त्यांना भारतीय स्त्री-विधवांची जननी मानले जाते. मुलींना शिक्षण मिळावे म्हणून त्यांनी ज्योतिबा फुले यांच्या सहाय्याने पुणे शहरात मुलींसाठी पहिली शाधळा सुरु केली. त्यानंतर त्यांनी समाजामध्ये स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध देखील लढा दिला. त्यांनी केलेले कार्य संपूर्ण स्त्रियांसाठी खूपच मौल्यवान आहे. सावित्रीबाई फुले यांचा जन्म ३ जानेवारी १८३१ रोजी महाराष्ट्रातील सातारा येथे झाला

सावित्रीबाई फुले यांचे वयाच्या नवव्या वर्षी ज्योतिबा फुले यांच्याशी लग्न झाले. सावित्रीबाईंच्या आईचे नाव लक्ष्मीबाई होते तर वडीलांचे नाव खंडोजी नेवसे पाटील होते. सावित्रीबाईंचे सासरे गोविंदराव फुले हे मूळचे फुरसुंगीचे गोरे परंतु पेशव्यांनी त्यांना पुण्यातील फुलबागेची जमीन बक्षीस म्हणून दिली. त्यामुळे त्यानंतर त्यांचे गोरे हे आडनाव संपुष्टात येऊन तेथील लोक त्यांना फुले समाजसुधारक, लेखक आणि क्रांतिकारक म्हणू लागले.

उद्धारण्या भारतमातेच्या लेकी,
दिली तू सुखाला आहूती,
सावित्री तुझ्यामुळेच तेवत आहे,
आज जगती ज्ञानज्योती ...

सावित्रीबाई फुले यांचे टोपण नाव ज्ञानज्योती आणि ज्योती असे होते. सावित्रीबाई फुले या धर्माने हिंदू होत्या. त्यांचा जन्मदिवस हा संपूर्ण भारत देशात बालिका दिन म्हणून साजरा केला जातो. स्वतः सावित्रीबाई मुलींना शिकवण्यासाठी शाळेत जात असत. त्याकाळी मुलींना शिक्षण घेण्यास त्या काळातील लोकांची परवानगी नव्हती. त्यामुळे सावित्रीबाई देखील

सुरुवातीला अशिक्षित होत्या. मुलींना शाळेत शिकवण्याअगोदर सावित्रीबाईंनी ज्योतिबा फुले यांच्याकडून शिक्षणाचे धडे घेतले. पण त्याकाळी मुलींना शिकवणे हे इतके सोपे नव्हते. त्यांना लोकांच्या कडक विरोधाचा सामना करावा लागता.

सावित्रीबाई शाळेत जात असताना धर्माचे आणि स्त्री शिक्षणाचे विरोधी लोक कचरा, गाळ, आणि शेण त्यांच्यावर टाकत. यामुळे सावित्रीबाईंचे कपडे घान व्हायचे, म्हणून त्या आणखी एक साडी आपल्या सोबत घ्यायच्या आणि शाळेत आल्यावर ती साडी बदलत असे. इतके असूनही त्यांनी हार मानली नाही. स्त्री बालहत्या रोकण्यासाठी त्यांनी नवजात मुलांसाठी एक आश्रमही उघडला. त्यानंतर सावित्रीबाई फुले यांनी मागे फिरून पाहिले नाही. ज्योतिबा फुले यांनी जन्मभर खालच्या जाती, महिला आणि दलीत यांच्यासाठी काम केले. या कामात सावित्रीबाई फुले आणि त्यांचे पती ज्योतिबा फुले यांनी मोलाची कामगिरी केली. सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्री कल्याणासाठी देखील खूप कार्य केले. त्यांनी स्त्रियांवर होणारे अत्याचार थांबावे यासाठी खूप प्रयत्न केले. त्यांनी आपल्या पती समवेत काशीबाई नावाच्या विधवेचा स्विकार केला आणि तिला आपुलकी दिली. नंतर त्यांनी यशवंत नावाच्या मुलाला दत्तक घेतले. त्याला चांगले संस्कार व शिक्षण दिले. तो मुलगा नंतर मोठा डॉक्टर झाला. सावित्रीबाई फुलेमुळे आज प्रत्येक घरातील मुली शिकत आहेत. सावित्रीबाई शिकल्या म्हणून मुलींना स्वतःचा हक्क निर्माण करता आला.

सावित्रीबाई फुले यांनी प्रत्येक महिलांचे जीवन जगणे सोपे केले आहे. आज प्रत्येक जागी स्त्रीला मान दिला जात आहे म्हणून त्या खूप मेहनत करत आहेत. पहिल्या काळात स्त्रियांना शिक्षण घेण्याचे, मनसोक्त जगण्याचे अधिकार नव्हते आणि आज प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रियाच अव्वल आहे. त्यांच्यामुळेच आज सर्व क्षेत्रात स्त्रियांना स्वातंत्र्य आहे. सावित्रीबाई शिकल्या नसत्या तर आजही स्त्रिया चूल आणि मूल यातच गुंतून राहिल्या असत्या. सावित्रीबाई फुले या अगदी नऊ वर्षांच्या असताना त्यांचा विवाह महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्याशी लाऊन देण्यात आला. परंतु त्यांना स्त्रियांवरील बंधने मुळीच मान्य नव्हती.

त्यामुळे स्त्रियांवरील अत्याचार थांबवावे यासाठी स्त्रियांच्या कल्याणासाठी काम करायला सुरु केले. त्यांना माहिती होते की जर स्त्रियांना समाजात मान समान मिळवून द्यायचा असेल, त्यांच्यावरील अत्याचार थांबवायचे असतील तर त्यांना अगोदर शिक्षित करणे खूप गरजेचे आहे. म्हणून त्यांनी पुण्यातील भिडे गुरुजी यांच्या वाड्यात मुलींसाठी पहिली शाळा सुरु केली. सावित्रीबाई फुले या लेखिका आणि कवयित्री सुद्धा होत्या. त्यांनी १८५४ मध्ये काव्यफुले आणि १८९२ मध्ये बावन काशी सुबोध रत्नाकर प्रकाशित केले आणि "जा शिक्षण मिळवा" नावाची कविता प्रकाशित केली. ज्यामध्ये त्यांनी वंचित लोकांना शिक्षण घेऊन स्वतःला मुक्त करण्यासाठी प्रोत्साहित केले. त्यांनी महिलांसाठी निवारा स्थान उघडले. सावित्रीबाई आणि ज्योतिरावांनी सती प्रथेला कडाडून विरोध केला आणि त्यांनी विधवा आणि वंचित मुलांसाठी आश्रमाची स्थापना केली. सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्रियांना शिक्षित करण्यासाठी खूप मोलाचे योगदान दिले आहे.

सावित्रीबाईंचे एकच ध्येय होते की, मुलीला कसे तरी शिकविले पाहिजे. त्याचबरोबर तिने अनेक प्रथा बंद केल्या विधवाविवाह, अस्पृश्यता निर्मूलन, स्त्रियांना समाजात त्यांचे हक्क मिळवून देणे, स्त्रियांना शिक्षित करणे अशा अनेक प्रथांवर तिला यश मिळाले, यासर्व काळात सावित्रीबाईंच्या स्वतःच्या १८ शाळा होत्या. त्यांची पहिली शाळा पुण्यात होती. जेव्हा तिने पहिली शाळा उघडली तेव्हा त्या शाळेत फक्त ९ मुले यायची आणि ती त्यांना शिकवायची. पण १ वर्षातच अनेक मुलं यायला लागली. त्यांनी ३ जानेवारी १८४८ रोजी त्यांच्या वाढदिवसाला सावित्रीबाईंनी पहिली शाळा उघडली, ज्यामध्ये त्यांनी ९ विविध जातींच्या मुलांना शिकवायला सुरुवात केली. यानंतर त्यांनी हळूहळू महिलांना शिक्षण देणे गरजेचे आहे हे अभियान सुरु केले आणि या मोहिमेत त्यांना यशही मिळाले, त्यानंतर सावित्रीबाई फुले आणि त्यांचे पती ज्योतिबा फुले या दोघांनी मिळून ५ शाळा बांधल्या. मुलींना शिकवू नये, अशी त्याकाळी लोकांची अत्यंत चुकीची विचारसरणी होती. यातून सावित्रीबाईंनी ही विचारधारा बदलून मुलांना शिकण्याचा अधिकार मुलींनाही मिळायला हवा,

हे लोकांना पटवून दिले. यासाठी सावित्रीबाईंनी खूप संघर्ष केला. यानंतर त्यांनी एक केंद्र देखील स्थापन केले, जिथे त्यांनी विधवा महिलांना पुनर्विवाह करण्यास प्रेरित केले. त्याचबरोबर अस्पृश्यांच्या हक्कासाठी संघर्षही झाला. सावित्रीबाई आणि त्यांचे पती ज्योतिबा फुले दोघेही समाजसुधारक होते. दोघांनी मिळून समाजाची उत्तम सेवा केली होती. सावित्रीबाई फुले म्हटलं की, वसुधा सरदार यांची ओवी आठवते.

पहिली माझी ओवी ग, सावित्रीच्या बुद्धीला
स्त्रियांच्या शिक्षणाचा, पाया तू घातला
अशिक्षित अडाणी तू, पतीपाशी शिकली
मुलींसाठी पहिली, शाळा तू काढली
दुसरी ओवी गाईली, तुझ्या ग धैर्याला
दगडगोटे खाऊनी, चालवली तू शाळा
घराबाहेर काढिले, गुंडांनी अडविले ग
धीराने तोंड दिले, सगळ्या त्रासाला
तिसरी माझी ओवी ग, तुझ्या मोठ्या मनाला ग
फसलेल्या विधवेचा, सांभाळ तू केला
अबला नि अनाथांचे, मायबाप होऊन ग
यशवंत बाळाला, दत्तक घेतला
चौथी ओवी गाईली, तुझ्या थोर हृदयाला
माणुसकीचा झरा ज्यातं, नित्य ग वाहिला
ज्योतिबांची सावली, नाही तू राहिली
सत्यधर्म प्रकाशात, तेजानं तळपली ग
दुःखितांच्या सेवेत, देह तू ठेविला ग
स्मरण तुझे करुनी, वसा मी घेतला
भगिनींना जागवीन, संघटीत करीन ग
ज्ञानज्योत लावीन, हेच तुला नमन

लामखंडे योगेश भास्कर

एफ.वाय.बी.कॉम.

ऑनलाईन व ऑफलाइन शिक्षण पद्धती यामधील फरक

ऑनलाईन शिक्षण झाले सुरु

आम्ही शेतकऱ्याची मुले

आम्हाला दोन वेळेची भाकरी मिळणे कठिण

मग मोबाईल लॅपटॉप चे काय करू''

ऑनलाईन शिक्षण म्हणजे काय ?

सोप्या भाषेत , आपण ऑनलाईन शिक्षण ही एक प्रणाली समजू शकतो ज्याद्वारे विद्यार्थी स्वतःच्या घरातून इंटरनेट आणि संगणक, लॅपटॉप, स्मार्टफोन आणि टॅब्लेट यांसारख्या इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांद्वारे शिक्षण घेऊ शकतात. या नव्या शिक्षण पद्धतीत अंतर आणि वेळ यांचे अडथळे पूर्णपणे दूर झाले आहेत. विद्यार्थी त्यांना हवे तिथे बसून रिअल टाइम किंवा रेकॉर्ड केलेल्या व्याख्यातांच्या मदतीने अभ्यास करू शकतात.

या महामारीच्या युगात डिजिटल शिक्षण लोकप्रिय करण्यात आमचे शिक्षक आणि सरकार यांचेही मोठे योगदान आहे. अनेक शाळांनी त्यांच्या शिक्षकांचे शिकवण्याचे उपक्रम नियमितपणे आभासी स्वरूपात मुलांपर्यंत पोहोचवायला सुरुवात केली आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांना घरी बसून अभ्यास करण्याची मोठी सोय झाली आहे.

ऑनलाईन शिक्षणाचे माध्यम अनेक कारणांमुळे लोकप्रिय झाले आहे. त्याचे ऑपरेशन आणि प्रदान केलेल्या सुविधा प्रत्येक माणसाला सहज आणि सहज उपलब्ध आहेत. त्यामुळेच नर्सरी क्लासपासून ते मोठ्या पदवी अभ्यासक्रमापर्यंत ऑनलाईन क्लासेस सुरु आहेत आणि मुलेही त्यात आवडीने सहभागी होतात.

या वर्गात सामील होण्यासाठी फक्त चांगले इंटरनेट कनेक्शन आवश्यक आहे. यामध्ये मुलांना व्हिडीओ, ऑडिओ आणि वेब कंटेंटच्या माध्यमातून प्रशिक्षण दिले जाते. १९९३ पासून ऑनलाईन कायदेशीर दर्जा देण्यात आला.

ऑनलाईन शिक्षण पद्धती चांगली की ऑफलाइन ?

मी एक विद्यार्थी आहे आणि माझे कोरोनाच्या काळामध्ये दररोज ऑनलाईन क्लास सुरु होते, तर मी या प्रश्नाचे योग्य उत्तर देऊ शकतो.

माझ्या मते ऑफलाइन शिक्षण पद्धतीच चांगली आहे.

कारण :-

- १) जो शिक्षणाचा आनंद वर्गात बसून मिळतो तो घरी बसून मिळत नाही.
- २) शिक्षणासाठी चे पोषक वातावरण, जे तुम्हाला घरी मिळेलच असं नाही.
- ३) समोर शिक्षक प्रत्यक्ष ज्ञानार्जन करत असताना आपले संपूर्ण लक्ष त्यांच्याकडे असते (कधी आपल्याला आवडते तर कधी शिक्षकांच्या भीतीपोटी)
- ४) घरी बसून आपण किती वेळ एकाग्र होऊन बसू शकतो ? निश्चितच शाळेतील वर्गापेक्षा कमी वेळ.
- ५) नेटवर्क समस्या ही सर्व सामान्य बाब आहे.
- ६) आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे डोळ्यांची समस्या निर्माण होते.
- ७) कानात एरफोन/हेडफोन्स लावल्यामुळे कानासंबंधी समस्या निर्माण होते. (एरफोन्स/हेडफोन्स जास्त वेळ वापरणे खरंच नुकसान दायक असते हे आपण जानुन आहात)
- ८) घरी आपण बहुधा बेड वर बसूनच ऑनलाईन क्लास अटेंड करतो. तर झोप येण्याची शक्यता जास्त असते.

माझा क्लास हा दिवसाला ५ किंवा ६ तासांचा असतो (म्हणजे असायचा, तो पण एकच विषयाचे दिवसभर) आता आमचा क्लास हा दररोज ४ तासांचा असतो आणि ४ तास खरंच नाही बसल्या जात, असे वाटते की कधी संपेल पण ऑफलाइन क्लासला आम्ही कधीच कंटाळत नसू, शिक्षकच आम्हाला थोड्या वेळासाठी सुटी देत. पण आता सर्व उलट झाले आहे.

ऑनलाईन शिक्षणाचे काही फायदे पण आहेत जसे :

- १) वेळ मर्यादा नाही. (लाइव्ह क्लास वगळता)
- २) आपण जर ऑनलाईन क्लास विकत घेतला असेल तर निश्चित चांगल्या शिक्षकांकडून शिकण्याची संधी मिळते.

ऑफलाइन शिक्षणपद्धती ही सर्वोत्तम आहे. ऑनलाइन आणि ऑफलाइन या दोन्ही शिक्षणपद्धती मध्ये शिकवलां तर जातं आहेच, पण ऑफलाइन शिक्षणपद्धती मध्ये शिकवण्याचा जो कंफर्ट आहे तो ऑनलाइन मध्ये नाही. प्रत्यक्षात शिक्षक आणि विद्यार्थी समोरासमोर असतात, तेव्हा शिक्षकाला संपूर्ण वर्गाला आपल्या नजरेच्या कवेत घेता येते. विद्यार्थ्यांच्या चेहऱ्याचे हावभाव सांगून जातात विद्यार्थ्यांला आपलं बोलणं कळतय की नाही. वर्गात केवळ, अभ्यासक्रम शिकवत नाही, अवांतर गप्पा, आपुलकीची चौकशी, एक ऋणानुबंध तयार होतात विद्यार्थ्यांमध्ये आणि शिक्षकांमध्ये.

ही सगळी माया, या भावना त्या १२,१४ इंचाच्या स्क्रीनवर कशा अनुभवता येतील ? जर फक्त अभ्यासक्रम शिकवायचा असता तर पाठ्यपुस्तक थेट पीडीएफ फाईल तयार करून विद्यार्थ्यांना पाठवता आले असते की. व्हिडिओ तयार करून, गणिते जशीच्या तशी उतरवून शेअर केली असती. पण शाळा म्हणजे याहीपेक्षा काहीतरी जास्त वेगळं आहे. म्हणूनच वर्गातल्या खडू फळा पद्धतीची सर आत्ताच्या स्क्रीन कीबोर्ड पद्धतीला नक्कीच नाही. ऑनलाइन दूरस्थ शिक्षण, ही काळाची गरज जरी असली, तरी ती औपचारिक ऑफलाइन शिक्षणपद्धतीला पर्याय नक्कीच नाहीये.

माझ्या मते ऑनलाइन शिक्षण साधारणपणे ८ वी-१० वी नंतर सुरु करायला हवे. या वयात फक्त पुस्तकी शिक्षण महत्वाचे नाही. मुलांना योग्य शिस्त आणि संस्कार लागणं, त्याचबरोबर खेळाच्या माध्यमातून व्यवस्थित शारीरिक वाढ होणं सुद्धा अतिशय महत्वाच आहे असं मला वाटत आणि हे सगळं गुरुंच्या उपस्थितीत अतिशय उत्तम पणे होऊ शकतं. ऑनलाइन शिक्षणाचा सर्वात मोठा फायदा म्हणजे विद्यार्थी जगातल्या कोणत्याही कोपऱ्यात घरबसल्या शिक्षण प्राप्त करू शकतो, परंतु आजही आपल्या देशात अनेक विद्यार्थ्यांकडे इंटरनेट नाही तर हा ऑनलाइन शिक्षणाचा तोटा आहे.

आता ऑनलाइन शिक्षणाबद्दल बोलू

ऑनलाइन शिक्षण अतिशय प्रभावी होऊ शकत याचा मी अनुभव घेतला आहे. ऑनलाइन शिक्षणाचा कन्टेन्ट कसा

डिझाईन केलाय हे अतिशय महत्वाचं आहे. शिक्षकाच्या शिकवतानाच्या लेक्चरची व्हिडीओ रेकॉर्डिंग करून ती वेबसाईटवर उपलब्ध करून देणे ही जी ऑनलाइन शिक्षण पद्धत आहे ती अजिबात प्रभावी नाही. यामध्ये विद्यार्थ्यांशी कसलाच संवाद होत नाही, म्हणजे अगदी कृत्रिम (artificially) आहे.

दुसऱ्या पद्धतीने जो कंटेंट डिझाईन केला जातो त्यामध्ये त्याचं गेमिफिकेशन (gamification of educational content) केलं जातं. यामध्ये रिवॉर्ड सिस्टम (reward system) अतिशय महत्वाची आहे. थोडक्यात विद्यार्थ्यांशी अतिशय छान संवाद साधला जातो आणि साध्या साध्या प्रश्नांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांचा फीडबॅक घेऊन योग्य त्या शिफारशी केल्या जातात. विद्यार्थी कुठल्या घटकात कच्चा आहे, कुठे तो प्रगती करतोय याचं विश्लेषण केलं जातं. हे सगळं संगणकामुळे शक्य आहे.

ऑनलाइन शिक्षणाचा सर्वात मोठा फायदा आहे की एक तज्ञ शिक्षक लाखो करोडो विद्यार्थ्यांना अतिशय उत्तम शिक्षण देऊ शकतो. उत्तम शिक्षण मिळण्यासाठी आपण किती धडपडी करतो हे मी सांगायला नको. 'उत्तम शिक्षण' हा मोठा प्रश्न ऑनलाइन शिक्षण प्रणाली अतिशय प्रभावीपणे आणि किफायतीशीरपणे सोडवू शकते.

ऑनलाइन शिक्षणाचे फायदे

ऑनलाइन शिक्षणाला आधुनिक शिक्षणाचे नवीन स्वरूप म्हटले जाऊ शकते. ज्यात विद्यार्थ्यांना लांब प्रवास करून शाळेत फळ्यासमोर बसण्याऐवजी घरबसल्या लॅपटॉप वरूनच शिक्षकांशी संपर्क करता येतो. या शिक्षणासाठी आवश्यकता एवढीच आहे की विद्यार्थ्यांकडे चांगले इंटरनेट कनेक्शन आणि मोबाईल / कॉम्प्युटर अथवा लॅपटॉप असायला हवे. आज शाळा, कॉलेज तसेच स्पर्धा परीक्षांची तयारी करणारे विद्यार्थी कोचिंग साठी घराबाहेर न जाता, घरीच राहून निश्चितपणे शिक्षण घेत आहेत. या शिक्षणामुळे दूर शाळा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांला लागणारा प्रवासाचा खर्च आणि वेळ वाचतो. विदेशात शिक्षणाची ईच्छा असूनही आर्थिक परिस्थिती ठीक नसणाऱ्या विद्यार्थ्यांना या शिक्षणाचा फायदा झाला आहे.

ऑनलाइन शिक्षणात आपण आपल्या वेळेनुसार योग्य वेळ निवडून लेक्चर करू शकतो.

ऑनलाइन शिक्षणाचे तोटे :-

ऑनलाइन शिक्षणात वेळ आणि पैसा दोघांची बचत होते. परंतु असे म्हटले जाते की कोणत्याही नाण्याच्या दोन बाजू असतात. ऑनलाइन शिक्षणाचे देखील तसेच आहे. जसे एकीकडे याचे फायदे आहेत त्याच पद्धतीने अनेक नुकसान व दुष्परिणाम देखील आहेत. आपल्या देशात अजूनही अनेक खेडेगावात इंटरनेट उपलब्ध नाही व ज्या लहान शहरांमध्ये इंटरनेट आहे तेथे त्याची गुणवत्ता फार चांगली नाही. ऑनलाइन शिक्षणासाठी योग्य नेटवर्कची आवश्यकता असते. ग्रामीण भागात नेटवर्क नसल्याने व्हिडीओ थांबणे, आवाज ऐकू न येणे किंवा व्हिडीओ अडकणे यासारख्या समस्यांना सामोरे जावे लागते.

ऑनलाइन शिक्षणात विद्यार्थ्यांमध्ये शिस्तीची कमतरता निर्माण होते. आधी शाळेत गेल्यावर शिक्षेच्या भयाने विद्यार्थी लक्ष देऊन शिक्षकांचे शिकवणे ऐकत असे. परंतु ऑनलाइन शिक्षणात विद्यार्थी काय करत आहे हे शिक्षकांना दिसत नाही. ज्यामुळे विद्यार्थी बेशिस्त होतात आणि कित्येकदा ऑनलाइन शिक्षणाला गांभीर्याने घेत नाहीत.

व्यावहारिक अनुभव आणि प्रात्यक्षिके ही शिक्षणाच्या दृष्टीने खूप महत्वाची आहेत. ऑनलाइन शिक्षणात जास्त करून प्रात्यक्षिकांचा अभाव दिसून येतो. या शिक्षणात ऑनिमेटेड व्हिडीओचा उपयोग केला जातो. शाळेत विद्यार्थी भौतिक वस्तूंचे निरीक्षण करून अभ्यास करतात. हा प्रात्यक्षिक स्पर्श त्यांना अभयसाविषयी आवड निर्माण करतो. परंतु ऑनलाइन शिक्षणात याची कमी असते. ज्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये उत्साह निर्माण होत नाही. या शिवाय तासनतास मोबाईल अथवा लॅपटॉप स्क्रीन समोर बसून विद्यार्थ्यांना मानसिक आणि शारीरिक त्रास निर्माण व्हायला लागतात. डोके दुखी, डोळ्यात आग होणे व थकवा येणे यासारख्या शारीरिक समस्या तर चिडचिडेपणा या सारख्या मानसिक समस्या निर्माण होतात.

ऑनलाइन शिक्षण योग्य की अयोग्य :-

ऑनलाइन शिक्षणाचे अनेक फायदे आहेत परंतु त्या सोबत दुष्परिणाम देखील आहेत. परंतु असे म्हणणे देखील चुकीचे नाही की लॉकडाऊनच्या काळात याच पद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणात मदत झाली. आज ऑनलाइन शिक्षण पद्धतीत सुधारणा करण्याची आवश्यकता आहे. याशिवाय दूर राहणाऱ्या तसेच वयस्कर विद्यार्थी जे स्वशिस्त आहेत त्यांच्यासाठी ही शिक्षण पद्धत योग्य आहे. परंतु बाल व किशोरवयीन मुलांसाठी पारंपारिक पद्धतीने शाळेत जाऊन शिक्षण घेणे जास्त योग्य आहे. शिक्षणाच्या या दोन्ही पद्धती वापरून विद्यार्थी आपल्या ज्ञानात वृद्धी करून आयुष्यात यश मिळवू शकतो.

यामध्ये शिक्षण या शब्दाचा अर्थ फक्त पुस्तकी शिक्षणापूरता मर्यादित स्वरूपात घ्यावा. इतर शिक्षण वेळ, अनुभव, सभोवतालच वातावरण आणि त्या व्यक्तीची संवेदनशीलता यातून मिळत जातं.

कोरोना ऑन लाइन शिक्षण प्रणाली

काळाप्रमाणे बदलते नेहमी शिक्षण पद्धती,

आज फक्त काही विद्यार्थी सुसज्जीत कक्षेत शिकती

गांवखेड्यात जनावराच्या गोठ्यात आजही शाळा दुपारी,

“अशा शाळेने ही दिले आहे नेता, अभिनेता व विज्ञानी,

भीम व एकलव्याने घेतली शिक्षा कक्षेबाहेरुनी,

त्यांच्या तोडीचा शिष्य नाही पृथ्वीवर आजही,

चांगली शिक्षणव्यवस्था असावी सरकारी,

म्हणून भीमाने संविधानात व्यवस्था केली.

आदर्श शिक्षणपद्धती सत्तर वर्षात नाही आली,

आज कुठे पडकी शाळा व कुठे कक्षा बिना छताची,

सुलभ शौचालय व्यवस्था नाही मुलींनसाठी,

क्रीडांगणन नाही शारिरीक, मानसिक बौद्धिक विकासासाठी

सर्वानसाठी असावे सुसज्जित शिक्षण सरकारी,
भीमाच्या स्वप्नाला बांधले व्यवस्थेने उबरठ्यावरी
कोरोना महामारीचा प्रकोप दिसतो घरदारी,
सामाजिक दुरी एकच उपाय महामारीवरी.

ऑनलाइन शिक्षणाने सुरक्षित केली तरुण पीढी,
मग कां वार्ड आहे ऑनलाइन शिक्षण प्रणाली,
नवीन प्रोद्योगिचा परिणाम दिसतात दिर्घकाळी,
कोरोना ऑनलाइन शिक्षण प्रणाली म्हणुनच स्वीकारावी.

बहुजन समाज होता कित्येक शतकापासून अज्ञानी,
ऑनलाइन गूगलमुळे बहुजन बनत आहे ज्ञानी
शिक्षण फक्त देते चालना बुद्धीला प्रेरणा मिळवण्यासाठी
शिक्षणाचा सदउपयोग करणे आहे शिष्याचा हाती

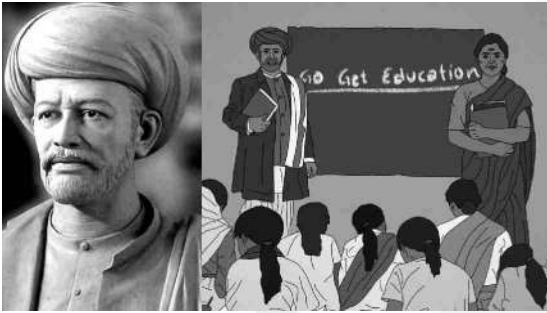
ऑनलाइन शिक्षणातुन सुद्धा मिळते तीच संधी,
मग कशी वार्ड असु शकते ऑनलाइन पद्धती ?

कु. झावरे दिक्षा शिवाजी

एफ.वाय.बी.एस्सी.

महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक धोरण आणि विचार

भारतातील शिक्षण हे दिवसेंदिवस श्रीमंतांची मत्केदारी बनत चालले आहे. भेदभाव निर्माण करणारे, विषम संधी प्रदान करणारे, अमर्याद पद्धतीचे स्तरीकरण घडवून बाजारीकरणाचा उच्छाद मांडणारे शिक्षण हे आजचे विदारक वास्तव आहे. हे वास्तव लक्षात घेतल्यास, 'भारतातील शैक्षणिक धोरणांचा इतिहास' (लेखिका सुकृता पेठे, लोकसत्ता रविवार विशेष - २१ ऑगस्ट) हा लेख वाचून अनेक प्रश्न पडतात. हे सारे प्रश्न अंतिमतः 'भारतातील शिक्षण कुणासाठी व कशासाठी होते / आहे' या प्रश्नांशी भिडणारे आहेत. सदरील लेखामध्ये काही ढोबळ दोष आहेतच, उदाहरणार्थ लेखिका नालंदा, तक्षशिलासारख्या विद्यापीठांच्या निर्मितीचे व बौद्धकालीन शिक्षणाचे श्रेय नकळतपणे वैदिक व्यवस्थेला देऊ पाहतात.

बौद्धकालीन समाजव्यवस्थेत वर्णाधिष्ठित दासप्रथा व्यवस्था प्रचलित होती. त्यामुळे शिक्षण व्यवस्था ही ब्राह्मण वर्णापुरतीच मर्यादित होती. खरे पाहता बौद्धकालीन शिक्षण व्यवस्था याविरोधातील विद्रोह म्हणून उभी राहते, हे लक्षात घ्यावे लागते.

भारतीय संविधान आपल्या प्रास्ताविकेतूनच सर्व लोकांना दर्जा आणि संधीची समानता प्राप्त करून देण्याची ग्वाही देते. टोकाची सामाजिक आणि आर्थिक विषमता असणाऱ्या भारतासारख्या देशात दर्जा आणि संधीची समानता प्रस्थापित करण्याचे शिक्षण हेच एकमेव साधन ठरते. परंतु आज सरकारकडून दर्जेदार, सक्तीचे व समान शिक्षण मिळण्याचा सामान्य लोकांचा हक्क बेमालूमपणे हिरावला जात आहे. शिक्षण देण्याच्या महत्वपूर्ण जबाबदारीतून सरकार आपले हात झटकत आहे. हे कळून सरकारला आपल्या हक्काबद्दल जाब विचारण्याचा विवेक समाजाने सुद्धा हरवला आहे. वास्तविक पाहता, शिक्षणक्षेत्रात दिसणाऱ्या अशा असंख्य बिकट समस्यांची पाळेमुळे शासनाच्या विविध धोरणांमध्ये आहेत.

सन १८१३ मध्ये ब्रिटिशांनी भारतात शिक्षणाचा प्रसार करण्याचा प्रयत्न धोरणपूर्वक केल्याचे दिसते. 'चार्टर अॅक्ट' या नावाने हा कायदा ओळखला जातो. 'ईस्ट इंडिया कंपनीच्या

१८१३ सालच्या सनदेन्वये असे ठरले की, “भारतातील शिलकी महसुलापैकी प्रत्येक वर्षी कमीत कमी एक लाख रुपयांची रक्कम वेगळी काढावी. तिचा उपयोग भारतातील प्राच्य वाङ्मयाचे पुनरुज्जीवन आणि वृद्धी करण्यासाठी तसेच पंडितांना उत्तेजन देण्यासाठी, तसेच भारतातील रहिवाश्यांमध्ये शास्त्राचे ज्ञान सुरु करून त्याच्या प्रसारासाठी करण्यात यावा” अशा प्रकारे १८१३ च्या नियमाप्रमाणे भारतात प्रथमच ‘शिक्षण’ सर्वाना खुले झाले” (संदर्भ : महात्मा फुले गौरव ग्रंथातील धर्जंजय कीर यांचा ‘महात्मा फुले : शैक्षणिक तत्त्वज्ञान व कार्य’ हा लेख) या काळापासूनच भारतातील शिक्षण सर्वाना खुले झाले, असे धर्जंजय कीर म्हणत असले तरी हेही वरकरणी दिसणारे भ्रामक वास्तव होते. कारण ब्रिटिशांनी सुरु केलेल्या या उपक्रमाचा किमान लाभ घेऊ शकणारा भारतातील वर्ग हा मर्यादितच होता. शिवाय ब्रिटिशांचा यामागील मानससुद्धा समग्र भारतीय जनतेला शिक्षण प्रदान करण्याचा नव्हता. तर भारतीय जनतेतून ब्रिटिश सत्तेला पोषक, साह्यभूत व अत्यावश्यक असलेला शिक्षित वर्ग विवरणपत्र, चार्ल्स वूड यांचा खलिता, हंटर आयोग असे काही मसुदे व घटना भारतीय शिक्षण क्षेत्रात महत्त्वाच्या मानल्या जातात. परंतु एतद्देशीय सर्वसामान्य सर्वहारा समूहाच्या व्यापक शिक्षणासाठी ज्योतीराव फुले यांचे कार्य मोलाचे ठरते. भारतीय शिक्षणाच्या इतिहासावर भाष्य करताना पेठे यांनी १८३३ वरून थेट १८५३ वर उडी घेतली आहे. मधल्या काळातील घडामोडीत ज्योतीराव फुल्यांच्या नावाचा साधा उल्लेख देखील नाही. वास्तविक पाहता भारतातील शिक्षणविषयक दृष्टिकोन, शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण व शिक्षणातील आशय यांमध्ये आमूलाग्र बदल घडविण्यात ज्योतीराव फुले यांचे मोलाचे योगदान आहे. इ.स. १८४८ साली फुल्यांनी मुर्लीसाठी पहिली शाळा सुरु केली. याशिवाय फुल्यांनी पुणे परिसरात एक-दोन नव्हे तर तब्बल १८ शाळा सुरु केल्या होत्या, असे दिसते.

फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार काय होते ? महात्मा फुल्यांची शिक्षणविषयक संकल्पना सुद्धा प्रस्थापित शिक्षण विचारांपेक्षा भिन्न असल्याचे दिसून येते. मानवमुक्ती हे शिक्षणाचे प्रयोजन असावे, अशा दृष्टिकोनातून फुले शिक्षण व्यवस्थेकडे

पाहत होते. भारतीय समाजव्यवस्थेतील स्त्रिया, कनिष्ठ जात-वर्गीय समूहाच्या शिक्षणाकडे त्यांनी याच समतावादी क्रांतिकारी भूमिकेतून अधिक लक्ष दिले आहे. विशेष म्हणजे फुल्यांची शिक्षण क्षेत्रातील ही समतावादी क्रांतिकारक दृष्टी ब्रिटिशांकडेसुद्धा नव्हती. भारतातील उच्च जात-वर्गाच्या दबाबवातच त्या काळच्या सरकारचे मर्यादित प्रयत्न दिसून येतात. त्याकाळी कनिष्ठ वर्गाच्या शिक्षणासंबंधी सरकारचे मत तितकेसे अनुकूल नव्हते. सरकारी शिक्षा मंडळीच्या प्रतिवृत्तीत अधिकाऱ्यांनी आपल्या धोरणांच्या पुष्टीसाठी मुंबईचे भूतपूर्व राज्यपाल मार्कंट स्टुअर्ट एलफिस्टन यांचे म्हणणे दिले होते. “मिशनऱ्यांच्या मते खालच्या वर्गातील मुले उत्कृष्ट विद्यार्थी असतात. परंतु त्या वर्गातील लोकांना आपण विशेष उत्तेजन देण्याच्या बाबतीत सावधगिरी बाळगली पाहिजे. कारण त्यांचा समाजात अतिद्वेष केला जातो. एवढेच नव्हे तर समाजात जे अनेक घटक आहेत. त्यातला हा बहुसंख्य असलेला गट आहे. जर आपल्या शिक्षण पद्धतीने त्यांच्यातच प्रथम मूळ धरले तर शिक्षणाचा प्रसार होणार नाही आणि आपणांस पुढे असे आढळून येईल की, जे शिक्षणाने पुढारले आहेत, परंतु इतर जाती त्यांचा द्वेष करतात अशा एका नवीन वर्गाचे आपण पुढारी आहोत. मग आपल्याला त्यांनाच पसंत करावे लागेल. जर आपण सैन्याच्या बळावर राज्य करावयाचे ठरविले असते किंवा लोकांच्या एका घटकाच्या निष्ठेवर सत्तेकरता अवलंबून रहावयाचे ठरविले असते, तर ही गोष्ट चालली असती. परंतु आणखी व्यापक पायावर राजसत्ता आधारावयाचे जे आपले प्रयत्न चालले आहेत त्यांच्याशी हे धोरण विसंगत आहे.” एलफिस्टन यांच्या वरील वक्तव्यावरून सहज लक्षात येते की ब्रिटिशांचे शिक्षण धोरण हे व्यापक समाजहितासाठी उचललेले पाऊल नसून ते साम्राज्य विकासासाठी व भारतीय उच्च जात-वर्गाच्या मानसिकतेच्या अनुनयातून केलेला प्रयत्न होता.

या पार्श्वभूमीवर महात्मा फुले यांचा शैक्षणिक उदार दृष्टिकोन महत्त्वाचा ठरतो. फुल्यांना इथल्या शोषित जात-वर्गांमध्ये समतामूलक आत्माभिमान जागृत करावयाचा होता. त्यामुळे शिक्षण कसे व कशासाठी असावे यासंबंधीही त्यांचा विचार व्यापक होता. “ज्योतीरावांचे मत असे होते की, कनिष्ठ

वर्गातील लोकांना अशा तऱ्हेचे शिक्षण द्यावे की, ते आपल्या सामाजिक समतेच्या आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या हक्कांसाठी झगडण्यास तयार होतील." अर्थातच, फुल्यांनी आपला शिक्षणविषयक हा दृष्टिकोन शिक्षणात रुजविण्याकरिता शाळेतील अभ्यासक्रमाकडे गांभीर्याने लक्ष दिले.

महात्मा ज्योतीराव फुल्यांनी १९ ऑक्टोबर १९८२ रोजी हंटर आयोगापुढे भारतातील शिक्षणाविषयी एक निवेदन सादर केले. ब्रिटिश सरकार इ.स. १८८१-८२ साली शिक्षणावर ७० लाख रुपये खर्च करित होते. ज्यातील केवळ १६ लाख ७७ हजार रुपये इतकी अत्यल्प रक्कम प्राथमिक शिक्षणावर खर्च केली जात होती. या पार्श्वभूमीवर फुल्यांनी प्राथमिक शिक्षणावर सरकारने अधिक भर देण्याची शिफारस या निवेदनातून केली होती. शिवाय ब्रिटिश सरकार, भारतातील सर्वसामान्य कष्टकरी व निम्न जात-वर्गीय लोकांच्या श्रमातून उत्पन्न मिळविते मात्र त्यांच्या प्राथमिक शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करते असे परखड विश्लेषणसुद्धा त्यांनी केले होते. या निवेदनात फुले म्हणतात, "हिंदी साम्राज्याच्या महसुलापैकी फार मोठा हिस्सा, घाम गाळणाऱ्या श्रमिक रयतेच्या कष्टामधून उभा रहात असतो. ही गोष्ट सर्वमान्य आहे. एक माहीतगार इंग्रजी लेखक म्हणतो, "आमचे उत्पन्न शिलकी नफ्यातून येत नाही, ते येते मूळ भांडवलातून, ते पापाचे आणि अश्रुंचे फळ आहे" कनिष्ठ जात वर्गीय बहुतांश जनता ही निरक्षर असल्याने त्यांच्यासाठी सरकारने प्राथमिक शिक्षणावर भर देण्याची आवश्यकता फुले प्रतिपादित करतात. भारतीय शिक्षणातील या अत्यंत महत्त्वाच्या सैद्धांतिक विचारव्यूहाला अनुल्लेखित करणे न्यायोचित वाटत नाही.

अभ्यासक्रमातील बदलासोबतच शिक्षण व्यवस्थेतील प्रशासकीय नियंत्रण यंत्रणेबाबतही महात्मा फुले यांनी मार्मिक सूचना केल्या आहेत ते म्हणतात, कोणत्याही पातळीवरची शिक्षण व्यवस्था खाजगी यंत्रणेकडे सोपविणे इष्ट ठरणार नाही. यापुढे बहुत काळापर्यंत धंदेशिक्षण असो, वा कारभारविषयक शिक्षण असो, सर्व पातळीवरच्या शिक्षण यंत्रणा सरकारी नियंत्रणाखालीच राहणे योग्य ठरेल. प्राथमिक आणि उच्च या दोन्ही पातळ्यांवरील शिक्षणाचे संवर्धन होण्यासाठी आवश्यक

असणारी आस्था आणि कृपादृष्टी केवळ सरकारच दाखवू शकेल." शिक्षणाची प्रक्रिया राबविण्याची जबाबदारी खासगी यंत्रणांकडे असण्यापेक्षा सरकारची मूलभूत जबाबदारी म्हणून ती प्रत्यक्ष सरकारकडेच असणे अत्यावश्यक आहे, असा निर्णायक पवित्रा फुल्यांनी या निवेदनात घेतला आहे. जो आजच्या काळातील शिक्षणाच्या वाढत्या खाजगीकरणातही उद्धोधक ठरेल, असा आहे. "शाळा-कॉलेजांवरील सरकारी नियंत्रण काढून घेतल्यामुळे त्याचे पर्यावसान शिक्षणाची वाढ खुंटण्यात होईल ; एवढेच नव्हे, तर हिंदुस्थानात भिन्न भिन्न राष्ट्रीयत्वाचे आणि भिन्न भिन्न धर्माचे लोक नांदत असल्यामुळे, जे एक प्रकारचे तटस्थतेचे धोरण ठेवण्याचे सरकारचे आजवरचे उद्दिष्ट आहे, तेच जबरदस्त धोक्यात येईल." अशा प्रकारचा निर्वाणीचा इशारा फुल्यांनी आपल्या निवेदनातून दिल्याचे दिसून येते. आजच्या काळातील शिक्षणाचे खाजगीकरण व बाजारीकरणाच्या विरोधात लढा उभारण्यासाठी फुल्यांचे वरील विधान बळ देते.

गोखले, आंबेडकर यांचे प्रयत्न :- भारतीय इतिहासात शिक्षणाचा मुद्दा नेहमीच वर्गीय संघर्षाचा राहिला आहे. इ.स. १९११ मध्ये गोपाळ कृष्ण गोखले यांनी इम्पीरियल असेम्ब्लीमध्ये मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचे बिल सादर केले तेव्हा दरभंगा (बिहार) च्या महाराजांनी या विरोधात ११,००० जमीनदारांच्या सहाय्याची मोहीम राबवून याचिका तयार केली. यामध्ये निलाजरेपणाने म्हटले होते की, सर्वांना शिक्षण सक्तीचे झाले तर शेतावरील कामे करायला मुलेच मिळू शकणार नाहीत. त्या काळात गोखल्यांचे हे बिल संमत होऊ शकले नाही.

भारतीय घटनासभेत इ.स. १९४८-४९ मध्ये शिक्षणाच्या तरतुदींवरील चर्चेमध्ये मोफत शिक्षणाकरिता कलम ४५ मधील वयोमर्यादा १४ ऐवजी ११ असावी असा प्रस्ताव आला. तेव्हा डॉ.बाबासहोब आंबेडकरांनी त्याला कडाडून विरोध केला. इ.स. १९५० साली लागू झालेल्या भारताच्या राज्यघटनेत सर्वांना शिक्षण मिळावे म्हणून तरतूदी केल्या गेल्या. घटनेच्या कलम ४५ ने सरकारला पुढील १० वर्षांत म्हणजे इ.स. सन १९६० पर्यंत १४ वर्षे वयापर्यंतच्या सर्व मुला-मुलींना सक्तीचे आणि मोफत शिक्षण देण्याचे निर्देशक

तत्व आखून दिले. पुढे ५० वर्षांनंतर सुद्धा भारतीय शिक्षणाची परिस्थिती विदारकच होती. २००१ च्या जनगणनेनुसार भारतातील एकूण ३५ टक्के निरक्षर होते. यात निरक्षरतेचे प्रमाण ४६ टक्के, मागासवर्गीय जातीतील लोकांमध्ये ४६ टक्के तर मागासवर्गीय जमातींमध्ये हेच प्रमाण ५१ टक्के असे होते. ही आकडेवारी शिक्षणातील जात-वर्गीय तिढा समजून घेण्यासाठी पुरेशी आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षण क्षेत्रात अनेक आयोग, समित्या निर्माण झाल्या. ज्यामध्ये प्रामुख्याने शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाची चर्चा झाली असली तरी शिक्षणाच्या आशयात आमूलाग्र बदल करण्याविषयी फारसे काही घडले नाही. शिवाय हे सर्व आयोग अंमलबजावणीच्या पातळीवर निष्प्रभ ठरल्यामुळे आयोगांच्या सारख्या शिफारसींची शृंखला अवितरपणे पुढे चालत आलेली आहे. स्वातंत्र्योत्तर शैक्षणिक आयोगांमध्ये कोठारी आयोग या महत्त्वपूर्ण आयोगासोबतच राष्ट्रीय शिक्षण आयोग १९६४, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण १९८६ व राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ हे धोरणात्मक प्रयत्न काही अंशी निर्णायक मानले जातात.

‘नवे’ शिक्षण धोरण :- ३० मे २०१९ रोजी के.कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखी ११ सदस्यांच्या समितीने राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०१९ चा मसुदा भारत सरकारकडे सादर केला. हा मूळ मसुदा सुरुवातीला हिंदीत (६५० पानी) व इंग्रजी (४८४ पानी) या दोनच भाषेत १ जून २०१९ रोजी हा मसुदा जाहीर करण्यात आला. त्यानंतर २० भारतीय भाषांमधून या मसुदाचा संक्षिप्त व त्रोटक सारांश सादर करण्यात आला. २९ जुलै २०२० रोजी मंत्रिमंडळाकडून या नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाला मान्यता देण्यात आली. राष्ट्रीय शिक्षण धोरणाचा मूळ हिंदीतील मसुदा स्कूल शिक्षा, उच्च शिक्षा, अतिरिक्त प्रमु फोकस क्षेत्र, शिक्षा में बदलाव आणि परिशिष्ट क्रियान्वय अशा पाच प्रमुख भागांमध्ये विभागलेला आहे. यातील प्रस्तावनेत “भारत के विरासत की देन’ या भागात इतिहासातील भारतीय शिक्षण व्यवस्था, शास्त्र आणि कलांचे उदात्तीकरण करून कस्तुरीरंगन म्हणतात की, “विश्व धरोहरो के लिए इन समृद्ध विरासतों को न केवल भावी पीढी के लिए पोषित और संरक्षित किया जाना चाहिए बल्की हमारी शिक्षा प्रणाली के जरिए बढ़ाना चाहिए और इसे नए

उपयोग में भी लाना चाहिए” या विधानातून समितीचा भारतीय शिक्षणाच्या इतिहासाचे आणि परंपरेविषयीचे प्रेम व्यक्त होते.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरणाच्या मसुद्यात “२०१६-१७ में १,१९,३०३ स्कूल एकल शिक्षक विद्यालय थे। इनमें से अधिकांश (९४,०२८) कक्षा १ से ५ वाले प्राथमिक स्कूल थे”। हे विदारक वास्तव नमूद करण्यात आले. परंतु यावरील उपाय म्हणून शिक्षकभरतीचा मार्ग न स्विकारता ‘स्कूल कॉम्प्लेक्स’ नावाची नवीन संकल्पना मांडण्यात आली आहे. ज्यामध्ये लहान शाळा संपुष्टात आणून ‘बुनियादी स्तर (३ से ८ वर्ष की उम्र) से लेकर कक्षा १२ (१८ वर्ष) ‘एकत्रित शिक्षण देण्यात येईल असे सांगितले आहे. पूर्व प्राथमिक ते बारावीपर्यंतच्या विद्यार्थ्यांना एकाच छताखाली शिक्षण देण्याची आभासी संकल्पना यात मांडली आहे. वास्तविक पाहता कमी पटसंख्येच्या शाळा बंद पाडण्याचा हा छुपा अर्जेठा आहे. “गटबद्धकरणाच्या या उपक्रमामध्ये विद्यमान शाळांच्या अवरस्थांचे पुनर्विलोकन करून ज्या शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांची पटसंख्या अतिशय कमी आहे. (उदा. २० पेक्षा कमी विद्यार्थी) अशा शाळांचे विलीनीकरण करण्यात येईल. मात्र असे करताना मुलांना शाळेमध्ये ये-जा करण्यात कोणत्याही प्रकारची गैरसोय होऊ नये म्हणून दळणवळणाची आवश्यक सुविधा पुरविण्यात येईल. या माध्यमतून राज्य शासनाला विद्यमान शाळांच्या व्यवस्थेची छाननी करण्याचीही संधी मिळेल” असे मसुद्यात नमूद केले आहे. खरे पाहता आपल्याच गावात, ग्रामीण भागात, आपल्या जवळ सरकारी शाळा उपलब्ध असावी, हा सामान्य नागरिकांचा हक्क आहे. २००९ मध्ये ‘शिक्षण हक्क कायद्यात’ याबाबत स्पष्ट तरतुदी केल्या आहेत. एवढेच नव्हे तर, ठराविक अंतरावर सरकारी शाळा उपलब्ध असणे बंधनकारकी केलेले आहे. परंतु स्कूल कॉम्प्लेक्स ही संकल्पना त्यापासून पूर्णतः विसंगत ठरते आणि विद्यार्थ्यांच्या जवळ शाळा उपलब्ध असण्याचा विद्यार्थ्यांचा महत्त्वाचा अधिकार त्यांच्याकडून हिरावून घेते. कमी पटसंख्येचे कारण पुढे करत सरकारकडून सरकारी शाळा बंद करण्याचे धोरण राबवले जात आहे. खरे पाहता, कमी पटसंख्या असण्याची कारणे शोधून सरकारी शाळांना बळकटी देण्याची आवश्यकता आहे. खाजगी शाळांच्या

अवाजवी उदात्तीकरणाला आळा घालत सरकारी शाळांच्या दर्जात्मक विकासाकरिता प्रयत्नांची शर्त करणे सार्वजनिक हिताचे आहे. परंतु सरकारकडून तसे प्रयत्न न होता उलट सरकारी शाळा बंद पाडण्याचाच प्रयत्न मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. शिवाय 'शाळा बंद पाडणे' असा शब्दप्रयोग न करता 'समायोजन करणे' असा गोंडस शब्द वापरून समाजाची दिशाभूल करण्याचा घाट त्यातून साध्य होतो.

शाळा संकुलाच्या संकल्पनेत ५ ते १० मैल म्हणजेच १५ ते ३० किलोमीटरच्या अंतरावर शाळा संकुल असावे असे मानले आहे. २००९ च्या शिक्षण हक्क कायद्यात मात्र विद्यार्थ्यांच्या निवासापासून प्राथमिक शाळा १ किलोमीटरच्या अंतरावर, उच्च प्राथमिक शाळा ३ किलोमीटरच्या अंतरावर व माध्यमिक शाळा ५ किलोमीटरच्या अंतरावर असणे अपेक्षित आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीपासून आजपर्यंत भारतातील उच्च शिक्षणाचे प्रमाण हे फासरे समाधानकारक राहिले नाही. याचे मुख्य कारण म्हणजे एकंदर शिक्षण व्यवस्थेतील गळती होय. शिक्षणातील गळतीचीही अनेक सामाजिक, आर्थिक व भौतिक कारणे आहेत. गळती संदर्भात आपल्याकडे ठोस उपाययोजना व त्यांची अंमलबजावणी यांचाही अभावच दिसून येतो. या पार्श्वभूमीवर राष्ट्रीय शिक्षण धोरणात काही निर्णायक बाबी असणे अपेक्षित होते. परंतु तसे न होता उच्च शिक्षणातील शैक्षणिक गळतीचे अप्रत्यक्ष समर्थन केल्याची भूमिका येथे दिसून येते. राष्ट्रीय शिक्षण धोरणाच्या मसुद्यात उच्च शिक्षणाच्या प्रकरणात म्हटले गेले आहे की, "अभ्यासक्रमाच्या कल्पक व लवचिक रचनेमुळे अभ्यासाच्या विविध शाखांचे व विषयांचे कल्पक मिश्रण निर्माण करणे शक्य होईल आणि विद्यार्थ्यांना अनेक उपयुक्त आगमन व बहिर्गमन मार्ग (Entry and Exit Points) प्राप्त होतील." मसुद्यात मांडण्यात आलेल्या Multiple Entry o Multiple Exit या संकल्पनांचा शैक्षणिक गळतीच्या समर्थनाशिवाय दुसरा कोणता अर्थ निघू शकतो ? कोणत्याही पदवी शिक्षणात जर विद्यार्थ्यांने एकच वर्षाचे शिक्षण पूर्ण केले तर त्याला "पदविका" म्हणावे. जर त्याने दोन वर्षाचे शिक्षण पूर्ण केले तर त्याला 'प्रगत पदविका' (Advanced Diploma) म्हणावे. तीन वर्षांचा अभ्यासक्रम पूर्ण केल्यास 'पदवी (Bachelor) म्हणावे आणि चार वर्षांचा किंवा संपूर्ण

अभ्यासक्रम पूर्ण केल्यास 'प्रगत पदवी' (Advanced Degree) म्हणावे, असा शाब्दिक खेळ येथे केला आहे. या गोंडस शब्दांचा वापर करून विद्यार्थी व एकंदर समाजाला शैक्षणिक गळतीची जाणीवच न होऊ देता सरकारने उच्च शिक्षणातील शैक्षणिक गळतीचे समर्थन केले आहे, असे स्पष्ट होते.

व्यापारीकरणाला विरोध वरवरचाच :-राष्ट्रीय शिक्षण धोरणाच्या मसुद्यात वारंवार 'शिक्षणाच्या व्यापारीकरणाला आळा घालण्याचा प्रयत्न केला जाईल' असे म्हटले आहे. परंतु असे म्हणणे केवळ वरवरचे असून शिक्षणाच्या व्यापारीकरणाला जबाबदार असणाऱ्या कुठल्याच बाबींची कारणमीमांसा न करता व्यापारीकरणाच्या प्रक्रियेला बळकटी देण्याचे धोरण अनेक बाबतीत दिसून येते. जसे 'उच्च शिक्षण' या प्रकरणात म्हटले आहे की, 'विनिमय निकषानुसार खाजगी व सरकारी संस्थांना एकसमान मानण्यात येईल. शिक्षणाचे व्यापारीकरण थांबविले जाईल आणि परोपकारी वृत्तीने शिक्षण प्रसार करण्यास प्रयत्नशील असणाऱ्या व्यक्तींना व संस्थांना उत्तेजन दिले जाईल.' 'येथे सरकारने शिक्षणाच्या खाजगीकरणाला उत्तेजन दिले आहे. एवढेच नव्हे तर, शिक्षणाचा सर्रास व्यापार करणाऱ्या भांडवलदार वर्गाला 'परोपकारी' (philanthropist) म्हणत त्यांचे उदात्तीकरण केले आहे. खरे पाहता, आजच्या भांडवली जगात कुणीही कुणावर परोपकार करत नसून सदरील भांडवलदार व सरकार यांची युती शिक्षणाच्या व्यापारीकरणासाठी बाजार उभा करण्याचा अवकाश निर्माण करित आहेत. शिवाय आजपर्यंत शिक्षणाच्या व्यापारीकरणासाठी खाजगीकरण हेच महत्त्वाचे कारण ठरले आहे. या वास्तवाची कुठलीच जाणीव न ठेवणे हे अत्यंत विसंगतीपूर्ण आहे. अलीकडच्या काळात शिक्षणाच्या खाजगीकरणाचा व बाजारीकरणाचा वेग झपाट्यातने वाढलेला आहे. शिक्षण ही बाजारातील क्रयवस्तू बनून दिवसेंदिवस शिक्षणावरील खर्च सामान्यांना न झेपण्याइतका वाढताना दिसत आहे. अशा अवस्थेत शिक्षणाचे सरकारीकरण होऊन ते राज्यवित्तपोषित, दर्जेदार, समान व मोफत होणे अत्यावश्यक आहे. अशा अवस्थेत राष्ट्रीय शिक्षण धोरणातून शिक्षणाच्या खाजगीकरणाला आळा घालून शासकीय शिक्षण सार्वजनिक व

सक्षम करण्याऐवजी शिक्षणाच्या खाजगीकरणाला समर्थन दिल्याचे स्पष्टपणे जाणवते. "निजी परोपकारी स्कूलों ने भारत में एक महत्त्वपूर्ण भूमिक निभायी हैं और भविष्य में भी निभाते रहेंगे। इस पहलो को संदेह के साथ हतोत्साहित करने की बजाय प्रोत्साहित किया जाना चाहिए। ऐसे स्कूलों को भी नियामक अधिकार और इसके परिणाम स्वरूप उत्पन्न होने वाली समस्याओं से मुक्त कर सशक्त किया जाना चाहिए।" अशा शब्दांत खाजगी शाळा आणि त्यांच्या उत्पन्नाचे मुक्तपणे समर्थन या मसुद्यात केल्याचे दिसून येते.

म्हणजेच, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण हे शिक्षणाच्या खाजगीकरणाला समर्थन करणारे, 'स्कूल कॉम्प्लेक्स' च्या माध्यमातून सामान्य विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक हक्कावर गदा आणणारे, धर्मनिरपेक्षता या मूल्याकडे दुर्लक्ष करणारे,

भांडवलशाही समर्थक शिक्षण धोरण आहे, असे जाणवते. या वास्तवाकडे पेटे यांनी दुर्लक्ष करून 'काळाच्या विविध टप्प्यांवर विविध लोकांनी एकत्र येऊन शिक्षण क्षेत्रात काहीतरी चांगले घडावे या हेतूने वेगवेगळी धोरणे ठरवली.' असे मानणे एकतर भाबडेपणा असू शकतो किंवा गोरगरीब जनतेची शैक्षणिक कत्तल करणाऱ्या विद्यमान सरकारची मखलाशी असू शकते. परंतु 'मुलं म्हणजे देवाघरची फुलं' असं प्रांजळपणे मानणाऱ्या लोकांनी त्याच मुलांच्या शिक्षणाबाबत गंभीर असणे अत्यावश्यक आहे. त्यासाठी 'शिक्षण कुणासाठी, कशासाठी' या प्रश्नाचा सखोल विचार वारंवार होत राहणे आवश्यक आहे.

घुले रोहिणी

टी.वाय.बी.एस्सी.

नवीन शैक्षणिक क्रांतीचे उद्गाते राजर्षी शाहू महाराज

शैक्षणिक वर्ष २०२३-२४ पासून नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण देशामध्ये सुरु होत आहे. या पार्श्वभूमीवर नवीन शैक्षणिक क्रांतीचे उद्गाते राजर्षी शाहू महाराज यांचे योगदान किती दिशादर्शक आहे याचा आपणास नक्कीच विचार करावा लागेल. शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य - राजर्षी शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानचे सूत्र हाती घेतले त्यावेळी शिक्षणाची स्थिती गंभीर होती समाजातील सर्व वर्गांना इंग्रजी शिक्षण खुले केलेले असले तरी पाहिजे त्या प्रमाणात बहुजन वर्गात शिक्षणाबद्दलची जागृती निर्माण झालेली नव्हती. संस्थानमध्ये अस्तित्वात असलेल्या शिक्षण संस्था शिक्षण घेणाऱ्या बहुसंख्य ब्राह्मण विद्यार्थ्यांचा भरणा अधिक असे त्यावेळच्या परिस्थितीचे वर्णन करताना राजर्षी शाहू महाराज म्हणतात की, "शिक्षणाशिवाय कोणत्याही देशाची उन्नती झाली नाही असे इतिहास सांगतो शिक्षाच्या संदर्भात आमचा गतकाळ म्हणजे इतिहासातील एक अंधारी रात्र आहे फक्त एकाच जातीने विद्येचा मक्ता घेतलेला होता मनु आणि त्याच्या मागून झालेल्या शास्त्रकारांनी त्या त्या वेळच्या ध्येयाला अनुसरून निरनिराळ्या जातीच्या व्यवहारात बंधनकारक असे निर्बंध रचले आणि कमी जातीच्या विद्यार्थ्यांना विद्या मंदिराचे दरवाजे बंद करण्यात

आले" थोडक्यात ज्ञानाच्या क्षेत्रात ब्राह्मण वर्गाची मक्तेदारी ठाण मांडून बसलेली होती. इंग्रजांनी विद्येचे प्रवेशद्वारे सर्वांसाठी खुले केलेली असले तरी बहुजन समाजातील अज्ञान व दारिद्र्यामुळे अनेकांना या संधीचा फायदा मिळाला नाही. राजर्षी शाहू महाराजांनी या अज्ञानी बहुजन समाजात ज्ञानाची ज्योत प्रज्वलित करण्याचा निर्णय घेतला यासाठी स्त्रियांना व बहुजन समाजाला साक्षर करण्यासाठी प्राथमिक शिक्षणापासून ते उच्च शिक्षणापर्यंतच्या नवीन संधी उपलब्ध करून देण्याचे धोरण आखले.

प्राथमिक शिक्षणाबाबतचे धोरण - बहुजन समाजाचा शैक्षणिक विकास घडविण्यासाठी महाराजांनी योजनाबद्ध आखणी केली शिक्षण हीच त्यांची सर्व सामाजिक सुधारणांची व प्रगतीची जननी आहे. समाजातील मागासलेल्या वर्गाची भौतिक गुलामगिरी नष्ट होण्यास त्याला किमान प्राथमिक शिक्षण हवे. प्राथमिक शिक्षण ही खऱ्या अर्थाने मूलभूत गरज आहे. याची जाण असणारा पहिला द्रष्टा राजा म्हणून शाहू महाराजांना ओळखले जाते. कोल्हापूर संस्थानात या निर्णयाची अंमलबजावणी ३० सप्टेंबर १९१७ पासून सुरु झाली. करवीर संस्थानातील चिखली येथे ४ मार्च १९१८ रोजी सक्तीचे आणि

मोफत शिक्षणाची शाळा सुरु केली यासाठी कडक भाषेत ताकीद देण्यात आली होती. शिक्षण घेण्यास पात्र असणाऱ्या परंतु शाळेत न येऊ शकणाऱ्या मुलांच्या पालकांवर दंडात्मक कारवाई करण्याचे आदेश देण्यात आले अशा मुलांची नावे शाळेच्या हेडमास्तरांनी मामलेदारांकडे कळवावीत मामलेदारांनी तात्काळ अशा पालकांना समज द्यावी. मुले हजर राहण्यास हेळसांड करू लागल्यास अशावेळी आई-बाबांचा दोष असेल तर अशा प्रसंगी आठ आणे दंड करावा पुढील प्रसंगी एक रुपया दंड करावा राजर्षी शाहू महाराजांच्या या धोरणामुळे इसवी सन १८१८ पर्यंत २७ शाळा मधून १२२९ विद्यार्थी तर इसवी सन १९२२ पर्यंत ४२० शाळांमधून २२०० विद्यार्थी शिक्षण घेऊ लागले. महाराजांनी सन १९२२ पर्यंत सक्तीच्या व मोफत शिक्षण योजनेवर तीन लाख रुपये खर्च केले. याचबरोबर शाळांमध्ये स्पृश्य अस्पृश्य असा भेदभाव न करता शिक्षण द्यावे हे धोरण राबविले.

पगारी शिक्षकांच्या नेमणुका - राजर्षी शाहू महाराजांनी सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा पास केल्याने या योजनेचा संस्थांमध्ये विस्तार होऊन वंचित घटकांना, विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची संधी मिळाली शिक्षणाची योजना आणखी प्रभावी होण्यासाठी सन १९१७ मध्ये महाराजांनी वतनदार शिक्षणपद्धती बंद करून पगारी शिक्षक योजना सुरु केली. कुशल शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्यास सुरुवात केली. शिक्षक हेच विद्यार्थ्यांचे खरेखुरे पाठ्यपुस्तक आहे. शिक्षक हा ज्ञानवृद्ध असला पाहिले हे राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक नवीन धोरण होते.

स्त्री शिक्षणाला चालना - महाराष्ट्रात स्त्रियांना शिक्षणाचा दरवाजा बंद होता तो उघडून देण्याचे महान कार्य महात्मा फुले यांनी केले. महात्मा फुले यांचा वारसा राजर्षी शाहू महाराजांनी पुढे चालविला त्यांनी मुलांप्रमाणेच मुलींच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष दिले स्त्रियांच्या शिक्षणामुळे कुटुंबाचा विकास होतो त्याचा परिणाम समाजाच्या विकासासाठी होतो. मुली शिक्षणाच्या प्रवाहात येण्यासाठी त्यांनी बक्षीस योजना सुरु केली. मागासवर्गीय मुलींना शिक्षण घेत असताना वसतिगृह योजना सुरु केली. मुलींना मोफत शिक्षण सुरु केले पहिलीपासून महाविद्यालयीन शिक्षण मोफत केले. त्यामुळे मुली शिक्षण घेऊ

लागल्या हुशार मुलींसाठी शिष्यवृत्ती सुरु केली. प्रौढ महिलांसाठी मोफत शिक्षण सुरु केले.

अस्पृश्यांच्या शिक्षणावर भर - पिढ्यानपिढ्या दारिद्र्य, अज्ञान आणि अंधश्रद्धेत गुरफटलेल्या अस्पृश्य समाजासाठी शिक्षणाचा सूर्य राजर्षी शाहू महाराजांनी घराघरात पोहोचविला. अस्पृश्य समाज शिकावा सुशिक्षित व्हावा यासाठी 'विद्या प्रसारक मंडळ' स्थापन केले या कार्याची जबाबदारी श्री. भाऊसाहेब जाधव यांच्यावर सोपविण्यात आली होती त्यांच्या या कार्याचा गौरव करताना धनंजय कीर गौरवाने म्हणतात की "कोल्हापूर पासून नागपूरपर्यंत अनेक ठिकाणी ज्ञानदीप लावून आणि आपल्या राज्यात सक्तीचे मोफत शिक्षण सुरु करून शाहू महाराजांनी महाराष्ट्रात मागास व दलित वर्गाची मानसिकता व सामाजिक गुलामगिरीतून मुक्तता करण्याचा प्रयत्न केला गौतम बुद्धानंतर भारतात शाहू महाराज हेच राजा असे होऊन गेले की, जो हरिजन व गिरीजन यांच्या पंक्तीत प्रेमाने निर्भयपणे उघडपणे जेवला" त्यामुळे राजर्षी छत्रपती यांना महाराजांचे ही बिरुदावली प्राप्त झाली.

विद्यार्थी वसतिगृह - समाजातील विविध जाती जमातींचे विद्यार्थी शतकानुशतके शिक्षणापासून वंचित राहिले याची शाहू महाराजांना खंत वाटत होती गरीब, दलित व मागासलेल्या मुलांना शाळा कॉलेजचे शिक्षण मिळावे म्हणून १८ एप्रिल १९०१ रोजी मराठा विद्यार्थ्यांसाठी "व्हिक्टोरिया मराठा बोर्डिंग हाऊस" हे वसतिगृह सुरु केले या वसतिगृहात मराठा, जैन, लिंगायत, अस्पृश्य, सारस्वत दैवज्ञ, शिंपी, मुसलमान वंजारी, महार, मांग, चांभार, धनगर, कोळी, माळी या जातीतील मुले राहू लागली. कोल्हापूर ही विद्यार्थी वसतिगृहाची जननी ठरली.

समारोप - नवीन शैक्षणिक धोरण २०२३ पासून देशात लागू होत आहे या पार्श्वभूमीवर राजर्षी शाहू महाराजांनी सुद्धा आपल्या कालखंडात नवीन शैक्षणिक धोरणाचा विचार कसा कृतीयुक्त राबविला हे आजही मार्गदर्शक आहे. हे या लेखाच्या निमित्ताने सांगावे यासाठी हा लेख लिहिलेला आहे.

क्षीरसागर प्रतीक्षा आनंदराव

टी.वाय.बी.ए.

राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान आणि नवीन शैक्षणिक धोरण

भारत देशामध्ये राजर्षी शाहू महाराजांचे शिक्षण क्षेत्रातील योगदान आजही स्पृहनीय व प्रशंसनीय आहे. त्यांनी केवळ उच्च वर्णीयांना शिकविण्याचा प्रयत्न केला असे नसून ब्राह्मणेत्तरांना देखील शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणले. राजर्षी शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्याबद्दल अॅड.गोविंद पानसरे म्हणतात "ज्या समाजात शिक्षणाचा फारसा वारसा नव्हता आणि परंपरांनी ज्यांना शिक्षणाचा हक्क नाकारला होता अशा समाज विभागांचे महाराष्ट्रातले विद्येचे माहेरघर जर कोणते असेल तर ते कोल्हापूर आहे आणि या विद्येच्या माहेरघराचा पाया रचनारे विद्या प्रेमी म्हणजे राजर्षी शाहू महाराज आहेत. ब्राह्मणेत्तरांच्या शिक्षित झालेल्या असंख्य नेत्यांनी कोल्हापुरात शिक्षण घेतले आहे आणि ते आपसूक किंवा आपोआप घडलेले नाहीत यामागे राजर्षी शाहू महाराजांची भूमिका आणि त्यांचा व्यवहार आहे. शिक्षण क्षेत्रात कोल्हापूरने बजावलेली कामगिरी आता सर्वमान्य झाली आहे. राजर्षी शाहू महाराजांचे शिक्षण क्षेत्रातील योगदानही आता मान्यता पावलेले आहे. परंतु आजही शाहू महाराजांच्या शिक्षण विषयक भूमिकेचे वेगळेपण शिक्षण प्रेमी मंडळींच्या लक्षात येत नाही" राजर्षी शाहू महाराजांचे हे शैक्षणिक योगदान आजच्या संदर्भात जागतिक पातळीवरसुद्धा महत्त्वाचे आहे. महाराष्ट्रसह जगातील शैक्षणिक चळवळींचा उल्लेख करताना जे काही शैक्षणिक विचारवंत होऊन गेले त्यांनी समाजात शैक्षणिक मूल्ये रुजवली त्यापैकी राजर्षी शाहू महाराज हे एक नाव आहे.

राजर्षी शाहू महाराजांनी शिक्षणाचा आणि सामान्य माणसासाठी शिक्षण हे महत्त्वाचे आहे हा विचार वैश्विक समाजामध्ये पेरला आहे. शिक्षणाबद्दल असे म्हटले जाते की शिक्षणाचा अर्थ अगदी एका शब्दात सांगावयाचा झाल्यास आपणास तो कसा सांगात येईल ? शिक्षण म्हणजे बदल होय, शिक्षण म्हणजे माणसांचा सर्वांगीण विकास आहे म्हणून शिक्षण म्हणजे व्यक्तिमत्त्वाचा संपूर्ण विकास आहे. शिक्षणामुळे व्यक्तीचा बदल होतो, शिक्षण म्हणजे माणसात असलेल्या जन्मजात निसर्गदत्त शक्ती जागृत करणे त्यांना पूर्णत्वाकडे नेणे.

पिढ्यानपिढ्या ब्राह्मणेत्तर समाज हा शिक्षणापासून दूर राहिला होता इसवीसन १८८१ च्या खाने सुमारीनुसार कोणत्या समाजात साक्षरतेचे प्रमाण किती होते हे खालीलप्रमाणे आपणास सांगता येईल.

ब्राह्मण - ७९.१%

मराठा - ८.६%

कुणबी - १.५%

जैन व लिंगायत - १०.६%

मुसलमान - ७.५%

या साक्षरतेच्या प्रमाणावरून ब्राह्मणेत्तर मराठा, कुणबी, जैन, लिंगायत, मुसलमान या जाती शिक्षणाच्या बाबतीत किती मागासलेल्या होत्या हे स्पष्ट होते. राजर्षी शाहू महाराजांनी तळागाळातील मागासवर्गीय मुलांना मोफत शिक्षण सुरु केले. २० वसतिगृहे सुरु केली त्यांची नावे खालीलप्रमाणे.

अ.नं.	सन	नाव
१	१९०१	व्हिक्टोरिया मराठा बोर्डिंग
२	१९०५	दिगंबर जैन बोर्डिंग
३	१९०६	मुस्लिम बोर्डिंग
४	१९०७	वीरशैव बोर्डिंग
५	१९०८	मिस क्लार्क बोर्डिंग
६	१९०८	देवज्ञ बोर्डिंग
७	१९११	नामदेव बोर्डिंग
८	१९१२	प्रभू बोर्डिंग

९	१९१२	पांचाल ब्राह्मण बोर्डिंग
१०	१९१२	सारस्वत बोर्डिंग
११	१९१५	इंडियन ख्रिश्चन बोर्डिंग
१२	१९१८	आर्य समाज गुरुकुल
१३	१९१८	वैश्य बोर्डिंग
१४	१९१९	ढोरचांभार बोर्डिंग
१५	१९२०	शिवाजी वैदिक विद्यालय बोर्डिंग
१६	१९२०	प्रिन्स शिवाजी फ्री मराठा बोर्डिंग
१७	१९२०	सोमवंशी आर्य क्षेत्रीय बोर्डिंग
१८	१९२१	सुतार बोर्डिंग
१९	१९२१	नाभिक बोर्डिंग
२०	१९२१	श्री देवांग बोर्डिंग

वरील वसतिगृहांवरून राजर्षी शाहू महाराजांचे कर्तृत्व कोल्हापूर संस्थानच्या बाहेरही पसरलेले आहे हे त्यांच्या कार्यावरून दिसून येते.

राजर्षी शाहू महाराज हे शिक्षणाबद्दल आस्था बाळगणारे व्यक्तित्व आहे त्यांची शैक्षणिक दृष्टि व्यापक व सखोल आहे म्हणून त्यांच्या शैक्षणिक कार्याचा भूगोल हा भारतापुरता मर्यादित राहिलेला नाही बहुजन समाजाने

भारताबाहेर जाऊन आपली शैक्षणिक गुणवत्ता वाढवावी यासाठी प्रत्येक विद्यार्थ्यांनी प्रयत्न केला पाहिजे, विदेशी शिक्षणाबद्दल शाहू महाराजांनी भारतीय बहुजन समाजातील विद्यार्थ्यांची हुशारी ओळखली होती. महाराष्ट्रातील प्रमुख सहा संस्थांनी वैश्विक क्षेत्रात विद्यार्थ्यांना पाठवले आहे त्या सहा शिक्षण संस्था पुढीलप्रमाणे

अ.नं.	संस्थापक	शिक्षण संस्थेचे नाव
१	कर्मवीर भाऊराव पाटील	रयत शिक्षण संस्था, सातारा
२	कर्मवीर भाऊराव हिरे	मराठा शिक्षण संस्था, मालेगाव
३	डॉ. पंजाबराव देशमुख	शिवाजी शिक्षण संस्था, अमरावती
४	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी, मुंबई
५	डॉ. बापूजी साळुंखे	स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था, कोल्हापूर
६	डॉ. व्ही.टी.पाटील	ताराराणी विद्यापीठ, कोल्हापूर

या शिक्षण संस्थांनी परदेशातही आपल्या शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार केलेला आहे म्हणून नवीन शैक्षणिक राष्ट्रीय धोरणामध्ये महाराष्ट्रात अग्रगण्य असणाऱ्या संस्था, शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठ यांचे आजवर असलेले कार्य दीपस्तंभासारखे आहे यामागे राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक

धोरण समाजाला निश्चितच मार्गदर्शक आहे.

इनामदार सना मिटू

टी.वाय.बी.ए. (मराठी)

नवीन शैक्षणिक धोरण

भारतात अनेक वर्षांपासून सुरु असलेले शैक्षणिक धोरण नुकतेच पूर्णपणे बदलण्यात आले. पहिले शैक्षणिक धोरण इंदिरा गांधी यांनी १९६८ मध्ये सुरु केले होते. त्यानंतर राजीव गांधी यांनीही त्यात आवश्यक ते बदल केले. १९९२ मध्ये पंतप्रधान नरसिंहराव यांनीही त्यात आवश्यक ते बदल केले. कोणतीही वस्तू एकाच ठिकाणी अनेक वर्षे पडून राहिल्यास त्यात धूळ साचते, हे जसे आपण पाहतो, तशीच स्थिती पूर्वीच्या शैक्षणिक धोरणाचीही होती. शैक्षणिक धोरणातही नवा बदल करण्यात आला. जुन्या शैक्षणिक धोरणामुळे शिक्षणाची प्रगती कुठेतरी थांबली होती. केंद्रातील मोदी सरकारने नव्या शैक्षणिक धोरणाला मंजुरी दिली आहे. १०+२ चे स्वरूप शाळेत पूर्णपणे रद्द करण्यात आले आहे, त्याऐवजी ५+३+३+४ स्वरूप सुरु केले जाईल. शाळेत कला, वाणिज्य आणि विज्ञान विषयांना समान महत्व दिले जाईल. विद्यार्थी त्यांच्या आवडीनुसार अभ्यासक्रम निवडू शकतात. मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाचे नाव बदलून शिक्षण मंत्रालय असे करण्यात आले.

पायाभरणीच्या टप्प्यात, सर्व प्रथम तीन वर्षांची मुले येथील पूर्व प्राथमिक शाळेत जातील. त्यात तीन ते आठ वयोगटातील मुले शिकतील. इयत्ता १ आणि इयत्ता २ मध्ये शिकणारे विद्यार्थी देखील पायाभरणीसाठी उपस्थित राहतील. पायाभरणीचा टप्पा पाच वर्षांचा असेल. प्रिपरेटरी स्टेज अंतर्गत, पुढील तीन वर्षे इयत्ता ३ ते ५ च्या तयारीच्या टप्प्यात विभागली जातील. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार शिक्षणाला चालना दिली जाईल. हा टप्पा तीन वर्षांचा असेल. मधल्या टप्प्यात सहावी ते आठवीपर्यंतचा अभ्यास असेल. या वर्गांमध्ये विविध विषय शिकवले जाणार असून सहावीपासून व्यावसायिक अभ्यासक्रम सुरु होणार आहेत. माध्यमिक टप्प्यात इयत्ता नववी ते बारावीपर्यंतचा अभ्यास असेल आणि इथे मुलांना त्यांच्या कुवतीनुसार आणि आवडीनुसार विषय निवडता येतील. इयत्ता ६ वी पासून व्यावसायिक आणि कौशल्यावर आधारित शिक्षण दिले जाईल. मुलांना व्यावहारिक ज्ञान दिले जाईल. नवीन शैक्षणिक धोरणामुळे मुलांची कुरकुर करण्याची प्रवृत्ती संपुष्टात येईल.

नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार केवळ इयत्ता तिसरी,

पाचवी आणि आठवीच्या परीक्षा होणार असून बोर्डाच्या परीक्षांमध्येही बरेच बदल करण्यात आले आहेत. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार पाचवीपर्यंत मुलांना त्यांच्या मातृभाषा, स्थानिक भाषा किंवा प्रादेशिक भाषेत शिक्षण घेता येईल. इयत्ता पाचवीनंतर मुलांना मातृभाषेत शिक्षण घ्यायचे असेल तर तेही मान्य केले जाते. इंग्रजी भाषेत वाचण्याचा पर्यायही असेल. मुलांनी मातृभाषेतून अभ्यास केल्यास ते अधिक चांगल्या प्रकारे शिकू शकतील आणि समजू शकतील. त्यांचा शिकण्याचा वेग वाढेल. त्यांचा पाया आधीच मजबूत होईल. ज्ञान हे ज्ञान असते, भाषा कोणतीही असो. संगीत, चित्रकला या अभ्यासक्रमांचाही शालेय अभ्यासक्रमात समावेश करण्यात आला आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणामुळे मुलांना केवळ विषयाशी संबंधित नाही तर सर्व प्रकारचे ज्ञान मिळेल.

दहावी आणि बारावीच्या शिक्षणात बरेच बदल झाले आहेत. सीबीएसई बोर्डात दहावीच्या गणित विषयांतर्गत दोन पर्याय दिले आहेत. एक मूलभूत आणि दुसरा इयत्ता. या प्रकारचा पर्याय विद्यार्थ्यांला सर्व विषयांमध्ये उपलब्ध असेल. विद्यार्थी त्यांच्या आवडीनुसार कोणताही पर्याय निवडू शकतात. बोर्डाच्या परीक्षा पूर्वीपेक्षा खूपच सोप्या झाल्या आहेत. आता परीक्षा वस्तुनिष्ठ आणि व्यक्तिनिष्ठ पद्धतीनुसार घेतली जाणार आहे. अशा परीक्षा वर्षातून दोनदा घेतल्या जातील. विद्यार्थी त्यापैकी कोणतीही एक निवडू शकतात. बोर्डाच्या परीक्षांसाठी एक विशेष प्रात्यक्षिक मॉडेल तयार केले जाईल. NETF म्हणजेच राष्ट्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान मंच तयार केला जाईल जो ई-कोर्सना प्रोत्साहन देईल. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार मूल्यांकन केंद्र सुरु करण्यात येणार आहे. ती बोर्ड परीक्षांसाठी एक मानांक संस्था म्हणून काम करेल. शालेय विद्यार्थ्यांसाठी वर्षातून सुमारे दहा दिवस बॅंगलेस डे आयोजित केले जातील. ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांना पुस्तके घेऊन जाण्याची गरज भासणार नाही. यावेळी विविध प्रकारचे इंटरनॅशनल उपक्रम आयोजित केले जाणार आहेत. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार, इयत्ता ३,५ आणि ८ या तीन स्तरांसाठीच परीक्षा होणार आहेत. बोर्डाच्या परीक्षा अशा पद्धतीने घेतल्या जातील की विद्यार्थ्यांवर परीक्षांबाबत कोणताही दबाव येणार नाही. विद्यार्थ्यांवर नेहमीच जास्त गुण

मिळवण्याचे दडपण असते. हे सर्व दडपण नव्या शैक्षणिक धोरणामुळे संपुष्टात येईल. उच्च शिक्षणात बरेच बदल झाले आहेत. तुमच्यासाठी बॅचलर पदवी चार वर्षांसाठी निश्चित केली आहे. नरेंद्र मोदी म्हणाले की, शिक्षण व्यवस्था अशी असावी की ती विद्यार्थ्यांच्या मार्गात अडथळा ठरू नये. विद्यार्थी त्यांच्या गरजेनुसार पदवी अभ्यासक्रम करू शकतात आणि कोणत्याही कारणास्तव सोडू शकतात. पदवी अभ्यासक्रम मल्टिपल एंट्री आणि एक्झिट असा बदलण्यात आला आहे. विद्यार्थ्यांला इतर कोणत्या तरी प्रवाहात जायचे आहे असे वाटल्यास त्याला विशेष प्रकारचे प्रमाणपत्र दिले जाईल.

विद्यार्थ्यांने एक वर्षानंतर अभ्यास सोडल्यास त्याला प्रमाणपत्र दिले जाईल. जर दोन वर्षांनी प्रगत डिप्लोमा प्रमाणपत्र दिले जाईल. तीन-चार वर्षांनी त्याला पदवीचे प्रमाणपत्र मिळेल. पूर्वीच्या शैक्षणिक धोरणानुसार एखाद्या विद्यार्थ्यांने मध्येच अभ्यासक्रम सोडला तर त्याला ड्रॉप आऊट असे म्हणतात. या स्थितीत विद्यार्थ्यांला कोणतीही पदवी मिळाली नाही. पण आता ते होणार नाही. विद्यार्थ्यांना तीन वर्षांनी बॅचलरची पदवी मिळेल आणि चार वर्षांनी बॅचलर पदवीचा संपूर्ण अभ्यासक्रम संशोधनासह पूर्ण करतील. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार पूर्वीपेक्षा जास्त विद्यार्थ्यांमध्ये राष्ट्रभाषा, कला आणि संस्कृतीला प्रोत्साहन दिले जाईल. एम.फिल पदवी रद्द करण्यात आली आहे. ग्रॅज्युएशन कोर्स करत असताना विद्यार्थ्यांला कोणत्याही कारणास्तव मध्येच सोडून द्यावे लागले, तर क्रेडिट ट्रान्सफर अंतर्गत, पुन्हा पदवी अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याची संधी मिळेल. महाविद्यालयातील प्रवेशासाठी परीक्षा नॅशनल टेस्टिंग एजन्सीद्वारे घेतली जाईल. NTA द्वारे भारतातील विविध महाविद्यालयांमध्ये प्रवेशासाठी सामाईक प्रवेश परीक्षा वर्षातून दोनदा घेतली जाईल.

नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक अभ्यासक्रमाचे शिक्षण शाळेतूनच दिले जाणार आहे, जेणेकरून भविष्यात त्यांची चांगली तयारी करता येईल. कनिष्ठ जातीतील आणि निवडलेल्या गुणवंत विद्यार्थ्यांनाही शिष्यवृत्ती दिली जाईल.

HECI भारतीय शिक्षण आयोग स्थापन केला जाईल,

जो उच्च शिक्षणाशी संबंधित गोष्टी हाताळण्यासाठी एकमेव असेल. यापूर्वी सर्व विद्यापीठांचे नियम वेगवेगळे होते, मात्र आता नव्या शैक्षणिक धोरणानुसार सर्व नियम सारखे असतील. जर कोणताही विद्यार्थी विशिष्ट अभ्यासक्रम करत असेल आणि त्याला दुसऱ्या अभ्यासक्रमातही प्रवेश घ्यायचा असेल, तर तो दिलेल्या वेळी आधीच्या अभ्यासक्रमातून ब्रेक घेऊ शकतो. दुसरा कोर्स पूर्ण केल्यानंतर, त्याला/तिला हवे असल्यास पहिला कोर्स पूर्ण करू शकतो. नवीन शैक्षणिक धोरणात लवचिकता असून विद्यार्थी, पालक आणि देशाची प्रगती लक्षात घेऊन ते करण्यात आले आहे. भारतात संशोधन आणि संशोधनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी राष्ट्रीय संशोधन प्रतिष्ठान (NRF) ची स्थापना केली जाईल. हे फाऊंडेशन विविध प्रकल्पांसाठी वित्तपुरवठा देखील करेल. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार २०३० पर्यंत सर्व उच्च शिक्षण संस्थांना बहु-विषय संस्था बनवण्यात येणार आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार दूरस्थ शिक्षण आणि ऑनलाइन शिक्षणाला चालना दिली जाणार आहे. आकदमी बँक ऑफ क्रेडिट तयार केली जाईल ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांची कामगिरी डिजिटल रेकॉर्डच्या स्वरूपात ठेवली जाईल. नवीन शैक्षणिक धोरणांतर्गत विद्यार्थ्यांचा बौद्धिक, सामाजिक आणि भावनिक विकास होईल. २०३० पर्यंत, देशातील जवळजवळ प्रत्येक जिल्ह्यात बहु-विषय उच्च संस्था असतील.

निष्कर्ष : नवीन शैक्षणिक धोरणाचा मुलांना आणि तरुणांना खूप फायदा होईल. यामुळे रॉट बाय पास करण्याची प्रवृत्ती नाहीशी होईल. नवीन शैक्षणिक धोरण आणण्याचा, येणाऱ्या पिढीचे भविष्य उज्वल करण्याचा हाच उद्देश आहे. येत्या काळात बेरोजगारी हटवण्यात नवीन शिक्षण पद्धती निश्चितच यशस्वी होईल. नवीन शैक्षणिक धोरणांमुळे आणि तरुणांना नवीन मार्ग आणि प्रकाशाकडे घेऊन जाईल, तसेच रोजगाराभिमुख शिक्षण देईल.

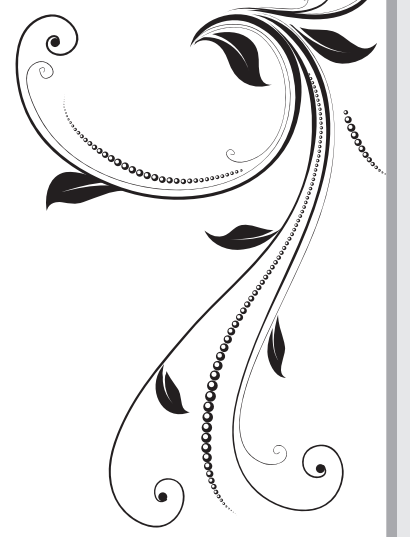
मंचरे गणेश रावसाहेब

एस.वाय.बी.ए.

हिंदी विभाग

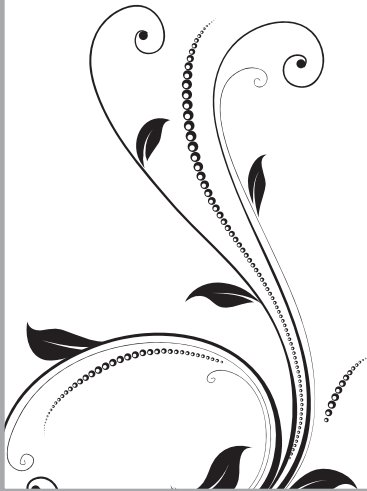

आप शिक्षित हो गए इसका मतलब यह नहीं है कि सब कुछ हुआ । शिक्षा के महत्व में कोई संदेह नहीं है, लेकिन शिक्षा के साथ-साथ शील (नैतिकता) भी सुधारी जानी चाहिए ..
नैतिकता के बिना शिक्षा मूल्य शून्य है !

- डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर

ज्ञानज्योत
२०२२-२३

नवीन शैक्षणिक धोरण विशेषांक..!

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	विद्यार्थी का नाम
१.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर का शिक्षा क्षेत्र में योगदान	आंधळे वैशाली दिलीप
२.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर की शिक्षा नीति	जयदिप संतोष पिंगळे
३.	महात्मा फुले की शिक्षा नीति	ऊंडे तुषार बाबासाहेब
४.	नई शिक्षा नीति में मातृभाषा का महत्व	गोफणे धनश्री बाळू
५.	प्राचीन गुरुकुल प्रणाली में शिक्षा	कळमकर विशाल देवराम
६.	राजर्षी शाहु महाराज की शिक्षा नीति	वाघमारे ओम गोपीनाथ
७.	नई शिक्षा नीति गरीबों के लिए सस्ती होनी चाहिए	चंद्रशेखर अरुण अल्हाट
८.	प्राचीन गुरुकुल प्रणाली और शिक्षा	शुभम अजित शिंगोटे
९.	शाहू महाराज और शिक्षा	जन्हड अपेक्षा साहेबराव
१०.	महात्मा फुले और उनके शिक्षा विषयक विचार	भांड महेश सुनिल
११.	नई शैक्षणिक पॉलिसी	शिंदे सेजल मंगेश
१२.	शैक्षणिक नीति - २०२३	शिंदे पूजा देवराम
१३.	नई शिक्षा नीति लाभ और हानी	डुकरे ज्ञानेश्वर विकास
१४.	रोजगारोन्मुखी शिक्षा चाहिए	शेंगडे प्रशांत तुळशीराम
१५.	नई शिक्षा नीति चुनौतियाँ और समाधान	वाळुंज सायली भाऊसाहेब
१६.	सावित्रीबाई फुले का दिशादर्शक शैक्षणिक कार्य	वाबळे अश्विनी मच्छिंद्र
१७.	नई शिक्षा नीति की आवश्यकता	बांडे प्रतिभा बाबासाहेब
१८.	नई शिक्षा नीति का बहुआयामी दृष्टिकोन	वावरे अजित विठ्ठल
१९.	नई शिक्षा नीति का परिचय तथा चुनौतियाँ	गोफणे अनिकेत
२०.	महात्मा फुले : शैक्षणिक नीति	गोडे प्रियंका सुभाष
२१.	नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी	शिंदे अनिकेत बाबाजी

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर का शिक्षा क्षेत्र में योगदान

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर एक उच्च शिक्षित व्यक्ति है। प्रोफेसर, शिक्षाविद, और एक अग्रणी वैश्विक विचारक थे। उनके व्यक्तित्व के कई पहलू हैं। यह लेख शिक्षा और आंबेडकर के बारे में है। डॉ.आंबेडकर ने अपने जीवन में शिक्षा को सबसे अधिक महत्त्व दिया है। उन्होंने जोर देकर कहा कि शिक्षा के माध्यम से ही मनुष्य समृद्ध हो सकता है। बाबासाहेब आंबेडकर का विचार था कि शिक्षा प्रत्येक व्यक्ति का जन्मसिद्ध अधिकार है। और किसी को भी इस अधिकार से वंचित नहीं किया जा सकता है।

डॉ.आंबेडकर का शिक्षा के क्षेत्र में योगदान -

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर अत्यधिक उच्च शिक्षित और अपने समय के सबसे ज्यादा पढ़े-लिखे व्यक्ति थे। बाबासाहेब ने भारत, लंदन, अमेरिका से शिक्षा प्राप्त की और कई उच्च उपाधी प्राप्त की। डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर को पढ़ने का बहुत शौक था। वे प्रतिदिन अठारह घंटे अध्ययन करते थे। उनकी शैक्षणिक योग्यता, विद्वता और प्रतिभा इतनी व्यापक और शानदार है कि उन्हें दुनिया के सबसे बुद्धिमान व्यक्ति के साथ-ज्ञान के प्रतीक (सिम्बॉल ऑफ नॉलेज) के रूप में जाना जाता है। बाबासाहेब अछूतों और महिलाओं के साथ-साथ सभी भारतीयों की शिक्षा के लिए प्रयास करते रहे हैं। डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर ने वंचित एवं दलित समुदाय की शिक्षा के लिए पीपुल्स एज्युकेशन सोसायटी की स्थापना की।

यह जानते हुए की शिक्षा ही जीवन में प्रगति का मार्ग है, छात्रों को कठिन अध्ययन करना चाहिए और समाज के वफादार नेता बनना चाहिए। डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हमें शिक्षा के प्रसार को उतना ही महत्त्व देना चाहिए जितना कि हम राजनीतिक आंदोलन को महत्त्व देते हैं। तकनीकी और वैज्ञानिक प्रशिक्षण के बिना देश की कोई भी विकास योजना पूरी नहीं होगी। शिक्षित बनो, संगठित रहो, आंदोलन करो, आत्मविश्वासी बनो, कभी भी हार मत मानो, यही हमारी जीवन के पाच सिद्धांत हैं। किसी भी समाज का उत्थान उस समाज में शिक्षा की प्रगति पर निर्भर करता है।

ज्ञान मानव जीवन का आधार है। छात्रों की बौद्धिक

क्षमता को बढ़ाना और बनाए रखना ; साथ ही उनकी बुद्धि को उत्तेजित करने का हर करने का हर संभव प्रयास करना चाहिए। आप शिक्षित हो गए इसका मतलब यह नहीं है कि सब कुछ हुआ। शिक्षा के महत्त्व में कोई संदेह नहीं है, लेकिन शिक्षा के साथ-साथ शील भी सुधारी जानी चाहिए ... नैतिकता के बिना शिक्षा का मूल्य शून्य है। लड़कों और लड़कियों को शिक्षित करें, उन्हें पारंपारिक व्यावसायिक कामों में शामिल न करे। मेरा जीवन तीन गुरुओं और तीन अराध्य देवतों से बना है। मेरे पहले और श्रेष्ठ गुरु बुद्ध हैं। मेरे दुसरे गुरु कबीर हैं और तीसरे गुरु ज्योतिबा फुले हैं... मेरे तीन अराध्य दैवत भी हैं। मेरा पहला दैवत विद्या, दूसरा दैवत स्वाभिमान और तीसरा दैवत शील है। प्राथमिक शिक्षा का सार्वत्रिक प्रचार सर्वांगीण राष्ट्रीय प्रगति के भवन का आधार है। इसलिए प्राथमिक शिक्षा के मामले में अनिवार्य कानून बनाया जाना चाहिए। इस दुनिया में स्वाभिमान से जीना सीखो। इस दुनिया में कुछ करके ही दिखाना है यह महत्त्वाकांक्षा हमेशा आपके अंदर होनी चाहिए।

स्वच्छ रहना सीखें और सभी दुर्गुणों से मुक्त रहें। अपने बच्चों को शिक्षित करे। उनके मन में धीरे-धीरे महत्त्वाकांक्षा जगाए। उन्हें विश्वास दिलाएँ कि वे महान व्यक्ति बनने जा रहे हैं। उनके अंदर की हीनता को नष्ट करें। छात्रों को बस्ती में जाकर लोगों की अज्ञानता और मूर्खतापूर्ण विश्वासों दूर करना चाहिए, तभी उनकी शिक्षा से लोगों को कुछ लाभ होगा। अपने ज्ञान का उपयोग केवल परीक्षा उत्तीर्ण होने के लिए करना पर्याप्त नहीं होगा। हमें, अपने ज्ञान का उपयोग अपने भाइयों और बहनों के सुधार एवं प्रगति करने के लिए करना चाहिए ; तभी भारत समृद्ध होगा। छात्र स्तर पर ही अपनी योग्यता बढ़ाएँ। अपने स्वयं के ज्ञान को धीरे-धीरे बढ़ाते रहना, इससे ज्यादा खुशी की बात और क्या हो सकती है ? ग्रंथ ही गुरु है। पढ़ेंगे तो बचेंगे। मुझे लोगों के सहवास से ज्यादा किताबों के साथ रहना अधिक पसंद है। यदि कोई व्यक्ति जीवन भर सीखना चाहे तो भी वह ज्ञान सागर के पानी में घुटने जैसा ही कहा सकता है। शिक्षित बनो, संगठित रहो, संघर्ष करो। शिक्षा एक पवित्र संस्था है। स्कूल में मन सुसंस्कृत होते हैं। सभ्य नागरिक बनाने के लिए स्कूल एक

पवित्र क्षेत्र है। शिक्षा का लक्ष्य लोगों को नैतिक और सामाजिक बनाना है।

शिक्षा बाघिन का दूध है। और जो उसे पीएगा वह बाघ की तर गुराएगा जरूर। आप ही अपने जीवन के शिल्पकार हो। मैं किसी समाज की प्रगति को उस समाज की महिलाओं की प्रगति से मापता हूँ। प्रत्येक छात्र को अपने चरित्र का निर्माण प्रज्ञा, शील, करुणा, विद्या और मैत्री इन पंचतत्त्वों के आधार पर करना चाहिए। शिक्षा सामाजिक परिवर्तन का माध्यम है। लोगों का जीवन स्तर उठाने लिए शिक्षा सबसे महत्त्वपूर्ण अस्त्र है। असली शिक्षा हमें भयभीत करने की जगह तार्किक बनाएगी। जो आदमी को योग्य न बनाए, समानता और नैतिकता न सिखिए, वहीं सच्ची शिक्षा नहीं है। आदमी को ज्ञान और समानता का पाठ पढ़ाती है। सच्ची शिक्षा समाज में जीवन का सृजन करती है।

शिक्षा ही जीवन में वास्तविक प्रगति की कुंजी है। जब विद्यार्थी सीख रहे हो तो उन्हें सीखने का एक लक्ष्य अपने सामने रखना चाहिए। मनुष्य इस दुनिया में कुछ भी हासिल नहीं कर सकता जब तक शील और शिक्षा पास न हों। ज्ञान और विद्या केवल पुरुषों के लिए नहीं है, वे महिलाओं के लिए भी आवश्यक है। शिक्षा हर व्यक्ति का जन्मसिद्ध अधिकार है। शिक्षा वह है कि जो व्यक्ति को उसके अस्तित्व, क्षमता और सामर्थ्य से अवगत कराती है।

आंधले वैशाली दिलीप

एस.वाय.बी.ए.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जी की शिक्षा नीती

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, एक उच्च शिक्षित व्यक्ति प्रोफेसर और शिक्षाविद और एक अग्रणी वैश्विक विचारक थे। उनके व्यक्तित्व के कई पहलू हैं। यह लेख शिक्षा और आंबेडकर के बारे में है। आंबेडकर ने अपने जीवन में शिक्षा को सबसे अधिक महत्त्व दिया और उन्होंने जोर देकर कहा कि शिक्षा के माध्यम से ही मनुष्य समृद्ध हो सकता है। बाबासाहेब आंबेडकर का विचार या कि शिक्षा प्रत्येक व्यक्ति का जन्मसिद्ध अधिकार है और किसी को भी इस अधिकारसे वंचित नहीं किया जा सकता है।

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अत्यधिक उच्च शिक्षित आर अपने समय के सबसे ज्यादा पढ़े लिखे व्यक्ति थे। The most educated बाबासाहे ने लंदन, भारत, अमेरिका से शिक्षा प्राप्त की और कई उच्च डिग्रिया प्राप्त की। बाबासाहेब आंबेडकर ने प्रोफेसर के रूप में भी काम किया है। डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर को पढ़ने का बहुत शौक था वे प्रतिदिन अठारह घंटे अध्ययन करते थे। उनकी शैक्षणिक योग्यता, विद्वता और प्रतिभा इतकी व्यापक और शानदार है कि उन्हें दुनिया के सबसे बुद्धिमान व्यक्ति के साथ-साथ ज्ञान के प्रतिक के रूप में जाना जाता है।

बाबासाहेब अछूतों और महिलाओं के साथ-साथ सभी भारतीयों की शिक्षा के लिए प्रयास करते रहे। डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने वंचित एवं दलित समुदाय की शिक्षा के लिए पीपुल्स एज्युकेशन सोसायटी की स्थापना की। यह जानते हुए की शिक्षा ही जीवन में प्रगति का मार्ग है, छात्रों को कठिन अध्ययन करना चाहिए और समाज के वफादार नेता बनना चाहिए। डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (मनगाड, ९ दिसंबर १९४५)

तकनीकी और वैज्ञानिक प्रशिक्षण के बिना देश की कोई भी विकास पुरी नहीं होगी। डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर (कोलकाता २४ अगस्त १९४४) शिक्षित बनो, आंदोलन करो संगठित रहो, आत्मविश्वासी बनो, और कभी भी हार मत मानो यही हमारे जीवन के पाच सिद्धांत हैं। डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर (नागपूर २९ जुलाई १९४२) किसी भी समाज का उत्थान उस समाज में शिक्षा की प्रगति पर निर्भर करता है। डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर (मनमाड १६ जनवरी १९४९)

ज्ञान मानव जीवन का आधार है। छात्रों की बौद्धिक क्षमता को बढ़ाना और बनाए रखना साथ ही उनकी बुद्धि को उत्तेजित करने का हर संभव प्रयास करना चाहिए डॉ.बाबासाहेब (कोल्हापूर २४ दिसंबर १९५२) आप शिक्षित हो गए इसका मतलब यह नहीं है कि सबकुछ हुआ। शिक्षा के महत्त्व में कोई संदेह नहीं है, लेकिन शिक्षा के साथ-साथ शील (नैतिकता) भी सुधारी जानी चाहिए है। नैतिकता के बिना शिक्षा का मूल्य शून्य - डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर (मुंबई ३ जून १९५३)

लडकों और लडकियों को शिक्षित करे उन्हें पारंपारिक व्यावसायिक कामों में शामिल न करें। डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर (मुंबई १३ जुलाई १९४९) मेरा जीवन तीन गुरुओं और तीन अराध्य दैवतों से बना है। मेरे पहले और श्रेष्ठ गुरु बुद्ध हैं। मेरे दुरे गुरु कबीर हैं और तीसरे गुरु ज्योतिबा फुले हैं। मेरे तीन उपास्य दैवत भी हैं। मेरा पहला दैवत विद्या, दुसरा दैवत स्वाभिमान और तीसरा दैवत शील (नैतिकता) है। डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर (मुंबई, २८ अक्टूबर १९५४)

प्राथमिक शिक्षा का सार्वत्रिक प्रचार सर्वांगीण राष्ट्रीय प्रगति के भवन का आधार है। इसलिए प्राथमिक शिक्षा के मामले में अनिवार्य कानून बनाया जाना चाहिए। डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर (महाबळेश्वर, ६ मई १९२९) इस दुनिया में कुछ करके ही दिखाना है यह महत्त्वकांक्षा हमेशा आपके अंदर होनी चाहिए। (याद रखना) जो लडते हैं वही आगे आते हैं। बाबासाहेब आंबेडकर (मुंबई फरबवरी १९३३) स्वच्छ रहना सीखें और सभी दुर्गुणों से मुक्त रहें।

अपने बच्चों को शिक्षित करें। उनके मन में धीरे-धीरे

महत्त्वकांक्षा जगाए। इन्हें विश्वासु दिलाए कि वे महान व्यक्ति बनने जा रहे हैं। उनके अंदर की हीनता को नष्ट करें। उनकी शादी करने में जल्दबाजी न करें। डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर (नागपूर २० जुलाई १९४२)

छात्रों को बस्ती-बस्ती में जाकर लोगों की अज्ञानता और मुखर्तापूर्ण अंधविश्वास दूर करना चाहिए, तभी उनकी शिक्षा से लोगों को कुछ लाभ होगा। अपने ज्ञान का उपयोग केवल परीक्षा उत्तीर्ण होने के लिए करना पर्याप्त नहीं होगा। हमें अपने ज्ञान का उपयोग अपने भाईयों और बहनों के सुधार एवं प्रगति करने के लिए करना चाहिए तभी भारत समृद्ध होगा। डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर (महाड २ मई १९५४) छात्र स्तर पर ही अपनी योग्यता बढ़ाएँ। डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर अपने स्वयं के ज्ञान को धीरे-धीरे बढ़ाते रहना, इससे ज्यादा खुशी की बात और क्या हो सकती है? प्रत्येक छात्र का अपने चरित्र का निर्माण प्रज्ञा, शील, करुणा, विद्या और मैत्री इन पंचतत्त्वों के आधार पर करना चाहिए। शिक्षा सामाजिक परिवर्तन का माध्यम है। समय आने पर भूखे रहो लेकिन अपने बच्चों को पढाओ।

बच्चों को स्कूल पहुंचा देना ही काफी नहीं है। उन्हें बुनियादी शिक्षा प्राप्त करने तक स्कूल से जोड़े रखना भी जरूरी है। ठीक ऐसे ही जैसे कि पेड़ लगाना ही पर्याप्त नहीं है। उन पेड़ों को खाद-पानी देकर सींचना भी जरूरी है। वरना उन्हें मरने में देर नहीं लगेगी। डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर शिक्षा वह है जो व्यक्ति को निडर बनाती है। एकता का पाठ पढा कर लोगों को अधिकारों के प्रति सचेत करे संघर्ष की सीख दे और आजादी के लिए लडना सिखाए। लोगों का जीवन स्तर उठाने शिक्षा सबसे महत्त्वपूर्ण अस्त्र है। मनुष्य इस दुनिया में कुछ भी हासिल नहीं कर सकता जब तक कि शील और शिक्षा पास न हो। ज्ञान सभी मनुष्यों के लिए भोजन के समान है।

जयदिप संतोष पिंगळे

एस.वाय.बी.ए.

महात्मा फुले शैक्षणिक निती

महात्मा ज्योतिबा फुले का जन्म ११ अप्रैल १८२७ को सातारा जिले के उनके पैतृक गाँव करगुन में एक माली परिवार में हुआ था। उनकी माता का नाम चिमनाबाई और पिता का नाम गोविन्दराव था। वह एक ऐसे परिवार से ताल्लुक रखते थे जहाँ पढ़ना-लिखना तो दूर की बात थी। उनका परिवार कई पीढ़ियों पहले माली का काम करता था। उनका परिवार फुले से गजरे आदी बनाता था इसलिए उन्हें फुले उपनाम से एक नई पहचान मिली और वे इसी नाम से जाने गए। ज्योतिबा जब केल नौ महिने के थे। तब उनकी माता का देहांत हो गया। उनकी माँ की मृत्यु के बाद उनके पिता ने उनकी देखभाल की। ज्योतिबा बचपन से ही बहुत प्रतिभाशाली छात्र थे। उन्होंने अपनी प्राथमिक शिक्षा मराठी माध्यम से और माध्यमिक शिक्षा स्कॉटिश मिशन हाई स्कूल से पुरी की शालेय जिवन में उनकी प्रतिष्ठा एक अनुशासीत होशीयार छात्र के रूप में थी।

प्राथमिक शिक्षा के बाद उन्होंने कुछ समय तक सब्जी बेचने का व्यवसाय भी किया, १८४० में १३ साल की उम्र में ज्योतिबा का विवाह अनपढ़ सावित्रीबाई से हुआ था। लेकिन सावित्रीबाई अनपढ़ होते हुए भी शिक्षा के महत्व को समझती थी। सावित्रीबाई अपने पति के हर काम में सक्रिय रूप से सहयोग करती थी। उनका यह सहयोग एक बड़े बदलाव को दर्शाता था। एक बार ज्योतिबा अपने उच्च जाति के मित्र के विवाहमें गए थे। जब बारातियों को पता चला की वे माली जाती के हैं। तो उन्होंने ज्योतिबा का न केवल अपमान किया बल्की उन्हें बाहर जाने के लिए भी कहा। उन्हें यह कहकर बुरी तरह अपमानित किया गया की पढ़-लिखकर भी तुम निची जाती के हो इसलिए निच ही रहोगे। इस घोर अपमान ने उन्हें भीतर तक झकझोर कर रख दिया। ज्योतिबा को उस दिन सामाजिक असमानता की गंभीरता का एहसास हुआ, जहाँ जाती और पंथ के नाम पर मनुष्य-मनुष्य के बिच भेदभाव होता है, वह अब अच्छी तरह से समझ चुके थे कि इस संकीर्ण विचारधारा ने ही भारतीय धर्म को पतन की और धकेल दिया है। तब उन्होंने सामाजिक बुराइयों से लड़कर मानवता के उत्थान का दृश्य संकल्प लिया और इस बुराई को दूर करने से पहले अपने बारे में सोचना भी पाप है, ऐसा संकल्प लेकर वे उसे पराकरने में जुट गए।

महात्मा फुले अंग्रेजी-अमेरिका दार्शनिक थॉमस पेन

की पुस्तक The Rights of Man से बहुत प्रभावित थे। और उनका मानना था कि सामाजिक बुराइयों से निपटने का एकमात्र समाधान महिलाओं और निचली जातियों कि शिक्षा है। वे सामाजिक न्याय के विचार से प्रभावित थे। ज्योतिबा जानते थे कि देश और समाज की वास्तविक उन्नति तब तक नहीं हो सकती जब तक देश का प्रत्येक नागरीक जात-पात की बेड़ियों से मुक्त नहीं हो जाता। साथ ही देश की महिलाओं को समाज के हर क्षेत्र में समान अधिकार प्राप्त नहीं हो जाते। इसलिए उन्होंने असमानता को खत्म करने के लिए महिलाओं की शिक्षा और पिछड़ी जाति के लड़के-लड़कियों की शिक्षा पर ध्यान देने का फैसला किया। उस समय महाराष्ट्र में जाति व्यवस्था बहुत ही भीषण रूप में प्रचलित थी। समाज में महिलाओं कि स्थिती दयनीय थी। लोग महिलाओं की शिक्षा के प्रति उदासीन थे। ऐसे में ज्योतिबा फुले ने समाज को इन बुराइयों से मुक्त करने के लिए बड़े पैमाने पर आंदोलन चलाया। वे पढ़ने-लिखने को अभिजात्य वर्ग का अधिकार नहीं मानते थे। उन्होंने सर्वप्रथम महाराष्ट्र में नारी शिक्षा और अस्पृश्यता उन्मुलन का कार्य प्रारंभ किया। १ जनवरी १८४८ को उन्होंने पुणे के बुधवार पेठ में भिडे वाडा में लड़कियों के लिए भारत का पहला स्कूल शुरु किया और शिक्षक की जिम्मेदारी सावित्रीबाई न उनके सामाजिक कार्यों में हर कदम पर उनका साथ दिया।

दोन्हों ने आस-पास पड़ोस के लड़कियों को इकट्ठा करके लड़कियों को शिक्षित करने का कार्य शुरु किया महात्मा फुले पहले भारतीय थे जिन्होंने स्वतंत्र रूप से विशेष रूप से महिलाओं के लिए एक स्कूल की स्थापना की। कुछ सामाजिक तत्वों ने इनका जमकर विरोध किया। और उन्हें जान से मारने की धमकी भी दि गई, लेकिन फुले दंपती अपनी मुहिम पर अडे रहे। उन्होने नारी शिक्षाकी आवश्यकता और उपयोजिता से संबंधित अनेक भाषण दिये। लेख लिखे दोनों के इस अनोखे उत्साह से कन्या शाला जोर जोर से चलने लगी। अंग्रेजो ने महाराष्ट्र में महिला शिक्षा के इस व्यापक प्रसार का स्वागत किया और इस पहल में सहयोग भी दिया।

उंडे तुषार बाबासाहेब

एस.वाय.बी.ए.

नई शिक्षा नीति में मातृभाषा का महत्व

मातृभाषा में वह शक्ति है जिसके सहारे बालक नैसर्गिक रूप से ज्ञानात्मक और विकासात्मक अवस्थाओं तक आसानी से पहुंच सकता है। विभिन्न देशों में उनकी शिक्षा व्यवस्था, व्यवहार उनकी अपनी भाषाओं में ही होता है। नई राष्ट्रीय शिक्षा नीति में भी यह प्रावधान किया गया है कि हम अपनी मातृभाषाओं के व्यवहार में सम्मान महसूस करें। अनुसंधान से पता चलता है कि मातृभाषा में शिक्षा समावेश और गुणवत्तापूर्ण शिक्षा के लिए एक महत्वपूर्ण कारक है, और यह सीखने के परिणामों और शैक्षणिक प्रदर्शन में भी सुधार करती है। यह विशेष रूप से प्राथमिक विद्यालय में ज्ञान अंतराल से बचने और सीखने और समझने की गति को बढ़ाने के लिए महत्वपूर्ण है, दुनिया के सभी विकसित देशों ने अपनी मातृभाषा को ही सर्वोच्च महत्व दिया। इसी को अपने देश की शिक्षा का माध्यम बनाया। इनमें वह देश भी शामिल है, जिनकी मातृभाषा अंग्रेजी नहीं थी। रूस, चीन, जपान, जर्मनी, फ्रांस ने अपनी मातृभाषा को ही शिक्षा का माध्यम बनाया। लेकिन भारत में अंग्रेजी को चलाये रखने के कारण स्थानीय भाषाओं का महत्व कम हुआ। अंग्रेजी सीखना अनुचित नहीं है, लेकिन उसे मातृभाषा से उच्च स्थान देना अनुचित है। नई भारतीय शिक्षा नीति में इस कमी को दूर करने का प्रयास किया गया है। इसमें मातृभाषा और स्थानीय भाषाओं को महत्व दिया गया है। भारतीय भाषाओं के संरक्षण मिलेगा। स्कूली शिक्षा से लेकर उच्च शिक्षा तक भारतीय भाषाओं को उचित महत्व दिया जाएगा। सभी भारतीय भाषाओं के लिए एक राष्ट्रीय संस्थान इंडियन इंस्टीट्यूट ऑफ ट्रांसलेशन एंड इंटरप्रिटेशन की स्थापना होगी। इसमें इंजीनियरिंग और मेडिकल पढ़ाई भी शामिल है। भारत एक बहुभाषिक देश है और इस बहुभाषिकता से न्याय करना इस राष्ट्रीय नीति का एक उचित प्रस्ताव दिखता है। अब आगे देखना है कि इसका अमल किस रूप में होता है, क्योंकि इनमें से कुछ नीतियाँ जैसे मातृभाषा पर जोर देना और त्रिभाषा सूत्र आदि तो पहले से भी सामने थे, लेकिन उनके अनुपालन का कोई ठोस प्रयास नहीं हुआ है। बल्कि कई बार तो भाषाई संस्थान या तो उपेक्षा के शिकार हो जाते हैं, या दूरदर्शी एवं कुशल नेतृत्व के अभाव में यथास्थितिवाद के शिकार हो जाते हैं और निहित लक्ष्य की दिशा से विपरीत चलने लगते हैं। अब आगे से ऐसा कुछ नहीं

होगा, नीति अपने उद्दिष्ट लक्ष्यों को पाएगी, देश अंग्रेजी आधिपत्य से मुक्त होगा और सभी भाषाएँ और उनमें निहित ज्ञान समान रूप से फले-फुले, यही इस शिक्षा-नीति की परीक्षा होगी। भारत एक बहुभाषिक देश है। इस बहुभाषिकता से न्याय करना इस राष्ट्रीय नीति का एक उचित प्रस्ताव दिखता है। अब आगे देखना है कि इसका अमल किस रूप में होता है, क्योंकि इनमें से कुछ नीतियाँ जैसे मातृभाषा पर जोर देना त्रिभाषा सूत्र आदि पहले से हमारे सामने थे, लेकिन उनके अनुपालन का कोई ठोस प्रयास नहीं हुआ है। बल्कि कई बार तो भाषाई संस्थान या तो उपेक्षा के शिकार हो जाते हैं, या दूरदर्शी एवं कुशल नेतृत्व के अभाव में यथास्थितिवाद के शिकार हो जाते हैं और निहित लक्ष्य की दिशा से विपरीत चलने लगते हैं। अब आगे से ऐसा कुछ नहीं होगा, नीति अपने उद्दिष्ट लक्ष्यों को पाएगी, देश अंग्रेजी आधिपत्य से मुक्त होगा और सभी भाषाएँ और उनमें निहित ज्ञान समान रूप से फले-फुले, यही इस शिक्षा-नीति की परीक्षा होगी।

भारतीय संविधान के चौथे भाग उल्लिखित नीति निदेशक तत्वों में कहा गया है कि प्राथमिक स्तर पर सभी बच्चों को अनिवार्य एवं निःशुल्क शिक्षण की व्यवस्था की जाए। सामान्य परिचय :- जब देश १५ अगस्त १९४७ को स्वतंत्र हुआ, तभी से ही भारत में शिक्षा नीति पर जोर दिया जा रहा है। सन १९४८ ई में विश्वविद्यालय शिक्षा आयोग डॉ. राधाकृष्ण की अध्यक्षता में बनी, फिर १९५२ में माध्यमिक शिक्षा आयोग जिसकी अध्यक्षता श्री. लक्ष्मण स्वामी मुदालियर ने की, जिसे मुदालियर आयोग के नाम से भी जानते हैं। १९६४ ई. में शिक्षा नीति श्री. दौलत सिंह कोठारी की अध्यक्षता में बनी जो कि १९८६ का राष्ट्रीय शिक्षा नीति को कोठारी आयोग से जानते हैं। १९९० ई. में आचार्य राममूर्ती की अध्यक्षता में राष्ट्रीय शिक्षा नीति पर समीक्षा समिती तथा १९९३ ई. में प्रो. यशपाल समिति का गठन किया गया। भारतीय संविधान के चौथे भाग उल्लिखित नीति निदेशक तत्वों में कहा गया है कि प्राथमिक स्तर पर सभी बच्चों को अनिवार्य एवं निःशुल्क शिक्षण की व्यवस्था की जाए।

गोफणे धनश्री बाळू

एस.वाय.बी.ए.

प्राचीन गुरुकुल प्रणाली में शिक्षा

पहले के जमाने मां बाप अपने बच्चों को गुरु आश्रम यानी गुरुकुल में शिक्षा लेने के लिए भेजते थे, शिक्षा का ये काल लगभग ५ साल या ७ साल से शुरू होता था. और उसकी युवा उम्र तक यह काल चलता था इसमें वह अपने गुरु के साथ रहता था इस गुरुकुल में गुरुओं के द्वारा शिक्षा दी जाती थी, गुरुकुल में हमारे जीवन से जुड़ी बहुत सी बातें बताई जाती थी उन्हें अच्छे संस्कार दिए जाते थे उन्हीं अनुशासन को अपने जीवन में अपनाने की सलाह दी जाती थी जिससे वह जीवन में हमेशा आगे बढे.

विद्यार्थी जीवन में अनुशासन बहुत ही जरूरी होता है, गुरुकुल में सभी सुबह उठकर नहाते थे, अपने गुरु को प्रणाम करते थे। और फिर योगाभ्यास और पुजा पाठ करने के बाद गुरु से शिक्षा ग्रहण करते थे, गुरुकुल के नियम शिष्यों को एक अच्छा इंसान बनाने के लिए होते थे। सभी शिष्य खाना खाकर दोपहर के टाईम भिक्षा मांगने के लिए जाते थे इसमें गरीब से अमीर सभी शिष्य शामिल होते थे और शाम को अपने गुरु आश्रम को आ जाते थे और श्याम को गुरु से शिक्षा लेकर सो जाते थे। दोस्तो गुरुकुल के नियम एक शिष्य को एक अच्छा इंसान बनाने के लिए काफी होते थे गुरु अपने शिष्य को बड़ों का आदर करना सिखाते थे उनको जीवन में आनेवाली परेशानियों का सामना करना सिखाते थे। जिससे वह अपने जीवन में आगे बढता जाए और कभी भी उसको परेशानी से जुझना पडे तो वह ऊन परेशानियों का सामना कर सके गुरुकुल में शिष्यों को सभी तरह की शिक्षा दी जाती थी। जैसे कि धनुष्य बाण को चलाना योगाभ्यास करना नई-नई कलाएं और ध्यान करना सिखाना गुरुकुल में आने के बाद विद्यार्थी को वही पर रखा जाता था उनको हर तरह से मजबूत बनाने में उनके गुरु सहयोग करते थे। गुरुकुल में अमीर-गरीब सभी तरह से शिष्य आ सकते थे और गुरुकुल में आने के बाद किसी से भी लेन देन की बात नहीं की जाती थी जो शिष्य शिक्षा पुरी लेने के बाद अपनी इच्छा से देना चाहे वह दे सकता था गुरुकुल में गरीब छात्रों से कुछ भी मांगने का जोर नहीं दिया जाता था। वह अपनी इच्छा से कुछ भी देना चाहें तो दे सकते थे।

गुरुकुल हमारे भारत देश में काफी पुराने समय से चले आ रहे हैं गुरुकुल के गुरु जैसे की वशिष्ठ ऋषी के आश्रम में

श्रीराम और लक्ष्मण ने शिक्षा ग्रहण की थी। जिनके आधार हमारे लिए बहुत ज्यादा महत्वपूर्ण है। हमको उनसे आगे बढने की प्रेरणा मिलती है।

गुरुकुल में सभी शिष्य अपने गुरु आश्रम चले जाते थे और पुरी शिक्षा ग्रहण करने के बाद कई सालो के बाद ही अपने घर की ओर आते थे। जिससे उनका पुरा ध्यान अपनी पढाई की ओर होता था और वह जिंदगी में बहुत आगे बढते थे और कुछ भी चीज समझने में उनको आसानी होती थी क्योंकि उनके पास सिर्फ पढाई की जिम्मेदारी होती थी। गुरुकुल में गुरु अपने शिष्यों को पुरी शिक्षा प्रदान करने के बाद उनके मां-बाप से या उनसे गुरु दक्षिणा में कुछ भी मांग सकते थे और गुरु के द्वारा दक्षिणा में मांगी हुई वस्तु देते थे, प्राचीन काल में ऐसे कई उदाहरण हमको देखने को मिले हैं, जैसे की अर्जुन को द्रोणाचार्यजी ने शिक्षा दी और द्रोणाचार्य ने अर्जुन को दुनिया के सबसे सफल धनुर्धारी बनना चाहता था। एकलव्य ने द्रोणाचार्य से शिक्षा ग्रहण करने की बात कही लेकिन द्रोणाचार्यजी ने उसको मना कर दिया तो एकलव्य छुप छुप के द्रोणाचार्य की धनुष्य विद्या सीखते थे जब द्रोणाचार्य को पता चला तो उन्होंने एकलव्य से मुलाकात कर उससे गुरु दक्षिणा के बदले उसका अंगुठा मांग लिया। एकलव्य ने बिल्कुल भी नहीं सोचा की, मैं इस अंगुठे के बिना एक सफल धनुर्धारी नहीं बन पाऊंगा उसने बस अपने गुरु को दक्षिणा में अपना अंगुठा दे दिया। इससे साबित होता है कि प्राचीन काल में गुरुकुल में हमारे गुरु को बहुत ज्यादा महत्त्व दिया था और उनके द्वारा मांगी हुई गुरुदक्षिणा शिष्य हर हालत में देता था क्योंकि हमारे देश में शुरू से ही गुरु को महान माना जाता है और गुरुकुल में गुरु से लेकर हर रिश्ते का सम्मान और आदर करना सिखाया जाता था जिससे वह अपने जीवन में ज्ञानवान और संस्कार युक्त होता था इसलिए हम कह सकते हैं। हमारे देश में गुरुकुल एक इंसान को संस्कार युक्त और ज्ञानवान बनाने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते थे।

कलमकर विशाल देवराम

एस.वाय.बी.ए.

राजर्षी शाहु महाराज की शिक्षा नीती

छत्रपती शाहु महाराज को एक भारत में सच्चे प्रजातंत्रवादी और समाज सुधारक के रूप में जाना जाता था। वे कोल्हापुर के इतिहास में एक अमूल्य मणि के रूप में आज भी प्रसिद्ध हैं। छत्रपती शाहु महाराज ऐसे व्यक्ति थे जिन्होंने राजा होते हुए भी दलित और शोषित वर्ग के कष्ट को समझा और सदा उनसे निकटता बनाता रखी। उन्होंने दलित वर्ग के बच्चों को मुक्त शिक्षा प्रदान करने की प्रक्रिया शुरू की थी। गरीब छात्रों के छात्रावास स्थापित किये और बाहरी छात्रों को शरण प्रदान करने के आदेश दिए। शाहु महाराज के शासन के दौरान बालविवाह पर ईमान दारी से प्रतिबंधित लगाता गया। उनके पिता का नाम श्रीमंत जयसिंह राव आबासाहेब घाटगे था। छत्रपती शाहु महाराज का बचपन का नाम यशवंतराव था। छत्रपती शिवाजी महाराज प्रथम के दुसरे पुत्र के वंशज शिवाजी चतुर्थ कोल्हापुर में राज्य करते थे। राजर्षी छत्रपती शाहु का जन्म २६ जून १८७४ में हुआ था। उनके बचपन का नाम यशवंतराव था। बाल्य-अवस्था में ही बालक यशवंतराव को छत्रपती शाहु महाराज की हैसियत से कोल्हापुर रियासत की राजगद्दी को संभालना पड़ा था।

छत्रपती शाहु महाराज की माता राधाबाई मुधोल राज्य की राजकन्या थी। पिता जयसिंग राव उर्फ आबासाहेब घाटगे कागल निवासी थे। उनके दत्तक पिता शिवाजी चतुर्थ व दत्त माता आनंदी बाई थी। राजर्षी छत्रपती शाहु महाराज केवल ३ वर्ष के थे तभी उनकी सगी माँ राधाबाई २० मार्च १९७७ को मृत्यु को प्राप्त हुई। छत्रपती संभाजी की माँ का देहांत बचपन में ही हुआ था। इसलिए उनका लालन - पालन जिजाबाई ने किया था। छत्रपती शाहु महाराज की उम्र जब २० वर्ष थी उनके पिता आबासाहेब घाटगे की मृत्यु (२० मार्च १८८६) हुई थी। छत्रपती शिवाजी महाराज (प्रथम) के दुसरे पुत्र के वंशज शिवाजी

(चतुर्थ) कोल्हापुर में राज करते थे। ब्रिटिश षडयंत्र और आपने ब्राह्मण दीवान की गद्दारी की वजह से जब शिवाजी (चतुर्थ) का कल्ल हुआ तो उसकी विधवा आनंदीबाई ने अपने एक जागीरदार आबासाहेब के पुत्र यशवंतराव को १७ मार्च सन १८८४ में गोद लिया था। अब उनका नाम शाहु महाराज छत्रपती हो गया था। छत्रपती शाहु महाराज की शिक्षा राजकोट के राजकुमार विद्यालय में हुई थी। प्रारंभिक शिक्षा के बाद आगे की पढाई राजवाड़े में ही एक अंग्रेज शिक्षक स्टुअर्ट मिटफर्ड फ्रेजर के जिम्मे सौंपी गई थी। अंग्रेजी शिक्षण और अंग्रेजी शिक्षा प्रभाव छत्रपती शाहु महाराज के दिलों - दिमाग पर गहराई से पड़ा था। वैज्ञानिक सोच को न सिर्फ वे मानते थे बल्कि इसे बढ़ावा देने का हर संभव प्रयास करते थे। पुरानी प्रथा परम्परा काल्पनिक बातों को वे महत्त्व नहीं देते थे।

दलितों को के लिए उन्होंने दो ऐसे प्रथाओं का अंत किया जो युगांतरकारी साबित हुई। पहला १८९७ में उन्होंने उस बलुतदारी प्रथा का अंत किया, जिसके महत एक अछूत को थोड़ी सी जमीन देकर बदले में उससे और उसके परिवार वालों से पुरे गाँव के लिए मुफ्त सेवाएँ ली जाती थी। इसी तरह १९१८ में उन्होंने कानून बताकर राज्य की एक और पुरानी प्रथा वतनदारी का अंत किया तथा भूमि सुधार लागू कर महारों को भु-स्वामी बनने का हक दिलाया। इस आदेश से महारों की आर्थिक गुलामी काफी हद तक दूर हो गई। कोल्हापुर नरेश ने १९२० में मनमाड में दलितों की विशाल सभा में सगर्व घोषणा करते हुए कहा था। मुझे लगता है आंबेडकर के रूप में तुम्हारा मुक्तिदाता मिल गया है। मुझे उम्मीद है वो तुम्हारी गुलामी की बेडियाँ तोड़ डालेंगे। उन्होंने दलितों के मुक्तिदाता की महज जुबानी प्रशंसा नहीं की बल्कि उनकी अधुरी पडी विदेशी शिक्षा पुरी करते तथा दलित - मुक्ति के लिए राजनीति को हथियार बनाने में सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण योगदान किया। किन्तु वर्ण व्यवस्था में शक्ति के स्रोतों से बहिष्कृत तबको के लित में किया गए ढेरों कार्यों के बावजूद इतिहास में उन्हें जिस बात के लिए खास तौर से याद किया जाता है वह है उनके द्वारा किया गया आरक्षण का प्रावधान।

सन १९०२ के मध्य में शाहु महाराज इंग्लैंड गए हुए थे

। उन्होंने वही से एक आदेश जारी कर कोल्हापुर के अंतर्गत शासन – प्रशासन के ५० प्रतिशत पद जिहादी जातियों के लिए आरक्षित कर दिये । महाराज के इस आदेश से कोल्हापुर के ब्राह्मणों पर जैसे गाज गिर गयी उल्लेखनीय है की सन १८९४ में जब शाहु महाराज ने राज्य की बागडोर संभाली थी । उस समय कोल्हापुर के सामान्य प्रशासन के कुल ७१ पदों में से ६० पर ब्राह्मण अधिकारी नियुक्त थे । इसी प्रकार लिपिकीय पद के ५०० पदों में से मात्र १० पद गैर ब्राह्मण थे । शाहु महाराज द्वारा पिछाडी जातियों को अवसर उपलब्ध कराने के कारण सन १९१२ में ९५ पदों में से ब्राह्मण अधिकारियों की संख्या अब ३५ रह गई थी । सन १९०३ में शाहु महाराज ने कोल्हापुर स्थित शंकराचार्य मठ की सम्पत्ति जप्त करने का आदेश दिया । दरअसल मठ को राज्य के खजाने से सारी मदद दी जाती थी । कोल्हापुर के पुर्व महाराजा द्वारा अगस्त १८०३ में प्रचारित एक आदेश के अनुसार कोल्हापुर स्थित मठ के शंकराचार्य मठ की अपने उत्तराधिकारी की नियुक्ति से पहले महाराजा से अनुमति लेना अवश्य थी परंतु तत्कालिन शंकराचार्य आदेश को

दरकिनार करते हुए संकेश्वर मठ में रहने चले गए थे । जो कोल्हापुर रियासत के बाहर था । २३ फरवरी १९०३ को शंकराचार्य ने अपने उत्तराधिकारी की नियुक्ति की थी । यह नए शंकराचार्य लोकमान्य बाल गंगाधर तिलक के करीबी थे । १० जुलाई १९०५ को इन्ही शंकराचार्य ने घोषणा की चुँकि कोल्हापुर भोसले वंश की जहागीर रही है । जोकि क्षत्रिय घराना था । इसलिए राजगद्दी के उत्तराधिकारी छत्रपती शाहु महाराज स्वाभाविक रूप से क्षत्रिय है । छत्रपती शाहुजी महाराज का निधन ६ मई १९२२ मुंबई में हुआ । महाराजा ने पुनर्विवाह को कानुनी मान्यता दी थी । उनका समाज के किसी भी वर्ग से किसी भी प्रकार का द्वेष नहीं था । शाहु महाराज के मन में दलित वर्ग के प्रति गहरा लगाव था । उन्होंने सामाजिक परिवर्तन की जो क्रांतिकारी उपाय किये थे । वह इतिहास में याद रखे जायेंगे ।

वाघमारे ओम गोपीनाथ

एस.वाय.बी.ए.

नई शिक्षा नीती गरीबो के लीये सस्ती होनी चाहिए ।

**गरीब बच्चों को शिक्षा प्रदान करना पुण्य का कार्य है ।
बच्चे शिक्षित होंगे, तो ही आगे चल कर घर-परिवार
और समाज के लिए उपयोगी साबित होंगे ।**

हम जिस युग में जी रहे हैं, उसमें आधुनिक तकनीकी हमारे जीवन का एक महत्वपूर्ण हिस्सा बन गया है । जिसे सिखने या इस्तेमाल करने के लिए शिक्षा की अहमियत होती है । शिक्षा हम सभी के उज्वल भविष्य के लिए एक बहुत ही आवश्यक साधन है । हम अपने जीवन में शिक्षा के इस साधन का उपयोग करके कुछ भी अच्छा प्राप्त कर सकते हैं । ये तो हम हमेशा से सुनते आये हैं की शिक्षा पर दुनिया के हर एक बच्चे का अधिकार है । देश के विकास के लिए प्रत्येक बच्चे का शिक्षित होना बेहद जरूरी है । हमारे देश की हालत को सुधारने का एक मात्र रास्ता है शिक्षा । शिक्षा लोगों की सोच को सकारात्मक बनाती है और

नकारात्मक विचारों को दूर भगाती है'' गरीबी एक ऐसी समस्या है जो हमारे पुरे जीवन को प्रभावित करने का कार्य करती है । गरीबी एक सामाजिक समस्या है जो इंसान को हर तरीके से परेशान करती है । इसके कारण एक व्यक्ति का अच्छा जीवन, शारीरिक स्वास्थ्य, शिक्षा स्तर आदि जैसी सारी चीजें खराब हो जाती है । आज के समय में गरीबी को दुनिया के सबसे बड़ी समस्याओं में से एक माना जाता है । गरीबी में जीवन जीने वाले व्यक्तियों को ना तो अच्छी शिक्षा की प्राप्ती होती है ना ही उन्हें अच्छी सेहत मिलती है । भारत में गरीबी देखना बहुत आम सा हो गया है क्योंकि ज्यादातर लोग अपने जीवन की मुलभुत आवश्यकताओं को भी पूरा नहीं कर सकते हैं । गरीब लोगों में जागरुकता और जानकारी का अभाव तथा उनका गैर प्रगतिशील नजरिया एक ऐसा मुलभुत कारण है जिसे गरीबी के लिए जिम्मेदार माना जाता है । जानकारी तथा जागरुकता की

कमी के कारण गरीब लोग सरकारी कार्यक्रमों का लाभ उठाने में असमर्थ रहते हैं। इसलिए प्राथमिक शिक्षा भी गरीबों के लिए बहुत ही जरूरी होता है। गरीबी इसलिए होती है क्योंकि गरीब लोगों के ७ से ८ बच्चे हैं। उन्हें छोटे परिवार के फायदों के बारे में जागरूक बनाने की जरूरत है। बहुत से गरीब लोगों की ये सोच रहती है की उनका बच्चा पढ़ लिख कर क्या करेगा उसके बदले अगर वो छोटी उम्र से ही ढाबों और कारखानों जैसी जगहों पर काम करेगा तो घर में दो पैसे आ जायेंगे। ये लोग तरक्की करना नहीं चाहते।

लेकिन विद्या एक ऐसा धन है जिसे ना तो कोई चुरा सकता है और नाही कोई छीन सकता है। यह एक मात्र ऐसा धन है जो बाँटने पर कमी नहीं होता बल्कि इसके विपरीत बढ़ता ही जाता है। शिक्षा हमें जीवन में वो बनने के योग्य बनाने के योग्य बनाती है। बेहतर शिक्षा सब के लिए जीवन में आगे बढ़ने और सफलता प्राप्त करने के लिए बहुत आवश्यक है। यह हमें आत्मविश्वास विकसित करने के साथ ही हमारे व्यक्तित्व निर्माण में भी सहायता करती है। आधुनिक युग में शिक्षा का महत्व क्या है? ये गरीब परिवार और पिछड़ी जाती के लोगों को बताना अति आवश्यक है तभी वो अपने बच्चों को शिक्षा के लिए प्रोत्साहित करेंगे।

भारत सरकार द्वारा सर्व शिक्षा अभियान २००१ से शुरु किया गया है, शिक्षा अभियान के अंतर्गत शिक्षा के स्तर को सुधारना मुख्य उद्देश है। इसमें मुख्य रूप से ७ साल की उम्र से १४ साल की उम्र तक बच्चों को मुफ्त में प्राथमिक शिक्षा प्रदान की जाती है। सर्व शिक्षा अभियान का उद्देश सभी को शिक्षित करके उन्हें अपने पैर पर खड़ा करना है। जिससे समाज का कल्याण हो सके। इसके अलावा बालक-बालिका का अंतर समाप्त करना, देश के हर गांव, शहर में प्राथमिक स्कूल खोलना और मुफ्त शिक्षा प्रदान करना आवश्यक है। निशुल्क पाठ्य पुस्तकें, स्कूल ड्रेस देना, शिक्षकों का चयन करना, उन्हें लगातार प्रशिक्षण देते रहना, स्कूलों में अतिरिक्त कक्षा का निर्माण करना आदि सर्व शिक्षा अभियान के उद्देश में शामिल है। बालिका छात्रों तथा कमजोर वर्गों के बच्चों पर विशेष ध्यान दिया गया है। डिजिटल दुनिया के साथ कदम से कदम मिलाने के

लिए सर्व शिक्षा अभियान के अंतर्गत ग्रामीण क्षेत्रों में Computer शिक्षा भी प्रदान की जाएगी। स्कूली शिक्षा बिना अमीरी गरीबी का भेदभाव किये सभी बच्चों को मिलनी चाहिए क्योंकि ये सभी के जीवन में एक महान भूमिका निभाती है। शिक्षा को प्राथमिक शिक्षा, माध्यमिक शिक्षा और उच्चतर माध्यमिक शिक्षा जैसे तिन प्रभागों में विभाजित किया गया है। शिक्षा के सभी भागों का अपना महत्व और लाभ है। प्राथमिक शिक्षा आधार तैयार करती है जो जीवन भर मदद करती है। शिक्षा के कारण ही कई तरह के आविष्कार हुए हैं। इन आविष्कारों से मनुष्य का जीवन और भी आसान हो गया है। अच्छी शिक्षा की वजह से अच्छे अच्छे Engineer, Doctor, Advocate, Businessman, Scientist आदि बनते हैं जो समाज को काफी कुछ देते हैं जिनसे अनगिनत लोगों को कई फायदे मिलते हैं।

शिक्षा के वजह से ही व्यापार का विकास होता है और दे की आय में बढ़ोतरी होती है। अच्छी शिक्षा जीवन में बहुत से उद्देशों को प्रदान करती है जैसे व्यक्तिगत उन्नति को बढ़ावा, सामाजिक स्तर में बढ़ावा, सामाजिक स्वस्थ में सुधार, आर्थिक प्रगति, राष्ट्र की सफलता, जीवन में लक्ष्यों को निर्धारित करना, हमें सामाजिक मुद्दों के बारे में जागरूक करना और पर्यावरण समस्याओं को सुलझाने के लिए हल प्रदान करना जैसे कई सारे मुद्दों के बारे में सोचने समझने की काबिलियत प्रदान करता है।

चंद्रशेखर अरुण आल्हाट

एस.वाय.बी.ए.

प्राचीन गुरुकुल प्रणाली में शिक्षा

गुरुकुल पूर्णतः आवासीय शिक्षा प्रदान करने का एकांत स्थान होता था, जहाँ आठ से दस वर्ष की आयु में बच्चा गुरु के सानिध्य में रह कर विद्या अध्ययन करता था। विद्यार्थी गुरु के निर्देशों का पूर्णतः पालन करते थे। गुरुकुल में बच्चे स्वयं दिनचर्या के सभी कार्य करते थे। वे अपने उपयोग की सामग्री का निर्माण स्वयं करते थे।

दुनिया बदलने के लिए शिक्षा सबसे मजबूत हथियार है

पुरातनकाल से ही शिक्षा हर सभ्यता का जरूरी हिस्सा रही है। समय और बदलते जमाने के साथ शिक्षा का स्वरूप भी बदला है। शिक्षा एक ऐसी ही प्राचीन प्रणाली जो दुनिया के पूर्वी हिस्से से शुरू हुई और आज भी प्रेरणा का जरिया बनी हुई है वो है गुरुकुल शिक्षा प्रणाली। गुरुकुल शिक्षा प्रणाली रेजिडेंशियल (residential) शिक्षा प्रणाली का रूप थी, जहाँ छात्र टीचर या आचार्य के घर यानी गुरुकुल में रहते थे जो शिक्षा का केंद्र हुआ करता था। इस शिक्षा प्रणाली का आधार अनुशासन और मेहनत थे। छात्रों से अपेक्षा की जाती थी कि वो अपने गुरुओं से सीखें और इस जानकारी को जीवन में इस्तेमाल भी करें। इसमें छात्र और टीचर का रिश्ता बहुत पवित्र होता था और अक्सर इसमें किसी तरह का भुगतान नहीं किया जाता था। हालांकि छात्र टीचर को उनके सहयोग के लिए गुरुदक्षिणा जरूर दिया करते थे। गुरुकुल शिक्षा प्रणाली की शुरुआत वैदिक काल में हुई जब किसी भी तरह की शिक्षा प्रणाली नहीं हुआ करती थी। लेकिन स्किल बेस्ड (skill-based) शिक्षा के साथ वेद, पुराण आदि से सीखने का चलन जरूर था। ये अध्यात्मिक किताबें छात्रों को उनकी जानकारी बढ़ाने में मदद करती थी। गुरुकुल का अर्थ है वह स्थान या क्षेत्र, जहाँ गुरु का कुल यानी परिवार निवास करता है। प्राचीन काल में शिक्षक को ही गुरु या आचार्य मानते थे और वहाँ शिक्षा प्राप्त करने वाले विद्यार्थियों को उसका परिवार माना जाता था। गुरुकुल के छात्रों को लिए आठ साल का होना अनिवार्य था और पच्चीस वर्ष की आयु तक लोग यहाँ रहकर शिक्षा प्राप्त और ब्रह्मचर्य का पालन करते थे।

गुरुकुल शिक्षा प्रणाली अपनी खूबियों के चलते सालों से दुनिया को प्रेरित कर रही है। इस सेक्शन में इस शिक्षा प्रणाली की खासियतों और काम करने के तरीके के बारे में भी

बताया गया है।

- शिक्षा संस्कृति और धर्म से प्रभावित थी जो प्राचीन भारतीय समाज के अहम तत्व थे।
- प्रोफेशनल, सोशल, धार्मिक और अध्यात्मिक शिक्षा पर फोकस करते हुए इसमें समग्र (Holistic) शिक्षा पर जोर दिया जाता था।
- गुरुकुल में चुने जाने का आधार बच्चों का ऐट्रियुड यानी रवैया और मॉरल स्ट्रेंथ यानी नैतिक मजबूती जो छात्रों के कंडक्ट या आचरण में नजर आते थे।
- कला, साहित्य, शास्त्र और दर्शन की जानकारी के साथ छात्रों को व्यावहारिक हुनर भी सिखाए जाते थे और उन्हें अलग-अलग कामों के लिए तैयार किया जाता था।
- गुरुकुल शिक्षा प्रणाली से छात्र का पूरी तरह से विकास होता था और जोर शिक्षण के साइकोलॉजिकल या मनोवैज्ञानिक तरीके पर होता था।

Gurukul Education System कई उद्देश पर आधारित थी। यहाँ का मुख्य उद्देश ज्ञान विकसित करना और शिक्षा पर अत्याधिक ध्यान केंद्रित करना होता है। सामाजिक मानकों के बावजूद हर छात्र के साथ समान व्यवहार किया जाता है। इस शिक्षा प्रणाली से मिले निर्देश छात्रों को अपनी तरह की लाइफ बनाने में मदद करते थे। इस तरह से छात्र को जीवन के कठिन समय में भी खुद को दृढ़ता से खड़े रखने में मदद मिलती थी। गुरुकुल शिक्षा प्रणाली के कुछ खास उद्देश से रहे – यहाँ पर धर्मशास्त्र की पढाई से लेकर अस्त्र की शिक्षा भी सिखाई जाती है। योग साधना और यज्ञ के लिए गुरुकुल को एक अभिन्न अंग माना जाता है। यहाँ पर हर विद्यार्थी हर प्रकार के कार्य को सीखता है और शिक्षा पूर्ण होने के बाद ही अपना काम रुचि और गुण के आधार पर चुनता था। उपनिषदों में लिखा गया है कि मातृ देवो भवः। पितृ देवो भवः। आचार्य देवो भवः। अतिथि देवो भवः। गुरु के महत्व को प्रतिपादित करने के लिए कहा गया है कि

“गुरु ब्रह्मा गुरु विष्णु गुरु देवो महेश्वर
गुरु साक्षात् परमं ब्रह्मा,

तस्मै श्री गुरुवे नमः । ”

अर्थात् – गुरु ही ब्रह्मा है, गुरु ही विष्णु है और गुरु ही भगवान शंकर हैं । गुरु ही साक्षात् परब्रह्म है । ऐसे गुरु को मैं प्रणाम करता हूँ ।

छात्रों को तीन श्रेणियों में विभाजित किया जाता है ।

१. वासु – २४ साल की उम्र तक शिक्षा प्राप्त करने वाले ।

२. रुद्र – ३६ साल की उम्र तक शिक्षा प्राप्त करने वाले ।

३. आदित्य – ४८ साल की उम्र तक शिक्षा प्राप्त करने वाले ।

बुद्ध की विभिन्न मुद्राएं एवं हस्त संकेत और उनके अर्थ गुरुकुल प्रणाली के गुण

१. गुरुओं को पता था कि किस प्रकार से चीजों को कैसे निर्देशित किया जाए यानी कैसे शिक्षा दी जाए ।

२. इस परम्परा को जितना समय चाहिए होता था उतना ही समय लगता था और इसके कारण, छात्र एक सूक्ष्म रूप में बाहर निकलते थे ।

३. छात्र एक विशेष शैली हासिल करने और दक्षता के उच्च स्तर पर प्रयुक्त होते थे ।

४. छात्र गुरु का सम्मान करते थे और उन्हें अनुशासन पालन करना सिखाया जाता था ।

५. ज्यादातर शिक्षण व्यावहारिक था और शिक्षा की इस शैली के कई फायदे थे ।

६. छात्र को इस प्रकार का वातावरण दिया जाता था कि व्यक्ति अपने पसंद के काम के साथ एक सफल व्यक्ति बन जाए ।

सम्पूर्ण शिक्षा पर फोकस होने के चलते गुरुकुल शिक्षा प्रणाली आज की पीढ़ी के लिए कमाल कर सकती है । इसके साथ आज के छात्रों का सम्पूर्ण विकास हो सकता है । वेल्यू बेस्ड एज्युकेशन की अहमियत इस प्रणाली में पाई जा सकती है । जो कि मॉडर्न दुनिया में छात्रों के लिए अभिन्न शिक्षा बन सकती है । ये लोगों को अपना पैशन खोजने में भी मदद करती है और ये सिर्फ किताबों तक सीमित नहीं रहती है । बल्कि ये उनको लाइफ की असल जरूरत समझने में मदद भी करती है ।

शुभम अजित शिंगोटे

एस.वाय.बी.ए.

शाहू महाराज और शिक्षा

छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज का जन्म २६ जून १८७४ को कोल्हापूर जिले के कागल के घाटगे परिवार में हुआ था । उनका पूरा नाम यशवंतराव जयसिंगराव घाटगे था । उनका पूरा नाम यशवंतराव जयसिंगराव और माता का नाम राधाबाई था । १ अप्रैल १८९१ को शाहू महाराज ने बडौदा के गुनाजी राव खानविलकर की बेटी से शादी की । शाहू महाराज ने समाज में शिक्षा के प्रसाद पर विशेष बल दिया । उन्होंने कोल्हापूर संस्थान में प्राथमिक शिक्षा को अनिवार्य एवं निःशुल्क कर दिया । उन दिनों जब शिक्षा का प्रसार हुआ, अच्छूतों के लिए अलग स्कूल भरे जा रहे थे । उन्होंने इस अस्पृश्यता को नष्ट करने के लिए ऐसे विद्यालयों को भरने की प्रथा को समाप्त कर दिया । राजनीतिक निर्णय लेने की प्रक्रिया में बहुजन समाज को शामिल करने के लिए १९१६ में निपानी में डेक्कन रयत एसोसिएशन की

स्थापना की गई थी । अध्ययन और शैक्षणिक यात्राओं के माध्यम से प्राप्त ज्ञान के कारण शाहू महाराज के व्यक्तित्व का विकास हुआ । उन्होंने राधानगरी बांध के निर्माण और किसानों को ऋण प्रदान करके कृषि विकास पर ध्यान दिया । उन्हें नोकरी दी ।

उन्होंने स्कूलों, अस्पतालों, सरकारी भवनों आदि में अच्छूतों के साथ समान व्यवहार करने का आदेश दिया । एक तरह से उन्होंने महात्मा फुले की परंपरा को आगे बढ़ाया । शाहू महाराज ने इस जनजाति के लोगों को एकजुट किया और उन्हें अपराध से हतोत्साहित किया उन्हें संस्थान में नोकरी दी । शाहू महाराज ने कोल्हापूर में संगीत, फिल्म, प्लेटिंग और कुश्ती को बढ़ावा दिया । उस समय कई जनजातियां चोरी और डकैती जैसे गलत तरीके अपना रही थी ।

शाहू महाराज के २६ जून इस जन्मदिन को सामाजिक न्याय दिवस के तौर पर मनाया जाता है। उस दिन कोल्हापूरमें और कुछ जगह पर सार्वजनिक कार्यक्रम होते हैं। शाहू महाराज ने बहुजन समाज में शिक्षण प्रसार के लिए विशेष सहयोग दिया था। उन्होंने कोल्हापूर संस्थान में प्राथमिक शिक्षण सक्त और मुफ्त किया था। उन्होंने अछूतों के लिए अलग से भरने वाली स्कूलों को बंद कर दिया और जातिवाद दूर करने के लिए आंतरजातीय विवाह कायदा लागू किया। इ.स. १९१७ साल में उन्होंने पुनर्विवाह कायदा करके विधवा विवाह को कानूनी मान्यता दिलाई। छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज २० वर्ष की आयु में कोल्हापूर के राजा बने। छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज की शिक्षा राजकोट और धारवाड में हुई थी। पढाई के दौरान उन्होंने अंग्रेजी, संस्कृति, इतिहास, राजनीति, विज्ञान आदि का अध्ययन किया। उन्हें सर फ्रेजर और रघुनाथराव सबनीस जैसे गुरु मिले। छत्रपती शाहू महाराज का विवाह १८९१ में बडोदा के

गुनाजी राव खानविलकर की बेटी लक्ष्मीबाई से हुआ था। बहुजन हितैषी शासन छत्रपती शाहू जी महाराज ने पिछड़े और दलित वर्ग के लिए शिक्षा के दरवाजा खोलकर उन्हें मुक्ति की राह दिखाई। उन्हें शुद्रों एवं दलितों के बच्चों की शिक्षा के प्रति जागरूक करने के लिए कई नए होस्टेल स्थापित किए एवं उनके लिए फ्री में शिक्षा की व्यवस्था करवाई। शाहू महाराज जी ने १९०८ में अस्पृश्य मिल क्लार्क होस्टेल, साल १९०६ में मॉमंडन होस्टेल, साल १९०४ में जैन होस्टेल और १८ अप्रैल १९०१ में मराठा स्टूडेंट्स इंस्टीट्यूट एवं विक्टोरिया मराठा बोर्डिंग संस्था की स्थापना की। इसके अलावा साल १९१२ में छत्रपति शाहू जी महाराज ने प्राथमिक शिक्षा की अनिवार्य कर दिया एवं मुफ्त शिक्षा देने के बारे में कानून बनाया।

जन्हड अपेक्षा साहेबराव
टी.वाय.बी.ए.

महात्मा फुले और उनके शिक्षा विषयक विचार

महात्मा ज्योतिबा गोविंदराव फुले ११ अप्रैल १८२७-२८ नवम्बर १८९० एक भारतीय समाजसुधारक, समाज प्रबोधक, विचारक समाजसेवी, लेखक, दार्शनिक तथा क्रांतिकारी कार्यकर्ता थे। इन्हें महात्मा फुले एवं ज्योतिबा फुले के नाम से भी जाना जाता है। सितम्बर १८७३ में इन्होंने महाराष्ट्र में 'सत्यशोधक समाज' नामक संस्था का गठन किया। महिलाओं, पिछड़े और अछूतों के उत्थान के शिक्षा प्रदान करने के ये प्रबल समर्थक थे। वे भारतीय समाज में प्रचलित जाति पर आधारित विभाजन और भेदभाव के विरुद्ध थे। इन्होंने अपना

पूरा जीवन समाज के सेवा में समर्पण किया है। फुले शाहू अम्बेडकरी विचार पाठ्यक्रम के माध्यम से विचारों का प्रचार और प्रसार होता है। इन महापुरुषों को सामाजिक, राजनीतिक और सांस्कृतिक विचार हमें प्रेरणा और प्रोत्साहन देते हैं। उनके विचारों की २१ वीं सदी में हमारे छात्रों को नए सिरे से देने की जरूरत है। शिक्षा जीवन का आधार है। आप खुद को शिक्षा से अलग नहीं कर सकते। प्रत्येक व्यक्ति शिक्षा की एक महत्वपूर्ण पुस्तक है। आपको बस यह जानने की जरूरत है कि उससे क्या लेना है। शिक्षा जिवित रहने की कुंजी है। जिंदगी क्या है? जीवन क्यों जियें? जीवन कैसे जीयें? जीवन का अर्थ क्या है जीवन को कैसे पूरा करें। हमें जीवन से क्या लेना चाहिए और दूसरों को क्या देना चाहिए? इन सभी सवालों का जवाब शिक्षा है। इसीलिए शिक्षा ही सब कुछ है। उसके लिए पहले शिक्षा प्राप्त करनी होगी जीवन शिक्षा समय की आवश्यकता बन गयी है और हमारे सभी महान शिक्षाविदों, समाज सुधारकों ने जीवन शिक्षा का बीड़ा उठाया है। और सभी को जीने की राह और एक दिशा

देने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। २१ वीं सदी में सीखने वाले समुदाय का काफी विकास हुआ है। लेकिन क्या इसे जीवन शिक्षा मिल रही है। यह प्रश्न अनुत्तरित रहता है। तो आज हमारे शिक्षाविद शिक्षा और पाठ्यक्रम के माध्यम में प्रकट विचार निश्चित रूप से भविष्य की समस्याओं को हल करने और बेहतर जीवन जीने के लिए एक मार्गदर्शक होंगे। महात्मा फुले और राजर्षी शाहू के विचार शिक्षाप्रद हैं। शिक्षा और पाठ्यक्रम से प्रकट हुए महात्मा ज्योतिबा फुले के विचार स्वतंत्रता, समानता और बंधुत्व के त्रिगुण में दृढ़ विश्वास रखने वाले और सामाजिक असमानता के विरुद्ध आवाज उठाने वाले एक लेजेंड थे। उन्हें महाराष्ट्र का मार्टिन लूथर कहा जाता है। वे मानवतावादी थे। मैकाले के इस विचार का घनघोर विरोध किया की शिक्षा का प्रवाह उच्च वर्गों से निम्न वर्गों की ओर होना चाहिए। शिक्षित किया जाना चाहिए और फिर उच्च वर्ग के लोगों से शिक्षा दी जानी चाहिए। फुले ने इस बात पर जोर दिया गया की उपेक्षित को पहले शिक्षा फिर उपेक्षित को शिक्षा के फॉर्मूले को लागू किया जाए।

शिक्षा पर महात्मा फुले के विचार -

- महिला शिक्षा का पीछा करना
- प्राथमिक शिक्षा अनिवार्य और निःशुल्क है
- प्राथमिक शिक्षकों की व्यवस्था
- प्राथमिक शिक्षा पर ध्यान देना
- ग्रामीण क्षेत्रों में लड़के और लड़कियों की शिक्षा
- राष्ट्र निर्माण के लिए शुद्धों को शिक्षित करना
- शिक्षा प्रणाली में आमूल-चूल परिवर्तन पर विचार करे
- व्यावसायिक और तकनीकी शिक्षा
- त्रिभाषा सूत्र को ग्रहण करना
- छात्रवृत्ति और छात्रावास की सुविधा
- शैक्षणिक ज्ञान और सोच

महिला शिक्षा की खोज - पहले के समय में इन परिस्थितियों में महिला शिक्षा। इसका अर्थ है गलत करना। इसलिए महिलाओं के लिए शिक्षा के दरवाजे हमेशा के लिए खोल देने चाहिए।

सावित्रीबाई फुले महिला शिक्षण अभियान चलाने वाली

पहिली महिला थी। एक सक्षम महिला के रूप में जिने के लिए शिक्षा दी जानी चाहिए। महिलाओं का असली धर्म उन्हें शिक्षित करना है। महिलाओं की मानसिकता और एक सक्षम महिला बनाने के लिए शिक्षा के अलावा कोई विकल्प नहीं है। इसे पहचानते हुए फुले ने अपनी पत्नी को शिक्षित करके एक दिहाड़ी शिक्षक के रूप में काम करना शुरू किया और महिला शिक्षा अभियान शुरू किया। प्राथमिक शिक्षा अनिवार्य एवं निशुल्क-प्राथमिक शिक्षा प्रत्येक बच्चे का अधिकार है। साथ ही महात्मा फुले इस विचार की वकालत करने वाले पहले भारतीय नागरिक थे की प्राथमिक शिक्षा अनिवार्य और मुफ्त होनी चाहिए। १९ अक्टूबर १८८२ उन्होंने हंटर शिक्षा आयोग के सामाने रखी यह मांग एक ऐसी शिक्षा पर अधिक जोर देगी जहाँ निती और नैतिकता के मामले में कई लोगों को शिक्षित करने और तैयार करने में कोई कठिनाई नहीं होगी। इसी सोच के साथ उन्होंने प्राथमिक शिक्षा को अनिवार्य और निशुल्क बनाने पर बल दिया। प्राथमिक शिक्षा को अनिवार्य और निशुल्क शिक्षा बनाया। इसपर अधिक जोर दिया गया। प्राथमिक शिक्षा पर ध्यान देना जब सरकारी नौकरियों पर सभी उच्च वर्गों का अधिकार हो जाता है। तो निम्न वर्गों के लिए शिक्षा जमिनी स्तर पर उपलब्ध होनी चाहिए। महिला शिक्षा की खोज पहले के समय में इन परिस्थितियों में महिला शिक्षा इसका अर्थ है गलत करना। शिक्षा के बारे में ज्ञान और विचार शिक्षा को तीसरा नेत्र माना जाता है और इसलिए महात्मा फुले ने शिक्षा पर अधिक प्रकाश डाला है। और शिक्षा को किसी एक व्यक्ति का एकाधिकार बनाने के लिए नहीं, बल्कि सभी को शिक्षा प्राप्त करने, शिक्षा के प्रसार, ज्ञान और विचारों की वृद्धि के लिए दिया है। महात्मा फुले ने योगदायान दिया। सत्यशोधक समाज की स्थापना की और महिलाओं के साथ-साथ पिछड़े अनुयायियों की शिक्षा के लिए सुविधाएं प्रदान की। महात्मा फुले एक शिक्षण के जनक माने जाते हैं और उनका कार्य महान है।

भांड महेश सुनिल

टी.वाय.बी.ए.

नई शिक्षा नीति

नई शिक्षा नीति २०२० का परिचय शिक्षा का शाब्दिक अर्थ है सीखने और सिखाने की क्रिया। इस प्रकार हम कह सकते हैं कि किसी भी समाज में चलने वाली वह निरंतर प्रक्रिया जिसका उद्देश्य इंसान की आत्मिक शक्तियों का विकास करना और उसके व्यवहार में सुधार लाना है। शिक्षा का प्राथमिक उद्देश्य ज्ञान और कौशल में वृद्धि कर मनुष्य को योग्य नागरिक बनाना है। गौरतलब है कि आजादी के बाद भारत में पहली शिक्षा नीति सन १९८६ में बनाई गई थी जो मुख्यतः लॉर्ड मैकाले की अंग्रेजी प्रधान शिक्षा नीति पर आधारित थी। इसमें सन १९९२ में कुछ संशोधन भी किए गए किंतु इसका ढांचा मूलतः अंग्रेजी माध्यम शिक्षा पर ही केंद्रित रहा। आज समय के साथ हमें यह महसूस हुआ कि १९८६ की वह शिक्षा नीति में कुछ खामियां हैं इसके तहत बच्चा ज्ञान तो हासिल कर रहा है किन्तु यह ज्ञान उसके भविष्य में रोजगार के अवसर पैदा करने योग्य नहीं बन पा रहे हैं। अतः इन कमियों को दूर करने के लिए नई राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० लाने की आवश्यकता पड़ी। नवीन राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२०, २१ वीं शताब्दी की ऐसी पहली शिक्षा नीति है, जिसका लक्ष्य हमारे देश के विकास के लिए आने वाले आवश्यकता को पूरा करना है। यह नीति भारत की परंपरा और उसे सांस्कृतिक मूल्यों को बरकरार रखते हुए २१ वीं सदी की शिक्षा के लिए आकांक्षात्मक लक्ष्य, जिसके अंतर्गत शिक्षा व्यवस्था उसके नियमों का वर्णन सहित सभी पक्षों के सुधार और पुनर्गठन का प्रस्ताव रखता है। राष्ट्रीय शिक्षा नीति व्यक्ति में निहित रचनात्मक क्षमता के विकास पर जोर देती है। यह नीति इस सिद्धांत पर आधारित है कि शिक्षा सेना केवल साक्षरता, उच्च स्तर की तार्किक और समस्या समाधान संबंधित संज्ञानात्मक क्षमताओं का विकास होना चाहिए बल्कि नैतिक सामाजिक और भावनात्मक स्तर पर भी व्यक्ति का विकास होना चाहिए। नवीन शिक्षा नीति के महत्वपूर्ण तथ्य नई शिक्षा नीति के निर्माण के लिए जून २०१७ में पूर्ण इसरो प्रमुख डॉ.के.कस्तुरीरंगन की अध्यक्षता में एक समिती का गठन किया गया था, इस समिती ने मई २०१९ में 'राष्ट्रीय शिक्षा नीति (NEP)', २०२० वर्ष १९६८ और वर्ष १९८६ के बाद स्वतंत्र भारत की तीसरी शिक्षा नीति होगी।

NEP २०२० के तहत केंद्र व राज्य सरकार के

सहयोग से शिक्षा क्षेत्र पर देश की जीडीपी के ६% हिस्से के बराबर निवेश का लक्ष्य रखा गया है। नई शिक्षा नीति में वर्तमान में सक्रिय १०+२ के शैक्षिक मॉडल का स्थान पर शैक्षणिक पाठ्यक्रम को ५+३+३+४ प्रणाली के आधार पर विभाजित करने की बात कही गई है। तकनीकी शिक्षा, भाषाई बाध्यताओं को दूर करने दिव्यांग छात्रों के लिए शिक्षा को सुगम बनाने आदि के लिए तकनीकी के प्रयोग को बढ़ावा देने पर बल दिया गया है। कैबिनेट द्वारा 'मानव संसाधन विकास मंत्रालय' का नाम बदल कर 'शिक्षा मंत्रालय' करने को भी मंजूरी दी गई है। ३ वर्ष से ८ वर्ष की आयु के बच्चों के लिए शैक्षणिक पाठ्यक्रम का दो समूहों में विभाजन - ३ वर्ष से ६ वर्ष आयु के बच्चों के लिए ऑनगवाडी। बालवा टिका। प्री-स्कूल के माध्यम से मुक्त, सुरक्षित और शिक्षा की उपलब्धता सुनिश्चित करना। ६ वर्ष से ८ वर्ष तक बच्चों को प्राथमिक विद्यालयों में कक्षा १ और २ में शिक्षा प्रदान की जाएगी। प्रारंभिक शिक्षा को बहुस्तरीय खेल और गतिविधी आधारित बनाने को प्राथमिकता दी जाएगी।

१) राष्ट्रीय शिक्षा नीति (National Education Policy २०२०) में, भाषा एक नकारात्मक कारक है क्योंकि भारत में एक समस्याग्रस्त शिक्षक से छात्र अनुपात है, इसलिए शैक्षणिक संस्थानों में प्रत्येक विषय के लिए मातृभाषा की शुरुआत एक समस्या है। कभी-कभी एक सक्षम शिक्षक ढूँढना एक समस्या बन जाता है और अब NEP २०२० की शुरुआत के साथ एक और चुनौती आती है, जो अध्ययन सामग्री को मातृभाषा में लाता है। २०२० की राष्ट्रीय शिक्षा नीति (National Education Policy) के अनुसार, जो छात्र स्नातक की पढाई पूरी करना चाहते हैं, उन्हें चार साल की पढाई करनी होगी, जबकि कोई भी आसानी से दो साल में अपना डिप्लोमा पूरा कर सकता है। यह छात्र को पाठ्यक्रम को आधा छोड़ने के लिए प्रोत्साहित कर सकता है। राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० के अनुसार, निजी स्कूलों के छात्रों को सरकारी स्कूलों के छात्रों की तुलना में बहुत कम उम्र में अंग्रेजी से परिचित कराया जाएगा। सरकारी स्कूल के छात्रों को संबंधित क्षेत्रीय भाषाओं में शैक्षणिक पाठ्यक्रम पढाया जाएगा।

शिंदे सेजल मंगेश

नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी २०२३

नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी के तहत स्कूलों तथा कॉलेजों में होने वाली शिक्षा की नई नीति तैयारी की जाती है भारत सरकार ने नई नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी २०२३ को आरंभ कर दिया है जिसके अंतर्गत सरकार ने एज्युकेशन पॉलिसी में काफी सारे मुख्य बदलाव किए हैं National Education Policy के अंतर्गत भारत को वैश्विक ज्ञान महाशक्ति बनाना है। अब मानव संसाधन प्रबंधन मंत्रालय शिक्षा मंत्रालय के नाम से जाना जाएगा। नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी के तहत २०३० तक स्कूली शिक्षा में १००% जी आर के साथ पूर्व विद्यालय माध्यमिक विद्यालय तक शिक्षा का सार्वभौमीकरण किया जाएगा। पहले १०+२ का पैटर्न फॉलो किया जाता था परंतु अब नई शिक्षा नीति के अंतर्गत ५+३+३+४ का पैटर्न फॉलो किया जाएगा। और यह National Education Policy 2014 के आम चुनावों में भारतीय जनता पार्टी का घोषणा भी शामिल किया था। नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी के अंतर्गत हुआ सार्थक योजना का शुभारंभ। शिक्षा के स्तर में सुधार लाने के लिए सरकार के द्वारा निरंतर प्रयास किया जा रहा है। इसके लिए सरकार के द्वारा भिन्न-भिन्न तरह के बदलाव किए जाएंगे और हाल ही में सरकार के द्वारा National Education Policy को लांच किया गया है और अब नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी के सफलतापूर्वक कार्य के लिए शिक्षा मंत्री रमेश पोखरियाल निशंक के द्वारा गुणवत्तापूर्ण शिक्षा के जरिए छात्रों एवं शिक्षकों को समग्र विकास योजना को आरंभ होने जा रही है और सार्थक योजना को भी पक्षकार जैसी की राज्य, केंद्रशासित प्रदेश इत्यादी के विचार विमर्श और सुझाव के शिक्षा मंत्रालय के द्वारा यह भी हित धारकों से सुझाव मांगे गए थे। शिक्षा मंत्रालय को लगभग ७१७७ सुझाव प्राप्त हुए हैं नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी में शिक्षा नीति की सिफारिशों के २९७ कार्यों को एक साथ जोडा जाएगा जिसके लिए जिम्मेदार एजेंसी और समय

सीमा भी तय की गई है। इन सभी कार्यों के लिए इस योजना के अंतर्गत ३०४ परिणाम भी निर्धारित किए गए हैं।

राष्ट्रीय नई शिक्षा नीति (NEP 2020) के उद्देश

इस नीति का उद्देश्य एक ऐसी शिक्षा प्रणाली को तैयार करना है जो भारत के सभी बच्चों को लाभान्वित कर सके। इस का लक्ष्य "भारत को एक विश्व स्तर पर ज्ञान की महाशक्ति" बनाना है। राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० का उद्देश्य उच्च शिक्षण संस्थानों की नई गुणवत्ता को स्थापित करके आसान बनाना है जो वैश्विक मानकों के अनुरूप हो। बहरहाल नई शिक्षा नीति #NEP 2020 को केंद्रियस कैबिनेट ने मंजूरी दे दी है। सूचना एवं प्रसारक मंत्री श्री प्रकाश जावडेकर और पूर्व मानव संसाधन विकास मंत्री श्री रमेश पोखरियाल निशंक ने इसकी घोषणा की थी। लंबे समय के बाद भारत बदलने जा रहा है इसकी शिक्षा नीति, पिछली बार १९९२ में वह वर्ष था जब भारत अपनी शिक्षा नीति में बदलाव करता है। वर्ष १९६४ में पहली बार भारत को लगा कि देश को एक शिक्षा नीति की आवश्यकता है, जब काँग्रेस के मंत्री श्री सिद्धेश्वर प्रसाद ने सरकार की आलोचना करते हुए कहा कि सरकार देश के अंदर मुल्यवान शिक्षा की तलाश नहीं कर रही है। यह भारत की २१ वीं सदी की पहली नई शिक्षा नीति है, जिसे १०८ पन्नों में तैयार किया गया है। इस नीति का मुख्य फोकस देश के विकास के लिए आवश्यक जरूरतों को पुरा करना है। राष्ट्रीय शिक्षा नीति (NEP 2020) को २०४० तक पुरी तरह से देश में लागू किया जाएगा। इस नीति को लागू करने और शिक्षा मॉडल को बदलने के लिए वे बहुत सारे शिक्षकों की जरूरत होगी।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति की विशेषताएं

नई शिक्षा नीति के तहत समय की मांग को समझते हुए बदलाव लाये गए हैं। निम्न प्रकार से हैं ;

१) जिसमें १२ साल की स्कूल शिक्षा होगी और ३ साल की प्री स्कूली शिक्षा होगी। छठी कक्षा से व्यावसायिक परिक्षण इंटरनशिप आरंभ कर दी जाएगी। पांचवी कक्षा तक शिक्षा मातृभाषा या फिर क्षेत्रीय भाषा में प्रदान की जाएगी।

२) नई शिक्षा नीति - २०२० को कैबिनेट की मंजूरी मिल गई है। पूर्व केंद्रिय मानव संसाधन विकास मंत्री रमेश पोखरियाल

निशंक और सुचना प्रसारण मंत्री प्रकाश जावडेकर ने जानकारी दी।

३) इससे पहले १९८६ में शिक्षा निति लागू की गई थी। १९९२ में इस निति में कुछ संशोधन किए गए थे। यानी ३४ साल बाद देश में एक नई शिक्षा निति लागू की जा रही है।

४) इस नई शिक्षा निति में स्कूल शिक्षा से लेकर उच्च शिक्षा तक कई बड़े बदलाव किए गए हैं।

राष्ट्रीय शिक्षा निति # NEP 2020

में पाँचवी क्लास तक मातृभाषा, स्थानिय या क्षेत्रीय भाषा में पढाई का माध्यम रखने की बात कही गई है। इसे वर्ग को आठ या उससे आगे भी पढाया जा सकता है। विदेशी भाषाओं की पढाई सेकेंडरी लेवल से होगी। हालांकि नई शिक्षा निति में यह भी कहा गया है, की किसी भी भाषा को थोपने का विचार नहीं किया जाएगा।

- साल २०३० तक स्कूली शिक्षा में १००% जीईआर (Gross Enrollment Ratio) के साथ माध्यमिक स्तर तक एज्युकेशन फॉर ऑल का लक्ष्य रखा गया है।

- अभी स्कूल से दूर हो रहे दो करोड बच्चों को दोबारा मुख्य धारा में लाया जाएगा। इसके लिए स्कूल के बुनियादी ढांचे का विकास और नवीन शिक्षा केंद्रों की स्थापना की जाएगी।

- स्कूल पाठ्यक्रम के १०+२ ढांचे की जगह ५+३+३+४ का नया पाठ्यक्रम संरचना लागू किया जाएगा। जो क्रमशः ३-८, ८-११, ११-१४ और १४-१८ उम्र के बच्चों के लिए है।

- इसमें अब तक दूर रखे गए ३-६ साल के बच्चों को स्कूली पाठ्यक्रम के तहत लाने का प्रावधान है जिसे विश्व स्तर पर बच्चे के मानसिक विकास के लिए महत्वपूर्ण चरण के रूप में मान्यता दी गई है।

- वर्ष २०३० तक हर जिले में या उसके पास कम से कम एक बड़ा मल्टी सब्जेक्ट हाई इंस्टिट्यूशन होगा। २०४० तक सभी उच्च शिक्षा संस्थानों को Multi Subject Institution बनाना होगा, जिसमें ३००० से अधिक छात्र होंगे।

- संस्थानों का पाठ्यक्रम ऐसा होगा कि सार्वजनिक संस्थानों

के विकास पर उसमें जोर दिया जाएगा।

- साथ ही संस्थानों के पास Open distance learning और ऑनलाईन कार्यक्रम चलाने का विकल्प भी शामिल हो।

- हायर एज्युकेशन (उच्च शिक्षा) के लिए बनाए गए सभी तरह के डीम्ड और संबंधित विश्वविद्यालय को सिर्फ अब विश्वविद्यालय के रूप में ही जाना जाएगा।

- मानव के बौद्धिक, सामाजिक, शारीरिक, भावनात्मक और नैतिक सभी क्षमताओं को एकीकृत तौर पर विकसित करने का लक्ष्य है।

जैसी की आपको विदित होगा की इस नई शिक्षा निति को ५+३+३+४ के रूप में रखा गया है। इस पॅटर्न को सरकारी तथा गैर-सरकारी स्कूल में पढने वाले बच्चों के लिए है। जिसमें १२ साल की स्कूली शिक्षा तथा ३ साल की प्री स्कूली शिक्षा दी जाएगी।

अ) फाउंडेशन स्टेज = इसमें ३ से ८ साल के बच्चे शामिल होंगे। जिसमें ३ साल की प्री स्कूल एज्युकेशन और २ साल की स्कूली शिक्षा शामिल होगी।

ब) प्रिपरेटरी स्टेज = प्रिपरेटरी स्टेज में बच्चों को क्षेत्रीय भाषा में पढाया जाएगा। इसके तहत कक्षा ३ से कक्षा ५ तक (८वर्ष से ११ वर्ष तक) के बच्चे आएंगे।

क) मिडिल स्टेज = इस मिडिल स्टेज में बच्चों को कोडिंग, बिजनेस टेस्टिंग, इंटरनेट ट्रेनिंग दी जाएगी जो कक्षा ६ से ८ तक के बच्चों के लिए होगी।

ड) माध्यमिक चरण = इस माध्यमिक चरण में ९ वीं से १२ वीं तक के बच्चों को शामिल किया गया है। इसके तहत बच्चा अपनी इच्छानुसार कोई भी विषय चुन सकता है। जैसा कि पहले हुआ करता था। बच्चे केवल साइंस, कॉमर्स और आर्ट्स स्ट्रीम में से किसी एक को चुन सकते हैं। साथ ही अब उन्हें और भी विकल्प मिलेंगे।

शिंदे पुजा देवराम

एस.वाय.बी.कॉम.

नई शिक्षा नीति के फायदे और नुकसान

नई शिक्षा नीति सीखने के लिए पुस्तकों का बोझ बढ़ाने के बजाय व्यावहारिक शिक्षा को बढ़ाने पर ज्यादा केंद्रित है। छात्रों को पाठ्यक्रम के विषयों के साथ-साथ सीखने की इच्छा रखने वाले पाठ्यक्रम का चयन करने की भी स्वतंत्रता होगी, इस तरह से कौशल विकास को भी बढ़ावा मिलेगा। यह १०+२ सिस्टम को ५+३+३+४ संरचना के साथ बदल देता है, जिसमें १२ साल की स्कूली शिक्षा और ३ साल की प्री-स्कूलिंग होती है।

नई शिक्षा नीति का उद्देश्य – नई शिक्षा नीति का मुख्य उद्देश्य एक बच्चे को कुशल बनाने के साथ-साथ, जिस भी क्षेत्र में वह रुचि रखता है, उसी क्षेत्र में उन्हें प्रशिक्षित करना है। इस तरह, सीखने वाले अपने उद्देश्य, और अपनी क्षमताओं का पता लगाने में सक्षम होते हैं। नई शिक्षा नीति में शिक्षक की शिक्षा और प्रशिक्षण प्रक्रियाओं के सुधार पर भी जोर दिया गया है।

निष्कर्ष – वर्तमान शिक्षा प्रणाली वर्ष १९८६ की मौजूदा शिक्षा नीति में किए गए परिवर्तनों का परिणाम है। इसे शिक्षार्थी और देश के विकास को बढ़ावा देने के लिए लागू किया गया है। नई शिक्षा नीति बच्चों के समग्र विकास पर केंद्रित है। इस नीति के तहत वर्ष २०३० तक अपने उद्देश्य को प्राप्त करने का लक्ष्य है। उचित बुनियादी शिक्षा प्राप्त करना भारतीय संविधान के अनुसार प्रत्येक व्यक्ति का जन्मसिद्ध अधिकार है। सुखी जीवन जीने के लिए तैयार होने के लिए एक बच्चे के विकास में शिक्षा बेहद महत्वपूर्ण तत्व है। २१ वीं सदी में १९८६ के बाद राष्ट्रीय शिक्षा नीति में बदलाव जुलाई २०२० में हुआ शिक्षा की संपूर्ण प्रणाली का परिवर्तन है। नई शिक्षा नीति में रखी गई दृष्टि प्रणाली को एक उच्च उत्साही और ऊर्जावान नीति में बदल रही है। शिक्षार्थी को उत्तरदायी और कुशल बनाने का प्रयास होना चाहिए।

नई शिक्षा नीति २०२० के फायदे और नुकसान –

लाभ : नई शिक्षा नीति शिक्षार्थियों के एकीकृत विकास पर केंद्रित है। यह १०+२ सिस्टम को ५+३+३+४ संरचना के साथ बदल देता है, जिसमें १२ साल की स्कूली शिक्षा और ३ साल की प्री-स्कूलिंग होती है, इस प्रकार बच्चों को पहले चरण में स्कूली शिक्षा का अनुभव होता है। परीक्षाएं केवल ३, ५ और ८ वी कक्षा में आयोजित की जाएंगी, अन्य कक्षाओं का परिणाम नियमित मूल्यांकन के तौर पर लिए जाएंगे। बोर्ड परीक्षा को भी

आसान बनाया जाएगा और एक वर्ष में दो बार आयोजित किया जाएगा ताकि प्रत्येक बच्चे को दो मौका मिलें। नीति में पाठ्यक्रम से बाहर निकलने के अधिक लचीलेपन के साथ स्नातक कार्यक्रमों के लिए एक बहु-अनुशासनात्मक और एकीकृत दृष्टिकोण की परिकल्पना की गई है। राज्य और केंद्र सरकार दोनों शिक्षा के लिए जनता द्वारा अधिक से अधिक सार्वजनिक निवेश की दिशा में एक साथ काम करेंगे, और जल्द से जल्द जीडीपी को ६% तक बढ़ाएंगे। नई शिक्षा नीति सीखने के लिए पुस्तकों का बोझ बढ़ाने के बाजय व्यावहारिक शिक्षा को बढ़ाने पर ज्यादा केंद्रित है। एनईपी यानी नई शिक्षा नीति सामान्य बातचीत, समूह चर्चा और तर्क द्वारा बच्चों के विकास और उनके सीखने की अनुमति देता है। एनटीए राष्ट्रीय स्तर पर विश्वविद्यालयों के लिए एक आम प्रवेश परीक्षा आयोजित करेगा। छात्रों को पाठ्यक्रम के विषयों के साथ-साथ सीखने की इच्छा रखने वाले पाठ्यक्रम का चयन करने की भी स्वतंत्रता होगी, इस तरह से कौशल विकास को भी बढ़ावा मिलेगा। सरकार एनआरएफ (नेशनल रिसर्च फाउंडेशन) की स्थापना करके विश्वविद्यालय और कॉलेज स्तर पर अनुसंधान और नवाचारों के नए तरीके स्थापित करेगी।

नुकसान : भाषा का कार्यान्वयन यानी क्षेत्रीय भाषाओं में जारी रखने के लिए ५ वीं कक्षा तक पढ़ाना एक बड़ी समस्या हो सकती है। बच्चे को क्षेत्रीय भाषा में पढ़ाया जाएगा और इसलिए अंग्रेजी भाषा के प्रति कम दृष्टिकोण होगा, जो ५ वीं कक्षा पूरा करने के बाद आवश्यक है। बच्चों को संरचनात्मक तरीके से सीखने के अधीन किया गया है, जिससे उनके छोटे दिमाग पर बोझ बढ़ सकता है।

निष्कर्ष : मौजूदा शिक्षा नीति में बदलाव की आवश्यकता थी जिसे १९८६ में लागू किया गया था। परिणामस्वरूप परिवर्तन नई शिक्षा नीति का ही नतीजा है। नीति में कई सकारात्मक विशेषताएं हैं, लेकिन इसे केवल सख्ती से ही हासिल किया जा सकता है। लेआउट के लिए केवल विचार काम नहीं करेगा बल्कि कार्यों को कुशलता से करना होगा।

डुकरे ज्ञानेश्वर विकास

एस.वाय.बी.ए.

रोजगारोन्मुखी शिक्षा चाहिए

प्राथमिक राज्य में विभिन्न चीजे, कार्ड, चित्रकारों की मदद से शान-संबंधी का विज्ञान आवश्यक है। बदल में उसे बुनियादी चीजों को प्राप्त लेना करना चाहिए। जाहिर है अध्ययन, लिखना, अंक पर कार्य और प्राथमिक अंग्रेजी उन्हें चलो आएं के बाद में उनका प्रतिस्पर्धी परीक्षा के लिए तैयारी करना आवश्यकता होगी। रोजगार उन्मुख शिक्षा प्रक्रिया गोद लेने से वह वस्तुतः अमल करना दृष्टि अब आवश्यक है। फिर भी बाल विहार अधिकार दिया गया पाठ्यक्रम सरकार को उपलब्ध नहीं। ग्रामीण क्षेत्र में मुख्य आंगनवाडी और शहरी क्षेत्र में बाल विहार है। आंगनवाडी में माताओं को केवल शिक्षण ऐसा करने के लिए पसंद दे देना ही आवश्यकता होगी। वर्तमान में वह १४ आयु वर्ग, भी गर्भवती, स्तन माताओं के लिए उन्हें काम करना चाहिए है। आंगनवाडी में ३ और ६ उम्र का बच्चों की केवल शिक्षण पूर्ण देना चाहिए।

एक कक्षा, एक अध्यापक : हर एक किसी एक को सिखाए यह आदर्श शिक्षण, अध्ययन तरीका है। लेकिन कम से कम एक कक्षा - एक अध्यापक यह तरीका पालन किया जाना चाहिए की आवश्यकता होगी २० तह की तुलना में कम सिलवटों का विद्यालय निरंतर रखा जाना चाहिए।

डिजिटल साक्षरता का पहचान : कम से कम छठा ग्रेड क्रमशः डिजिटल साक्षरता का पहचान द्वारा दे देना अति आवश्यक है। आईसीटी यह विषय भी छठी से जारी रखना चाहिए।

परीक्षा पॅटर्न में बदलाव : परीक्षा विषय की समझ, व्यापक, जागरुकता और समझ और उच्च गुणवत्ता वाली समस्या समाधान कौशल की परीक्षा होगी।

ज्युनिअर स्तर की परीक्षा देकर अपने क्षेत्र का चयन करने में सक्षम होने के लिए दो स्तरों पर बोर्ड परीक्षा आयोजित की जानी चाहिए। यद्यपि ग्रेड देना उचित है, यदि बोर्ड परीक्षाओं के बाद सभी परीक्षाओं के प्रतिशत में अंक दिए जाते हैं, तो उन्हें बोर्ड परीक्षाओं में भी दिया जाना चाहिए। परीक्षा के लिए कम से कम दो पेपरबुक के साथ होना चाहिए।

रोजगार कौशल : चूंकि देश की ५४ प्रतिशत से अधिक आबादी २५ वर्ष से कम आयु की है, इसलिए स्कूलों में कौशल विकास

कार्यक्रम छठी कक्षा से शुरू किए जाने चाहिए। कौशल विकास कार्यक्रम २५ प्रतिशत स्कूलों में शुरू किए जाने चाहिए।

शिक्षण स्कूल/कॉलेज : शिक्षक प्रशिक्षण स्कूलों की संख्या अधिक होने के कारण शिक्षण की गुणवत्ता बिगड रही है। नौकरी के अवसरों की कमी और शिक्षक प्रशिक्षण की व्यस्त गति के कारण, बुद्धिमान, मेधावी छात्र शिक्षक प्रशिक्षण स्कूलों से दूर हो रहे हैं। केवल क्लास के लिए छात्र शिक्षकों की भर्ती चल रही है।

शिक्षक, अध्यापक : शिक्षकों की क्षमता, प्रेरणा और जवाबदेही बढ़ाने वाले कार्यक्रमों पर जोर दिया जाना चाहिए। कम से कम तीन वर्षों के लिए गुणवत्तापूर्ण व्यावसायिक प्रशिक्षण और व्यावसायिक विकास कार्यक्रमों में अनिवार्य भागीदारी। शिक्षकों को हर पांच साल में असेसमेंट टेस्ट पास करना होगा। शिक्षकों के लिए आचार संहिता तैयार की जाए। वास्तविक शिक्षण और सीखने की गुणवत्ता में सुधार के लिए शिक्षकों द्वारा सूचना और संचार प्रौद्योगिकी का उपयोग किया जाना चाहिए।

कला, कार्य अनुभव, खेल और स्वास्थ्य : कम से कम उच्च प्राथमिक विद्यालय में कला एवं खेल शिक्षकों की आवश्यकता है। ये दोनों विषय सिर्फ कागजों पर हैं। समृद्ध जीवन जीते हुए इस उम्र में ओलंपिक का सपना देखा जा सकता है। पीआरसी द्वारा देखे जाने पर स्वास्थ्य जांच की जाती है। केवल स्कूल स्वास्थ्य जांच के लिए पीआरसी केंद्र पर अलग से व्यवस्था की जाए। बीमार बच्चों का आगे का इलाज आसानी से हो सके।

वर्तमान शिक्षा मे नई चुनौतियां : यह शुरु से ही अंग्रेजी है ; लेकिन यह केवल विषय बनकर रह गया है। मूल्यांकन नहीं इसलिए, अंग्रेजी स्कूलों की मांग बढ़ रही है। १२ वीं बोर्ड परीक्षा के बाद छात्र नेट, नीट, सेट, सी एंड टी, टी एंड टी, एमपीएससी, यूपीएससी जैसी विभिन्न परीक्षाओं में शामिल होंगे, तैयारी प्राथमिक विद्यालयों से की जानी चाहिए। ज्ञानवाद एक बाधा है। जब तक आप चल नहीं सकते, समर्थन तब तक दिया जाना चाहिए जब तक इसकी आवश्यकता न हो। साथ ही प्रारंभिक अवस्था में विभिन्न वस्तुओं, कार्डों, चित्रों की सहायता से ज्ञान निर्माण आवश्यकता है। उसके बाद एक बार बेसिक्स मिल जाने के बाद उसे इसकी जरूरत नहीं रहती। पढने

की समझ, लेखन, संख्यात्मक संचालन और बुनियादी अंग्रेजी में महारत हासिल करने के बाद, उन्हें प्रतियोगी परीक्षाओं की तैयारी करनी होगी। केवल स्कूल को रंगना, फर्श पर चित्र बनाना, कमरों को विभिन्न वस्तुओं से भरना और बच्चों से मेहमानों के लिए कुछ चीजें करवाना बिल्कुल भी गुणवत्ता नहीं है। गुणवत्ता का निर्धारण केवल यह देखकर किया जाना चाहिए कि बच्चे शिक्षक के अलावा किसी बाहरी व्यक्ति द्वारा पाठ्यक्रम के अनुसार न्यूनतम योग्यता प्राप्त करते हैं या नहीं। सांगली जिले में डेकन एज्युकेशन सोसाइटी का विलिंगडन कॉलेज और महाराष्ट्र टेकनिकल एज्युकेशन सोसाइटी के वालचंद कॉलेज ऑफ इंजीनियरिंग के माध्यम से उच्च शिक्षा के युग का बीजारोपण किया गया। जिले में जिला परिषद के १५६१ प्राथमिक विद्यालयों तथा ४७६ उच्च विद्यालयों का नेटवर्क बनाया गया है। ईटो, इस्लामपुर, तासगाँव में पिछले कुछ वर्षों में इंजीनियरिंग शिक्षा और सांगली में भारती विश्वविद्यालय के मेडिकल कॉलेज परिसर का विस्तार हुआ। शिक्षा के इस विस्तार के साथ शिक्षा के स्तर को ऊपर उठाने की चुनौती सभी शैक्षणिक समूहों के सामने है। रत्नागिरी सिंधुदुर्ग में शैक्षणिक सुविधाएं बढ़ रही हैं। डेरवान में एक मेडिकल कॉलेज शुरू किया गया था। छात्रों को स्नातकोत्तर शिक्षा के साथ-साथ तकनीकी डिग्री और डिप्लोमा के लिए कोंकण से बाहर जाने का समय नहीं मिलता है। मेडिसिन के कॉलेज भी हैं। मात्रात्मक वृद्धि हो चुकी है, अब गुणात्मक वृद्धि के प्रयास बढ़ाये जाने चाहिए। इंजीनियरिंग कॉलेजों में शोध के लिए सुविधाएं बढ़ाने की जरूरत है। कृषि डिप्लोमा, डिग्री, कृषि महाविद्यालय बड़े पैमाने पर काम कर रहे हैं।

विशेषज्ञ कहते हैं : कौशल विकास का कोई विकल्प नहीं है। सरकार को किताबी ज्ञान के साथ-साथ तकनीकी शिक्षा पर भी जोर देना चाहिए। स्कूली जीवन १० वी-१२ वी के बाद करियर बनाने के बजाय अच्छे कारीगर बनाएगा। स्वरोजगार किसी को नौकरी से ज्यादा आत्मनिर्भर बनाता है। तकनीकी शिक्षा के अवसर उपलब्ध कराए जाने चाहिए ताकि बेरोजगारी का सामना करने का समय न मिले।

बी.बी.मिसाल : १० वी के बाद साइंस स्ट्रीम को ध्यान में रखे बिना ही १० वी के अंकों के आधार पर छात्रों को दाखिला दे दिया जाता है और फिर ये बच्चे पिछड़ जाते हैं। सरकार ने छात्रों की योग्यता जानने के लिए योग्यता परीक्षा आयोजित की। अभिभावकों को इस चलन को समझना चाहिए और छात्रों को होने देना चाहिए। पारंपारिक शिक्षा पर ध्यान देने के बजाय करियर के नए रास्ते तलाशने चाहिए।

एक.वी गाडगिल : प्रत्येक बच्चों के पास उनकी उम्र के आधार पर अलग-अलग कौशल हो सकते हैं। सुक्ष्म कौशल पर जोर देने वाले पाठ्यक्रम की जरूरत है। जिन कौशलों की कमी है, उन्हें हासिल करने के लिए वास्तव में क्या आवश्यक है, इसके लिए भी एक योजना तैयार की जानी चाहिए। एक बार एक कौशल सिखाया जाता है। यह देखने के लिए मूल्यांकन किया जाना चाहिए कि यह हासिल किया गया है या नहीं। पाठ्यक्रम के साथ-साथ कौशल आधारित पाठ्यक्रमों पर जोर दिया जाना चाहिए।

भारत पत्रिका : सरकार को पहल करनी चाहिए और शिक्षा में करियर के अवसर पैदा करने वाले पाठ्यक्रम को शामिल करना चाहिए। वह नियमित पढाई के साथ-साथ कौशल विकास पर पाठ्यक्रम पढाने के लिए तैयार हैं। माता-पिता को उस माध्यम में प्रवेश लेना चाहिए जिसमें किसी विशेष माध्यम पर जोर दिए बिना छात्र के लिए सीखना आसान हो।

संतोष आयर : कौशल विकास मसय की मांग है। यह इस बारे में होगा कि आपके पास कितने अंक हैं इसके बजाय आपके पास क्या कौशल है। अतः निहित गुण का विकास कैसे होगा, इस पर ध्यान देना चाहिए। कुशल जनशक्ति हर उद्योग के लिए आवश्यक है। सरकार स्कूलों में कौशल विकास केंद्र बनाए।

सी.एम.गायकवाड : वालचंद कॉलेज, सांगली ने राष्ट्रीय स्तर पर इंजीनियरिंग शिक्षा में ख्याति अर्जित की है। कॉलेज ने जिले के अन्य इंजीनियरिंग कॉलेजों के साथ हमेशा विकासात्मक गतिविधियों के लिए पहल की है। शिक्षा में जिला स्तर पर सभी संकायों में यह समन्वय लगातार किया जाए समन्वय समिति का गठन किया जाए।

डॉ.परिषद : शिक्षा प्रणाली के चरण ४ और प्रकार २१ प्राथमिक, माध्यमिक, उच्चतर माध्यमिक, कॉलेज शिक्षा स्तर और फिर से निजी और सहकारी प्रकार। ये सभी प्रणालियां एक चक्रव्यूह में फंसी हुई हैं। शिक्षा के अधिकार कानून ने बहुत नुकसान किया है। गैर शिक्षा अनुदान १२ से घटाकर ५ प्रतिशत किया गया, गैर सहायता प्राप्त स्कूलों के लिए २० फिसदी अनुदान देने की घोषणा की गई थी, लेकिन वह भी नहीं मिल रही हैं।

प्रो शरद पाटिल : मिरज और सांगली दोनों के पास मेडिकल हब के रूप में विकास के अवसर हैं। चिकित्सा शिक्षा में सभी पथों का समन्वय आवश्यक है। इंजीनियरिंग शिक्षा के लिए जिले में उद्योगों का विस्तार जरूरी है। सांगली देश का पहला निजी इंजीनियरिंग कॉलेज है; लेकिन उद्योगों के विकास के कारण इसका जिले को अपेक्षित लाभ नहीं हुआ।

पृथ्वीराज पाटिल : शिक्षा के क्षेत्र को लेकर कोंकण पर विचार करते समय शिक्षा को बदलने के बजाय माता-पिता की

मानसिकता को बदलना आवश्यक है। तकनीक और शिक्षा प्रणाली को छात्रों की पसंद के मुताबिक देखते हुए बदलाव जरूरी है। हायर सेकेंडरी में जाते समय छात्रों को अपनी पसंदीदा शिक्षा की प्रवृत्ति और भविष्य की जरूरतों को ध्यान में रखना चाहिए।

उमेश गलवणकर : कोंकण में शिक्षा की एक लंबी परंपरा रही है। स्वतंत्रता के बाद, गैर - सहायता प्राप्त शिक्षा छिड़ गई। ऐसी शिक्षा पर कोई नियंत्रण नहीं है। मंजूरी से परे सरकार का इस पर कोई नियंत्रण नहीं है। यह होना चाहिए गुणात्मक छात्र अनुसंधान, प्रतियोगी परीक्षाओं में, केवल एक अपवाद के रूप में विदेशी भाषा अध्ययन की ओर मुड़ें। स्थानीय प्राकृतिक संसाधनों और उन पर रोजगार के पूरक के लिए कौशल निर्माण पाठ्यक्रम शुरू किए जाने चाहिए।

शंडगे प्रशांत तुळशीराम

एस.वाय.बी.एस्सी.

नई शैक्षणिक नीति - चुनौतियां और समाधान

नई शिक्षा नीति के के क्रियान्वयन की सफलता सहकारी संघीय व्यवस्था और सुधारों में योगदान देने की राज्यों की क्षमता पर निर्भर करती है। पिछले साल जुलाई में भारत ने २१ वीं सदी की पहली और सबसे व्यापक शिक्षा नीति की घोषणा की थी। नीति ने भारत की शिक्षा प्रणाली के सामने आने वाली विभिन्न चुनौतियों का समाधान करने की मांग की। इस नई शिक्षा नीति की घोषणा की वर्षगांठ पर बोलते हुए प्रधानमंत्री मोदी ने कहा कि हम आजादी के ७५ वें वर्ष में प्रवेश कर रहे हैं। हर तरह से नई शिक्षा नीति का क्रियान्वयन अब बहुत महत्वपूर्ण हिस्सा बन गया है, यह नीति नए भारत और भविष्य के लिए तैयार युवा पीढ़ी के निर्माण में महत्वपूर्ण भूमिका निभाएगी। शिक्षा मंत्री धर्मेंद्र प्रधान ने विचार व्यक्त किया है कि यह २१ वीं सदी की सबसे दूरदर्शी नीति है। इससे प्रत्येक छात्र की क्षमताओं का समुचित उपयोग होता है, शिक्षा का सार्वभौमीकरण, क्षमता विकास और शिक्षा के माध्यम में

परिवर्तन होगा। यह नीति शिक्षा को समावेशी बनाती है, किफायती, प्रधान ने इस बात पर भी जोर दिया कि यह किफायती और निष्पक्ष होने में मदद करेगा। इस क्षेत्र में अब तक कितनी प्रगति हुई है? क्या यह नीति वास्तव में प्रगति कर रही है? आने वाले दशकों में इस नीति के सामने क्या चुनौतियाँ हैं? इसे इस लेख में ट्रैक किया जाएगा।

महत्वपूर्ण मील के पत्थर :- इस नीति की घोषणा के बाद से पिछले १६ महिनो में कोरोना महामारी का सामना करते हुए इस नीति में कुछ महत्वपूर्ण मील के पत्थर पूरे किए गए हैं। सबसे महत्वपूर्ण बात यह है कि सरकार ने नई शिक्षा नीति के लक्ष्यों और विजन के बारे में विभिन्न हितधारकों के बीच जागरूकता और रुचि पैदा करने में अच्छा काम किया है। यह प्रधानमंत्री और अन्य प्रमुख अधिकारियों द्वारा भाग लिए गए दस दिवसीय शिक्षक उत्सव से स्पष्ट था। आगे चलकर सरकार ने मानव

संसाधन विकास मंत्रालय का नाम बदलकर शिक्षा मंत्रालय कर दिया है। बिजली मंत्रालय में बड़ा बदलाव लाने वाले धर्मेंद्र प्रधान को शिक्षा मंत्रालय के रूप में लाया गया है, इस मंत्रालय को एक अलग ऊर्जा मिली है। अपने करियर के दौरान, प्रधान ने बार-बार अच्छे निर्णय और निष्पादन क्षमता और कूटनीति का परिचय दिया है। उनकी विशेषज्ञता का उपयोग बड़ी पहलों का मार्गदर्शन करने में बहुत मददगार होगा। लेकिन विपक्षी सरकार वाले राज्यों के विरोध का भी डर है।

नई शिक्षा नीति के अनुसार आर्टिफिशियल इंटेलिजेंस और इकोनॉमिक्स को स्कूली पाठ्यक्रम में शामिल किया गया है। नई आर्थिक नीति में मातृभाषा या क्षेत्रीय भाषा को अधिक प्राथमिकता दी गई है। यह पहल कुछ राज्यों में पायलट आधार पर शुरू की गई है। साथ ही शिक्षा मंत्रालय ने बहुत लोकप्रिय अकादमिक बैंक ऑफ क्रेडिट पहल की शुरुआत की है। इस पहल के जरिए छात्रों के लिए उच्च शिक्षा में कई विकल्प खोले जा सकते हैं। इसके आलावा कक्षा ३ तक के विद्यार्थियों का पठन-पाठन, लेखन और अंगगणित सीखने की क्षमता में सुधार करने के लिए 'कुशल भारत मिशन', पहली बार के छात्रों की तैयारी के लिए तीन महीने का कोर्स 'शिक्षा तक पहुंच' शिक्षा के लिए 'दीक्षा' यह ऐप माध्यमिक स्तर के शिक्षकों के लिए भी है 'निष्ठा' इस शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम जैसी कई पहल सरकार द्वारा लाई गई है। ये पहलें केवल कुछ मुठ्ठी भर राज्यों में लागू की गई हैं जहां सत्तारूढ़ दल सत्ता में है। कर्नाटक २४ अगस्त को नई शिक्षा नीति लागू करने वाला पहला राज्य बन गया है। हाल ही में मध्य प्रदेश और हिमाचल प्रदेश राज्यों ने नई शिक्षा नीति में कुछ पहलों को लागू करके इस मेगा नीति के कार्यान्वयन में योगदान दिया है। अब कहा जा सकता है कि नई शिक्षा नीति के क्रियान्वयन ने सही मायनों में गति पकड़ी है।

पांच प्रमुख चुनौतियाँ :- वर्तमान में भले ही नई शिक्षा नीति के क्रियान्वयन में तेजी आ रही है, लेकिन इसके पूरा होने की राह में अंतहीन चुनौतियाँ हैं। भारत के शिक्षा क्षेत्र की विविधता और आकार को देखते हुए इस नीति को लागू करना एक कठिन कार्य होने जा रहा है। उदाहरण के लिए, आइए हम स्कूली शिक्षा प्रणाली पर विचार करें। १५ लाख से ज्यादा स्कूल, २५ करोड़ छात्रों और ८९ लाख शिक्षकों के साथ, भारत की शिक्षा प्रणाली

दुनिया में दूसरी सबसे बड़ी है।

उच्च शिक्षा प्रणाली का आकार भी बहुत बड़ा है। एआईएसएचई २०१९ की रिपोर्ट के अनुसार, भारत के उच्च शिक्षा क्षेत्र में लगभग १००० विश्वविद्यालय, ३९,३९१ कॉलेज और १०,७२५ स्वायत्त संस्थानों में कुल ३.७४ करोड़ छात्र पढ़ रहे हैं। राज्य इस नई शिक्षा नीति को लागू करने के लिए जिला और तालुका स्तर पर सभी हितधारकों को एक साथ लाना बहुत मुश्किल काम होने वाला है। राज्य और जिला स्तर पर विविध हितधारकों के बीच साझा जिम्मेदारी और स्वामित्व की भावना पैदा करना शिक्षा मंत्रालय के लिए एक बड़ी चुनौती होगी। दूसरी अहम बात है देशों की नई शिक्षा नीति को लागू करना, राज्यों और सरकारों की क्षमता पर निर्भर करता है। भारत की शिक्षा प्रणाली कम वित्तपोषित है, पूरी प्रणाली नौकरशाही पर आधारित है और शिक्षा प्रणाली में वातावरण नए विचारों और विकास क्षमता के प्रतिकूल है। कस्तूरीरंगन की अध्यक्षता वाली मसौदा समिति ने इंगित किया है। शिक्षा मंत्रालयों (केंद्र और राज्यों) और अन्य नियामक निकायों के भीतर आंतरिक क्षमता नई शिक्षा नीति में परिकल्पित परिवर्तनों के परिणाम को चलाने के लिए अपर्याप्त है। उदाहरण के लिए, पारंपारिक शिक्षा से अनुभवात्मक शिक्षा और आलोचनात्मक सोच की ओर बढ़ने के लिए, शिक्षा प्रणाली को चलाने वाले लोगों के साथ-साथ शिक्षकों को भी, छात्रों और अभिभावकों का नजरिया बदलना जरूरी है। इसका मतलब यह है कि इस मेगा पहल को लागू करने के लिए हजारों स्कूलों और कॉलेजों को क्षमता निर्माण और पुननिर्देशन में योगदान देने की आवश्यकता है। संक्षेप में, मंत्रालय के मौजूदा संगठनात्मक ढाँचे और व्यवस्था में व्यापक बदलाव करना होगा।

यह आशाजनक है कि नई शिक्षा नीति दस्तावेज मौजूदा नियामक प्रणाली का एक व्यापक और आमूल परिवर्तन करता है। शिक्षा मंत्रालय वर्तमान में भारत के उच्च शिक्षा आयोग की स्थापना के लिए एक अधिनियम लाने की प्रक्रिया में है। यूजीसी, सरकार एआईसीटीई और राष्ट्रीय शिक्षक प्रशिक्षण परिषद को बदलने के लिए भारत के उच्च शिक्षा आयोग की स्थापना पर विचार कर रही है। तीसरी अहम बात यह है कि यह नीति काफी हद तक केंद्र और राज्यों के बीच सहयोग पर निर्भर

करेगी। हालांकि इस नीति का मसौदा केंद्र सरकार ने राज्य सरकारों सहित विभिन्न हितधारकों के इनपुट के साथ तैयार किया है, लेकिन इसका कार्यान्वयन काफी हद तक राज्यों के सक्रिय सहयोग पर निर्भर करता है। इसका मुख्य कारण यह है कि अधिकांश सेवा-आधारित शैक्षणिक पहल राज्य सरकारों द्वारा चलाई जाती है।

स्पष्ट होने के लिए, केंद्र को विभिन्न पहलों के कार्यान्वयन के लिए केंद्र और राज्यों के बीच विकेंद्रीकरण और सहयोग पर निर्भर रहना होगा। पिछले कुछ वर्षों में केंद्र और राज्यों के बीच संघर्ष को देखते हुए केंद्र को सावधानीपूर्वक कदम उठाने होंगे। नई शिक्षा नीति के कई प्रावधानों पर विपक्षी सरकारों वाले कई राज्यों ने आपत्ति जताई है। तमिलनाडु राज्य ने नई शिक्षा नीति को लागू नहीं करने के रुख का पालन किया है। अगर दूसरे राज्य भी ऐसा ही रुख अपनाते हैं तो केंद्र की चिंता बढ़ सकती है। इसलिए नई शिक्षा नीति का भविष्य इस बात पर निर्भर करेगा कि केंद्र की ओर से संघीय राज्य के समीकरण कैसे संभाले जाते हैं। चौथा महत्वपूर्ण पहलू यह है कि इस नीति के लिहाज से निजी क्षेत्र की भूमिका महत्वपूर्ण होगी। भारत में लगभग ७० प्रतिशत उच्च शिक्षा संस्थान निजी हैं। साथ ही, कुल छात्रों में से लगभग ६० से ७० प्रतिशत छात्र निजी संस्थानों में उच्च शिक्षा प्राप्त कर रहे हैं। इस तथ्य की उपेक्षा करते हुए कि निजी क्षेत्र वित्तीय संसाधन प्रदान करता है और नवीन विचार काम नहीं करेंगे। इस नीति प्रक्रिया में एक महत्वपूर्ण भागीदार के रूप में निजी क्षेत्र के योगदान को सूचीबद्ध करना और पहचानना एक महत्वपूर्ण पहलू है। सबसे महत्वपूर्ण बात यह है कि आने वाले दशक में विभिन्न पहलों के सफल कार्यान्वयन के लिए पर्याप्त संसाधनों की आवश्यकता होगी। इस संबंध में, जैसा कि नीति में कहा गया है, देश को नई नीति के लक्ष्यों को प्राप्त करने के लिए शिक्षा पर सार्वजनिक व्यय को सकल घरेलू आय के ६ प्रतिशत तक बढ़ाना होगा। अतीत में किए गए वादों और उनकी वास्तविक पूर्ति को देखते हुए यह निश्चित रूप से एक कठिन कार्य होने जा रहा है। उदाहरण के लिए, १९६८ की राष्ट्रीय शिक्षा नीति ने शिक्षा पर सार्वजनिक व्यय को सकल घरेलू आय के ६ प्रतिशत तक बढ़ाने की सिफारिश की। हालांकि, पिछले

चार दशकों में शिक्षा पर सार्वजनिक व्यय ३ प्रतिशत से अधिक नहीं हुआ है। हैरानी की बात यह है कि जिस साल यह नई शिक्षा नीति आई, उस साल शिक्षा पर सबसे कम खर्च हुआ। २०२०-२१ में शिक्षा पर व्यय ९९, २०२१-२२ में ३११ करोड़ से ९३,२२४ करोड़ कम हुए। कोरोना और आर्थिक संकट के कारण सरकार ने स्वास्थ्य क्षेत्र में अधिक खर्च करने का विकल्प चुना, इसलिए इसमें कोई संदेह नहीं है कि शिक्षा क्षेत्र पर खर्च कम किया गया है। लेकिन आने वाले वर्षों में शिक्षा पर खर्च कैसे बढ़ाया जाए, इस पर सरकार के पास कोई योजना नहीं है। नई शिक्षा नीति २०२० निश्चित रूप से एक मार्गदर्शक दस्तावेज है। नए युग की नई चुनौतियों को ध्यान में रखते हुए विभिन्न शैक्षणिक आवश्यकताओं, रणनीति का उद्देश संरचनात्मक असमानताओं को दूर करना और छात्रों को भविष्य के लिए तैयार करना है। साथ ही शिक्षा व्यवस्था में आए अनेक संकटों का सामना करने का सबसे चुनौतीपूर्ण कार्य भी इस नीति के माध्यम से पूरा किया है। इस नीति का कार्यान्वयन भारत की विशाल आबादी को शिक्षा की मुख्य धारा में लाने और इस प्रकार रोजगार के अनेक अवसर सृजित करने पर निर्भर करेगा। केंद्र ने कोविड महामारी के दौरान कठिन फैसले लेने और उन्हें तेजी से लागू करने की क्षमता का प्रदर्शन किया है। इस हुनर का लाभ शिक्षा के क्षेत्र में भी मिलेगा। कुछ राज्यों ने नई शिक्षा नीति लागू कर दी है जबकि अन्य प्रक्रिया से गुजर रहे हैं। फिर भी, अभी एक लंबा रास्ता तय करना है। राज्य, जिला, इस नीति के कार्यान्वयन में तालुका स्तर के साथ-साथ निजी क्षेत्र में विभिन्न हितधारकों को शामिल करना एक कठिन कार्य है। साथ ही क्षमता, वित्तीय संसाधनों की कमी के साथ-साथ नए विचारों को पैदा करने के लिए अनुकूल माहौल भी चुनौतियां हैं। लेकिन सबसे कठिन कार्य विभिन्न राज्यों में जनमत तैयार करना है। संक्षेप में, नई शिक्षा नीति के क्रियान्वयन की सफलता सहकारी संघीय व्यवस्था और सुधारों में योगदान देने की राज्यों की क्षमता पर निर्भर करती है।

वालुंज सायली भाऊसाहेब

एस.वाय.बी.एस्सी.

सावित्रीबाई फुले की दिशादर्शक शैक्षणिक कार्य

दलितों और महिलाओं के अधिकारों के लिए सदैव संघर्ष करने वाली और देश की प्रथम बालिका विद्यालय की स्थापना करने वाली महान समाजसेविका सावित्रीबाई फुले

लडकियों के लिए पहला स्कूल पहाडी स्कूल :-सावित्रीबाई फुले की पति महात्मा ज्योतिबा फुले एक महान समाज सुधारक थे। महात्मा फुले ने समाज की भलाई के लिए कई सामाजिक कार्य किए हैं। वहीं सामाजिक कार्य करते हुए लडकियों को भी शिक्षा प्राप्त करनी चाहिए। लेकिन उन्हें इस काम को आगे बढ़ाने के लिए एक महिला की जरूरत थी। इसलिए महात्मा फुले ने सबसे पहले सावित्रीबाई फुले को अपने घर में शिक्षित किया। उसके बाद सावित्रीबाई फुले ने पुणे में लडकियों के लिए पहला स्कूल शुरू किया।

भारत की पहली महिला शिक्षिका :- महात्मा फुले ने महिला शिक्षा में योगदान दिया और सावित्रीबाई फुले ने समाज का उत्थान कर लडकियों की शिक्षा का दायित्व संभाला। एक प्रकार से भारत की पहली महिला शिक्षिका के रूप में सावित्रीबाई फुले का योदान वास्तव में उल्लेखनीय है। पहली महिला प्रधान्याध्यापिका। सावित्रीबाई फुले की भारत की पहली महिला शिक्षा विशेषज्ञ होने का भी श्रेय दिया जाता है, जिन्होंने सोचा था कि यदि पाठ्यक्रम को सुनियोजित तरीके से पढाए

जाए, तो यह बहुत अच्छे तरीके से छात्रों तक पहुँचेगा।

सुखद शिक्षा की शुरुआत :- सावित्रीबाई फुले जब लडकियों को पढाती हैं तो कक्षा का माहौल हमेशा खुशनुमा होना चाहिए। आनंददायक शिक्षा की अवधारणा को युग में स्वीकार किया गया है। लेकिन सावित्रीबाई फुले ने अपनी शिक्षा प्रक्रिया में आनंददायक शिक्षा को प्राथमिकता दी।

लडकियों की उपस्थिति के लिए शैक्षणिक भत्ता :-पहले के समय में महिलाओं को शिक्षा नहीं दी जाती थी। महात्मा फुले और सावित्रीबाई फुले ने महिलाओं के लिए स्कूल शुरू किए, लेकिन सावित्रीबाई फुले ने इन लडकियों को हर दिन स्कूल आने के लिए भत्ता शुरू करने का काम किया।

प्राथमिक विद्यालय से अंग्रेजी - सावित्रीबाई फुले के अनुसार बच्चों को मातृभाषा के माध्यम से शिक्षा प्राप्त करनी चाहिए। लेकिन दूसरी ओर, यदि छात्र अंग्रेजी में महारत हासिल करना चाहते हैं, तो उन्हें प्राथमिक स्तर से ही अंग्रेजी के बारे में पढाया जाना चाहिए। ऐसी स्थिति प्रस्तुत की गई मध्य युग में छात्रों को कक्षा प्राथमिक से अंग्रेजी विषय पढाया जाता था।

“हमारी जानी दुश्मन का नाम है, अज्ञान
उसे धर-दबोचो और उसे जीवन से भगा दो।”
- सावित्रीबाई फुले

वाबळे अश्विनी मच्छिंद्र
टी.वाय.बी.एस्सी.

नई शिक्षा नीति २०२० की आवश्यकता

पहले की शिक्षा प्रणाली मूल रूप से सीखने और परिणाम देने पर केंद्रित थी। प्राप्त अंकों के आधार पर छात्रों का मूल्यांकन किया गया। यह विकास के लिए एक दिशाहीन दृष्टिकोण था। लेकिन नई शिक्षा नीति बहु-विषयक दृष्टिकोण की प्रासंगिकता पर केंद्रित है। इसका उद्देश्य छात्र का सर्वांगीण विकास करना है।

नई शिक्षा नीति एक नए पाठ्यक्रम और शिक्षा की संरचना के गठन की कल्पना करती है जो छात्रों को उनके सीखने के विभिन्न चरणों में मदद करेगी। शिक्षा को शहरी से

लेकर ग्रामीण क्षेत्रों तक सभी तक पहुंचाने के लिए मौजूदा शिक्षा प्रणाली में बदलाव करना होगा। यह लक्ष्य ४ गुणवत्तापूर्ण शिक्षा को पूरा करे स्थिरता को पूरा करने की दिशा में होगा।

उद्देश :- मुख्य उद्देश एक बच्चे को एक कुशल बनने के साथ-साथ सीखने के लिए तैयार करना है, जिस भी क्षेत्र में उनकी रुचि है। इस तरह, शिक्षार्थी अपने लक्ष्य और अपनी क्षमताओं का पता लगाने में सक्षम होते हैं। शिक्षार्थियों को एकीकृत शिक्षा प्रदान की जानी चाहिए अर्थात् प्रत्येक विषय का ज्ञान होना। यही बात उच्च शिक्षा में भी लागू होती है। नई शिक्षा नीति शिक्षक शिक्षा

और प्रशिक्षण प्रक्रियाओं के सुधार पर भी जोर देती है।

निष्कर्ष :- वर्तमान शिक्षा प्रणाली १९८६ की मौजूदा शिक्षा नीति में किए गए परिवर्तनों का परिणाम है। इसे शिक्षार्थी और राष्ट्र के विकास को बढ़ावा देने के लिए लागू किया गया है। नई शिक्षा नीति बच्चे के समग्र विकास पर केंद्रित है। नीति २०३० तक अपने उद्देश को प्राप्त करने के लिए नियत है।

परिचय :- भारतीय संविधान के अनुसार उचित बुनियादी शिक्षा प्राप्त करना प्रत्येक व्यक्ति का जन्मसिद्ध अधिकार है। एक खुशहाल जीवन जीने के लिए तैयार होने के लिए बच्चे के विकास में शिक्षा प्रमुख तत्व है। राष्ट्रीय शिक्षा नीति में १९८६ के बाद २१ वीं सदी में बदलाव जुलाई २०२० में हुआ और यह नई शिक्षा नीति २०२० के रूप में सामने आया।

नई शिक्षा नीति का विजन :- नई शिक्षा नीति पहले की राष्ट्रीय शिक्षा नीति का पुनर्कार्य है। यह नई संरचनात्मक रूपरेखाओं द्वारा शिक्षा की संपूर्ण प्रणाली का परिवर्तन है।

नई शिक्षा नीति में रखी गई दृष्टि प्रणाली को उच्च उत्साही और ऊर्जावान में बदल रही है। शिक्षार्थी को उत्तरदायी और कुशल बनाने का प्रयास होना चाहिए।

नई शिक्षा नीति २०२० के फायदे और नुकसान :-

लाभ :-

- नई शिक्षा नीति शिक्षार्थियों के एकीकृत विकास पर केंद्रित है।
- यह १०+२ प्रणाली को ५+३+३+४ संरचना से बदल देता है, जिसमें १२ साल की स्कूली शिक्षा और ३ साल की प्री-स्कूलिंग होती है, इस प्रकार बच्चों को पहले के स्तर पर स्कूली शिक्षा का अनुभव होता है।
- परीक्षाएं केवल ३,५ और ८ वी कक्षा में आयोजित की जाएंगी, अन्य का नियमित मूल्यांकन किया जाएगा। बोर्ड परीक्षाओं को भी आसान और साल में दो बार आयोजित किया जाएगा ताकि प्रत्येक बच्चे को दो प्रयास मिले।
- नीति पाठ्यक्रम से बाहर निकलने के अधिक लचीलेपन के साथ स्नातक कार्यक्रमों के लिए एक बहु-अनुशासनात्मक और

एकीकृत दृष्टिकोन की परिकल्पना करती है।

- राज्य और केंद्र सरकार दोनों मिलकर शिक्षा के लिए जनता द्वारा अधिक से अधिक सार्वजनिक निवेश की दिशा में काम करेंगे, जिससे जीडीपी में जल्द से जल्द ६% की वृद्धि होगी।
- नई शिक्षा नीति सीखने के लिए किताबों पर जोर देने के बजाय व्यावहारिक शिक्षा पर केंद्रित है।
- एनईपी सामान्य बातचीत, समूह चर्चा और तर्क द्वारा बच्चों के विकास और सीखने की अनुमति देता है।
- एनटीए राष्ट्रीय स्तर पर विश्वविद्यालयों के लिए एक सामान्य प्रवेश परीक्षा आयोजित करेगा।
- छात्रों को पाठ्यक्रम के विषयों के साथ-साथ अपने इच्छित पाठ्यक्रम का चयन करने की स्वतंत्रता होगी, इस प्रकार कौशल विकास को बढ़ावा मिलेगा।
- सरकार एनआरएफ (नेशनल रिसर्च फाउंडेशन) की स्थापना करके विश्वविद्यालय और कॉलेज स्तर पर अनुसंधान और नवाचार के नए तरीके स्थापित करेगी।

नुकसान :-

- भाषा का क्रियान्वयन यानि ५ वीं कक्षा तक की शिक्षा को क्षेत्रीय भाषाओं में जारी रखना सबसे बड़ी समस्या है। बच्चे को क्षेत्रीय भाषा में पढाया जाएगा और इसलिए अंग्रेजी भाषा के प्रति उसका दृष्टिकोन कम होगा, जिसकी आवश्यकता ५ वी कक्षा पूरी करने के बाद होती है।
- बच्चे संरचनात्मक शिक्षा के अधीन रहे हैं, जिससे उनके छोटे दिमाग पर बोझ बढ़ सकता है।

निष्कर्ष :- मौजूदा शिक्षा नीति में बदलाव की आवश्यकता थी जिसे पहले १९८६ में लागू किया गया था। परिणामी परिवर्तन नई शिक्षा नीति का अनुमोदन है। नीति में कई सकारात्मक विशेषताएँ हैं।

बांडे प्रतिभा बाबासाहेब

टी.वाय.बी.ए.

नयी शिक्षा नीति का बहुआयामी दृष्टिकोन

शिक्षा पर राष्ट्रीय नीति १९८६ में बनाई गई थी। नीति में १९९२ में संशोधन हुए। तब से, नीति में संशोधन की आवश्यकता के लिए कई समायोजन किए गए हैं।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति (एनपीई), १९८६ जो ३४ वर्षों से लागू थी, को इक्कीसवीं सदी की पहली शिक्षा नीति, एनईपी २०२० से बदल दिया गया। यह नीति, जो पहुंच, समानता, गुणवत्ता, सामर्थ्य और जवाबदेही के मूलभूत स्तंभों पर आधारित है, सतत विकास के लिए २०३० एजेंडा के अनुरूप है और भारत को एक संपन्न ज्ञान समाज और एक वैश्विक ज्ञान महाशक्ति में बदलना चाहती है। स्कूल और कॉलेज शिक्षा दोनों को बढ़ाकर और इसे २१ वीं सदी की जरूरतों के लिए अधिक समग्र, लचीला, बहु-विषयक और उपयुक्त बनाकर, एनईपी प्रत्येक छात्र की व्यक्तिगत प्रतिभा को सामने लाने पर केंद्रित है। हम लेख के अंत में एनईपी के विकास पर चर्चा करेंगे।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति (एनईपी २०२०) भी देश भर के छात्रों को एक समान और समावेशी शिक्षण वातावरण प्रदान करने की इच्छा रखती है। यह शिक्षा को सभी के लिए सुलभ बनाने और सामाजिक और आर्थिक रूप से वंचित समूहों (SEDGs) को ऊपर उठाने पर केंद्रित है। नई शिक्षा नीति जो भारतीय शिक्षा प्रणाली में स्थापित की गई है, शैक्षणिक दृष्टिकोन के महत्व पर जोर देती है जो हाथों से सीखने के माध्यम से छात्रों के समग्र विकास को बढ़ावा देती है।

एनईपी का मूल लक्ष्य एक क्षमता-आधारित शिक्षण पद्धति को शामिल करना है जहां छात्रों को उनके कौशल और प्रतिभा को प्रभावी ढंग से विकसित करने के लिए सलाह दी जाती है। एनईपी २०२० संयुक्त राष्ट्र के चौथे सतत लक्ष्य के अनुरूप है, जो हर बच्चे के लिए शिक्षा को सुलभ बनाने पर केंद्रित

है। शिक्षा में बहु-विषयक दृष्टिकोन को विकसित करने की आवश्यकता पिछले कुछ समय से महसूस की जा रही है, लेकिन मूल विचार अब तक सिद्धांतों और चर्चाओं तक ही सीमित रहा है। लेकिन हाल ही में, कक्षा में इसके अनुप्रयोग में वृद्धि हुई है। राष्ट्रीय शिक्षा नीति (एनईपी) २०२० का उद्देश्य शिक्षा में एक बहु-विषयक दृष्टिकोन लाना है - पहले स्कूलों में और फिर अंततः कॉलेजों में भी।

बहुआयामी शिक्षा क्या है ?

राष्ट्रीय शिक्षा नीति (NEP) २०२० भारत में शिक्षा प्रणाली में क्रांति लाने के उद्देश्य से एक महत्वाकांक्षी नीति दस्तावेज है। नीति के प्रमुख पहलुओं में से एक शिक्षा में बहु-विषयक दृष्टिकोन पर जोर है।

हालांकि, इससे पहले, आइए इस प्रश्न का उत्तर दें - "बहुविषयी शिक्षा क्या है ?" बहुआयामी शिक्षा शैक्षणिक रणनीति का एक रूप है जो समग्र सीखने के अनुभव को बनाने के लिए कई विषयों को एक साथ लाती है। यह विभिन्न क्षेत्रों की परस्पर संबद्धता की समझ को बढ़ावा देने के लिए और बेहतर समस्या-समाधान के लिए उन्हें कैसे एकीकृत किया जा सकता है, इसके लिए डिजाइन किया गया है। बहु-विषयक शिक्षा, यदि स्कूलों और कॉलेजों में लागू की जाती है, तो छात्रों को विभिन्न विषयों के लेंस के माध्यम से विषय वस्तु की गहरी समझ हासिल करने की अनुमति मिलती है। यह दृष्टिकोन रचनात्मक सोच, महत्वपूर्ण विश्लेषण, सहयोग और संचार कौशल को प्रोत्साहित करता है।

एनईपी २०२० इस शैक्षणिक दृष्टिकोन को कम उम्र से ही पाठ्यक्रम में शामिल करने की आवश्यकता पर जोर देता है। छात्रों को कई विषयों का अनुभव देकर, हम उन्हें उनके चुने हुए क्षेत्र को बेहतर ढंग से समझने में मदद कर सकते हैं और विविध ज्ञान प्रणालियों के लिए प्रशंसा भी विकसित कर सकते हैं। इससे वे अधिक संपूर्ण नागरिक बन सकेंगे और उन्हें भविष्य के लिए तैयार कर सकेंगे।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२०

हाल ही में घोषित राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० के साथ,

भारत ने अपनी शिक्षा प्रणाली के आधुनिकीकरण की यात्रा में एक बड़ी छलांग लगाई है। इस प्रकार की शिक्षा का उद्देश्य ज्ञान के विभिन्न पहलुओं की खोज करके एक व्यक्ति के समग्र विकास को बढ़ावा देना है।

एनईपी २०२० इस अवधारणा को अपनाता है और इसे सभी स्तरों पर मजबूत करने का प्रयास करता है। इसके लिए, एनईपी कई उपायों की रूपरेखा तैयार करता है जो शिक्षा में एक बहु-विषयक दृष्टिकोण को सुविधाजनक बनाने में मदद करेगा।

- सबसे पहले, यह विभिन्न शैक्षणिक संस्थानों में अंतःविषय अध्ययन को बढ़ावा देता है। इसमें विश्वविद्यालयों, कॉलेजों, अनुसंधान संस्थानों और अन्य संगठनों के बीच सहयोग शामिल है।
- दूसरे, यह आधुनिक पाठ्यक्रम में पारंपारिक भारतीय ज्ञान प्रणालियों के एकीकरण को प्रोत्साहित करता है। यह छात्रों को विभिन्न विषयों के बारे में अधिक समग्र दृष्टिकोण प्रदान करके सीखने के अनुभव को समृद्ध बनाने में मदद करता है।
- अंत में, एनईपी गणित, विज्ञान, कला, प्रौद्योगिकी और मानविकी जैसे विविध विषयों को कवर करने वाले पाठ्यक्रमों और कार्यक्रमों के विकास को प्रोत्साहित करती है।

बहुआयामी शिक्षा भारत की आधुनिक शिक्षा प्रणाली का एक महत्वपूर्ण हिस्सा है। इस अवधारणा को अपनाकर, एनईपी २०२० छात्रों को व्यापक ज्ञान आधार और कौशल तक पहुंच प्रदान करना चाहता है और उन्हें तेजी से बदलती दुनिया के लिए तैयार करना चाहता है।

बहुआयामी शिक्षा क्या है ? बहुआयामी शिक्षा सीखने का एक दृष्टिकोण है जो विभिन्न विषयों, और दृष्टिकोनों को ध्यान में रखता है। यह छात्रों को पारंपारिक सीमाओं से परे अपने सीखने को व्यापक बनाने, कई दृष्टिकोणों का पता लगाने और नए कौशल विकसित करने के लिए प्रोत्साहित करता है। इस प्रकार की शिक्षा छात्रों को किसी दिए गए विषय की अधिक व्यापक समझ विकसित करने और विभिन्न क्षेत्रों से ज्ञान को बेहतर ढंग से एकीकृत करने की अनुमति देती है।

सीखने के व्यापक अवसर प्रदान करके, हम छात्रों को उनके अध्ययन में अधिक लचीलापन और विकल्प प्रदान कर सकते हैं। उदाहरण के लिए, इतिहास का अध्ययन करने वाला छात्र अर्थशास्त्र या राजनीति विज्ञान में नाबालिग का अध्ययन करना चुन सकता है, या गणित का अध्ययन करने वाला छात्र कोडिंग या डेटा विश्लेषण पर ध्यान केंद्रित करना चुन सकता है। यह दृष्टिकोण उन्हें नए कौशल और ज्ञान प्राप्त करने में मदद कर सकता है जो उन्हें अन्यथा नहीं मिला होगा।

इसके अलावा, शिक्षा में एक बहु-विषयक दृष्टिकोण छात्रों को विभिन्न कोणों से विषयों का पता लगाने में सक्षम बनाता है, जिससे उन्हें अपनी राय और विचार बनाने की अनुमति मिलती है। NEP २०२० का उद्देश्य भारत में शिक्षा के सभी स्तरों पर बहु-विषयक शिक्षा को आदर्श बनाना है। इसे मुख्यधारा के पाठ्यक्रम का हिस्सा बनाकर, सीखने के लिए यह दृष्टिकोण अधिक छात्रों के लिए सुलभ होगा और नई पीढ़ी के विचारकों और नवप्रवर्तकों को बनाने में मदद कर सकता है।

शिक्षा में बहु-विषयक दृष्टिकोण को लागू करने की चुनौतियाँ -

जैसा कि भारत राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० के साथ शिक्षा के एक नए युग की शुरुआत करना चाहता है, इसका एक केंद्रिय सिद्धांत बहु-विषयक दृष्टिकोण का कार्यान्वयन है। लेकिन बहुआयामी शिक्षा क्या है ?

अनिवार्य रूप से, शिक्षा में एक बहु-विषयक दृष्टिकोण के लिए पाठ्यक्रम को डिजाइन करने और पढ़ाने के तरीके में महत्वपूर्ण बदलाव की आवश्यकता है।

- स्कूलों को खुद को अनुभवी कर्मचारियों से लैस करने की जरूरत है जो इस तरह का दृष्टिकोण देने में सक्षम हों और सुनिश्चित करें कि उनके पास आवश्यक संसाधन हैं।
- इसके अतिरिक्त, सफल कार्यान्वयन सुनिश्चित करने के लिए विभिन्न विभागों और संस्थानों के बीच अधिक सहयोग की आवश्यकता है।
- अंत में, कई स्कूल प्रणालियों में बहु-विषयक शिक्षा को

सफलतापूर्वक एकीकृत करने के लिए आवश्यक बुनियादी ढांचे और समर्थन की कमी है।

बहुविषयक शिक्षा को सफल बनाने के लिए, यह आवश्यक है कि हम निर्देश की गुणवत्ता में सुधार लाने पर ध्यान दें और यह सुनिश्चित करें कि छात्र अपनी पढाई में व्यस्त हैं। छात्रों को विभिन्न विषयों का पता लगाने, आलोचनात्मक सोच कौशल विकसित करने और विभिन्न विषयों के एक दूसरे के साथ परस्पर क्रिया करने की गहन समझ प्राप्त करने की स्वतंत्रता दी जानी चाहिए। सही समर्थन और संसाधनों के साथ, बहु-विषयक शिक्षा भारतीय शिक्षा प्रणाली में क्रांति ला सकती है और छात्रों को आधुनिक दुनिया में फलने-फुलने के लिए आवश्यक उपकरण प्रदान कर सकती है।

निष्कर्ष

बहु-विषयक शिक्षा एक अवधारणा है जिसे भारत सरकार ने नई राष्ट्रीय शिक्षा नीति (एनईपी) २०२० के माध्यम से अपनाया है। सीखने के लिए यह दृष्टिकोन इस बात पर ध्यान देता है कि किसी विषय की व्यापक समझ बनाने के लिए विभिन्न

विषय एक-दूसरे के साथ कैसे परस्पर क्रिया और ओवरलैप कर सकते हैं। शिक्षा में बहु-विषयक दृष्टिकोन को अक्सर जटिल समस्याओं से निपटने के आदर्श तरीके के रूप में देखा जाता है और यह वैश्विक अर्थव्यवस्था में भारत की निरंतर सफलता के लिए आवश्यक होगा। एनईपी २०२० के साथ, भारत अपनी वर्तमान शिक्षा प्रणाली के निर्माण और अधिक बहु-विषयक दृष्टिकोन की ओर बढ़ने के लिए अच्छी स्थिति में है।

टीचर्मिट स्कूलों को एक ऐसे भविष्य की कल्पना करने में मदद करता है जहां उनके छात्र २१ वीं सदी के कौशल से लैस हों। हमारे उन्नत शिक्षण प्रबंधन प्रणाली के साथ, आप शिक्षण-सीखने के अनुभव में सुधार कर सकते हैं। हमारी पेशकश जैसे शिक्षा ईआरपी, प्रवेश प्रबंधन प्रणाली, शुल्क प्रबंधन प्रणाली, और अन्य आसानी से शैक्षणिक संस्थानों को डिजिटाइज करते हैं।

वावरे अजित विठ्ठल

एस.वाय.बी.कॉम.

नई उच्च शिक्षा नीति का परिचय और चुनौतियाँ

नई शिक्षा नीति के निर्माण के लिये जून २०१७ में पूर्व इंसो प्रमुख डॉ.के.कस्तूरीरंगन की अध्यक्षता में एक समिती का गठन किया गया था। इस समिती ने मई २०१९ में 'राष्ट्रीय शिक्षा नीति का मसौदा' प्रस्तुत किया था। राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२०' वर्ष १९६८ और वर्ष १९८६ के बाद स्वतंत्र भारत की तीसरी शिक्षा नीति होगी।

शिक्षा का शाब्दिक अर्थ है सीखने और सीखाने की क्रिया। इस प्रकार हम कह सकते हैं कि किसी भी समाज में चलने वाली वह निरंतर प्रक्रिया जिसका उद्देश्य इंसान की आन्तरिक शक्तियों का विकास करना और उसके व्यवहार में सुधार लाना है। शिक्षा का प्राथमिक उद्देश्य ज्ञान और कौशल में वृद्धि कर मनुष्य को योग्य नागरिक बनाना है।

गौरतलब है कि आजादी के बाद भारत की पहली शिक्षा नीति सन १९८६ में बनाई गई थी जो मुख्यतः लॉर्ड मैकाले की अंग्रेजी प्रधान शिक्षा नीति पर आधारित थी। इसमें सन १९९२ में कुछ संशोधन भी किए गए किंतु इसका ढांचा मूलतः अंग्रेजी माध्यम शिक्षा पर ही केंद्रित रहा।

आज समय के साथ हमें यह मससूस हुआ कि १९८६ की वह शिक्षा नीति में कुछ खामियां हैं इसके तहत बच्चा ज्ञान तो हासिल कर रहा है किन्तु यह ज्ञान उससे भविष्य में रोजगार के अवसर पैदा करने योग्य नहीं बन पा रहा है।

भारतीय उच्च शिक्षा आयोग -

नई शिक्षा नीति (NEP) में देश भर के उच्च शिक्षा

संस्थानों के लिये एक एकल नियामक अर्थात् भारतीय उच्च शिक्षा परिषद (Higher Education Commission of India - HECI) की परिकल्पना की गई है जिसमें विभिन्न भूमिकाओं को पूरा करने हेतु कई कार्यक्षेत्र होंगे। भारतीय उच्च शिक्षा आयोग चिकित्सा एवं कानूनी शिक्षा को छोड़कर पूरे उच्च शिक्षा क्षेत्र के लिये एक एकल निकाय (Single Umbrella Body) के रूप में कार्य करेगा।

HECI के कार्यों के प्रभावी निष्पादन हेतु चार निकाय -

राष्ट्रीय उच्चतर शिक्षा नियामकीय परिषद (National Higher Education Regulatory Council - NHERC) यह शिक्षक शिक्षासहित उच्च शिक्षा क्षेत्र के लिये एक नियामक का कार्य करेगा।

सामान्य शिक्षा परिषद (General Education Council - GEC) : यह उच्च शिक्षा कार्यक्रमों के लिये अपेक्षित सीखने के परिणामों का ढाँचा तैयार करेगा अर्थात् उनके मानक निर्धारण का कार्य करेगा।

राष्ट्रीय प्रत्यायन परिषद (National Accreditation Council - NAC) : यह संस्थानों के प्रत्यायन का कार्य करेगा जो मुख्य रूप से बुनियादी मानदंडों, सार्वजनिक स्व-प्रकटीकरण, सुशासन और परिणामों पर आधारित होगा।

उच्चतर शिक्षा अनुदान परिषद (Higher Education Grants Council - HGFC) : यह निकाय कॉलेजों एवं विश्वविद्यालयों के लिये वित्तपोषण का कार्य करेगा।

नोट : गौरतलब है कि वर्तमान में उच्च शिक्षा निकायों का विनियमन विश्वविद्यालय अनुदान आयोग (यूजीसी), अखिल भारतीय तकनीकी शिक्षा परिषद (एआईसीटीई) और राष्ट्रीय अध्यापक शिक्षा परिषद (एनसीटीई) जैसे निकायों के माध्यम से किया जाता है।

देश में आईआईटी (IIT) और आईआईएम (IIM) के समकक्ष वैश्विक मानकों के 'बहुविषयक शिक्षा एवं अनुसंधान विश्वविद्यालय' (Multidisciplinary Education and Research Universities - MERU) की स्थापना की जाएगी।

विकलांग बच्चों हेतु प्रावधान -

इस नई नीति में विकलांग बच्चों के लिये क्रास विकलांगता प्रशिक्षण, संसाधन केंद्र, आवास, सहायक उपकरण, उपर्युक्त प्रौद्योगिकी आधारित उपकरण, शिक्षकों का पूर्ण समर्थन एवं प्रारंभिक से लेकर उच्च शिक्षा तक नियमित रूप से स्कूली शिक्षा प्रक्रिया में भागीदारी सुनिश्चित करना आदि प्रक्रियाओं को सक्षम बनाया जाएगा।

डिजिटल शिक्षा से संबंधित प्रावधान -

एक स्वायत्त निकाय के रूप में "राष्ट्रीय शैक्षणिक प्रौद्योगिकी मंच" (National Educational Techno Forum) का गठन किया जाएगा जिसके द्वारा शिक्षण, मूल्यांकन योजना एवं प्रशासन में अभिवृद्धि हेतु विचारों का आदान-प्रदान किया जा सकेगा। डिजिटल शिक्षा संसाधनों को विकसति करने के लिये अलग प्रौद्योगिकी इकाई का विकास किया जाएगा जो डिजिटल बुनियादी ढाँचे, सामग्री और क्षमता निर्माण हेतु समन्वयन का कार्य करेगी।

पारंपारिक ज्ञान-संबंधी प्रावधान -

भारतीय ज्ञान प्रणालियाँ, जिनमें जनजातीय एवं स्वदेशी ज्ञान शामिल होंगे, पाठ्यक्रम में सटिक एवं वैज्ञानिक तरीके से शामिल किया जाएगा।

विशेष बिंदु -

आकांक्षी जिले (Aspirational districts) जैसे क्षेत्र जहाँ बड़ी संख्या में आर्थिक, सामाजिक या जातिगत बाधाओं का सामना करने वाले छात्र पाए जाते हैं, उन्हें 'विशेष शैक्षणिक क्षेत्र' (Special Educational Zones) के रूप में नामित किया जाएगा।

देश में क्षमता निर्माण हेतु केंद्र सभी लड़कियों और ट्रांसजेंडर छात्रों को समान गुणवत्ता प्रदान करने की दिशा में एक 'जेंडर इंकलूजन फंड' (Gender Inclusion Fund) की स्थापना करेगा। गौरतलब है कि ८ वर्ष की आयु के बच्चों के लिये प्रारंभिक बचपन देखभाल और शिक्षा हेतु एक राष्ट्रीय पाठ्यचर्चा और शैक्षणिक ढाँचे का निर्माण एनसीआरटीई द्वारा किया जाएगा।

वित्तीय सहायता -

एससी, एसटी, ओबीसी और अन्य सामाजिक और आर्थिक रूप से वंचित समूहों से संबंधित मेधावी छात्रों को प्रोत्साहन के रूप में वित्तीय सहायता प्रदान की जाएगी।

पूर्ववर्ती शिक्षा नीति में परिवर्तन की आवश्यकता क्यों ?

बदलते वैश्विक परिदृश्य में ज्ञान आधारित अर्थव्यवस्था की आवश्यकताओं की पूर्ति करने के लिये मौजूदा शिक्षा प्रणाली में परिवर्तन की आवश्यकता थी।

शिक्षा की गुणवत्ता को बढ़ाने, नवाचार और अनुसंधान को बढ़ावा देने के लिये नई शिक्षा नीति की आवश्यकता थी।

भारतीय शिक्षण व्यवस्था की वैश्विक स्तर पर पहुँच सुनिश्चित करने के लिये शिक्षा के वैश्विक मानकों को अपनाने के लिये शिक्षा नीति में परिवर्तन की आवश्यकता थी।

नई शिक्षा नीति से संबंधित चुनौतियाँ -

राज्यों का सहयोग : शिक्षा एक समवर्ती विषय होने के कारण अधिकांश राज्यों के अपने स्कूल बोर्ड हैं इसलिये इस फैसले के वास्तविक कार्यान्वयन हेतु राज्य सरकारों को सामने आना होगा। साथ ही शीर्ष नियंत्रण संगठन के तौर पर एक राष्ट्रीय उच्चस्तर शिक्षा नियामक परिषद को लाने संबंधी विचार का राज्यों द्वारा विरोध हो सकता है।

महँगी शिक्षा : नई शिक्षा नीति में विदेशी विश्वविद्यालयों में प्रवेश का मार्ग प्रशस्त किया गया है। विभिन्न शिक्षाविदों का मानना है कि विदेशी विश्वविद्यालयों में प्रवेश से भारतीय शिक्षण व्यवस्था के महँगी होने की आशंका है। इसके फलस्वरूप निम्न वर्ग के छात्रों के लिये उच्च शिक्षा प्राप्त करना चुनौतीपूर्ण हो सकता है।

शिक्षा का संस्कृतिकरण : दक्षिण भारतीय राज्यों को यह आरोप है कि 'त्रि-भाषा' सूत्र से सरकार शिक्षा का संस्कृतिकरण करने का प्रयास कर रही है।

फंडिंग संबंधी जाँच का अपर्याप्त होना : कुछ राज्यों में अभी भी शुल्क संबंधी विनियमन मौजूद हैं, लेकिन ये नियामक प्रक्रियाएँ असीमित दान के रूप में मुनाफाखोरी पर अंकुश लगाने में असमर्थ हैं।

वित्तपोषण : वित्तपोषण का सुनिश्चित होना इस बात पर निर्भर करेगा कि शिक्षा पर सार्वजनिक व्यय के रूप में जीडीपी के प्रस्तावित ६% खर्च करने की इच्छाशक्ति कितनी सशक्त है।

मानव संसाधन का अभाव : वर्तमान में प्रारंभिक शिक्षा के क्षेत्र में कुशल शिक्षकों का अभाव है, ऐसे में राष्ट्रीय शिक्षा नीति, २०२० के तहत प्रारंभिक शिक्षा हेतु की गई व्यवस्था के क्रियान्वयन में व्यावहारिक समस्याएँ भी हैं।

निष्कर्ष -

केंद्रीय मंत्रिमंडल ने २१ वीं सदी के भारत की जरूरतों को पूरा करने के लिये भारतीय शिक्षा प्रणाली में बदलाव हेतु जिस नई राष्ट्रीय शिक्षा नीति, २०२० को मंजूरी दी है अगर उसका क्रियान्वयन सफल तरीके से होता है तो यह नई प्रणाली भारत को विश्व के अग्रणी देशों के समकक्ष ले आएगी। नई शिक्षा नीति, २०२० के तहत ३ साल से १८ साल तक के बच्चों को शिक्षा का अधिकार कानून, २००९ के अंतर्गत रखा गया है। ३४ वर्षों पश्चात् आई इस नई शिक्षा नीति का उद्देश्य सभी छात्रों को उच्च शिक्षा प्रदान करता है जिसका लक्ष्य २०२५ तक पूर्व-प्राथमिक शिक्षा (३-६ वर्ष की आयु सीमा) को सार्वभौमिक बनाना है। स्नातक शिक्षा में आर्टिफिशियल इंटेलीजेंस, थ्री डी मशीन, डेटा-विश्लेषण, जैवप्रौद्योगिकी आदि क्षेत्रों के समावेशन से अत्याधुनिक क्षेत्रों में भी कुशल पेशेवर तैयार होंगे और युवाओं की रोजगार क्षमता में वृद्धि होगी।

गोफणे अनिकेत

टी.वाय.बी.ए. इतिहास

महात्मा फुले : शैक्षणिक नीति

महात्मा ज्योतिराव गोविंदराव फुले ११ अप्रैल १८२७ - २८ नवम्बर १९९० एक भारतीय समाजसुधारक समाज प्रबोधक, विचारक, समाजसेवी, लेखक, दार्शनिक तथा क्रांतिकारी कार्यकर्ता थे। इन्हें महात्मा फुले एवं ज्योतिबा फुले के नाम से भी जाना जाता है।

सितम्बर १८७३ में इन्होंने महाराष्ट्र में सत्यशोधक समाज नामक संस्था का गठन किया। महिलाओं के भारतीयसमाज में प्रचलित जाती पर आधारित विभाजन और भेदभाव के विरुद्ध थे इन्होंने अपना पूरा जीवन समाज के सेवाओं में गुजार दिया। और निशुल्क बनाने पर बल दिया। प्राथमिक शिक्षा बनाया। इस पर अधिक जोर दिया गया।

प्राथमिक शिक्षा पट ध्यान देना जब सरकारी नौकरियों पर सभी उच्च वर्गों का अधिकार हो जाता है। तो निम्न वर्गों के लिए शिक्षा जमिनी स्तर पर उपलब्ध होनी चाहिए। महिला शिक्षा की खोज पहले के समय है दूत परिस्थितियों में महिला शिक्षा। इसका अर्थ है गलत करना। शिक्षा जमिनी स्तर पर उपलब्ध होनी चाहिए। महिला शिक्षा की खोज-पहले के समय इन परिस्थितियों में महिला शिक्षा। इसका अर्थ गलत करना। शिक्षा के बारे में ज्ञान और विचार शिक्षा को तीसरी नेत्र आती है। महात्मा फुले ने शिक्षा पर अधिक बल दिया है। शिक्षा को एक व्यक्ती का अधिकार बनाने के लिए नहीं बल्कि उसका प्रसार ज्ञान और विचारोवृद्धि के लिए दिया है। सत्यशोधक समाज की स्थापना की और महिलाओं की साथ-साथ पिछड़े अनाथों ही शिक्षा के लिए सुविचार प्रदान किया। महात्मा फुले के कार्य महान है। एक सक्षम महिला के रूप में महिलाओं का असली धर्म उन्हें शिक्षित करना है महिलाओं की मानसिकता और एक सक्षम महिला बनाने के लिए शिक्षा के अलावा कोई विकल्प नहीं है। इसे पहचानते हुए फुले ने अपनी पत्नी को शिक्षित करके एक शिक्षक के रूप में काम करके अभियात सुरु किया।

प्राथमिक शिक्षा अनिवार्य एवं बच्चे का अधिकार है और साथ ही प्राप्त करना आवश्यक है। फुले इस विचार की वकालत करनेवाले पहले भारतीय नागरिक थे की प्राथमिक शिक्षा अनिवार्य और मुफ्त होनी चाहिए।

शिक्षा पर महात्मा फुले के विचार :- महिला शिक्षा का आग्रह। प्राथमिक शिक्षा अनिवार्य और निशुल्क हो। प्रशिक्षित शिक्षकों की व्यवस्था। प्राथमिक शिक्षा पर ध्यान देना। ग्रामीण क्षेत्रों में लड़के और लड़कियों की शिक्षा। राष्ट्र प्रणाली में आगूल-शुद्रों को शिक्षित करना। शिक्षा प्रणाली में आगूल-चूल परिवर्तन पर विचार करे। व्यावसायिक सूत्र और तकनीकी करना। त्रिभाषा सूत्र को ग्रहण करना। शैक्षणिक सात और सोच।

महिला शिक्षा की खोज पहले के समय में उन परिस्थितियों में महिला शिक्षा। इसका अर्थ है महिला शिक्षा। इसलिए महिलाओं के लिए शिक्षा के दरवाजे हमेशा के लिए खोल देने चाहिए। फुले महिला शिक्षण अभियान चलाने वाली पहिली महिला थी। फुले, शाहू, अंबेडकरी विचार और पाठ्यक्रम के माध्यम से प्रकट महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज विचारों का प्रकाश और प्रसाद होना है। इन महापुरुषों का सामाजिक राजनीतिक और सांस्कृतिक विचार हमें प्रेरणा और प्रोत्साहन देने हैं। शिक्षा जीवन का आधार है। आप खुद के शिक्षा से अलग शिक्षा की एक महत्वपूर्ण पुस्तक है। कि उससे क्या लेना है। शिक्षा जिवित रखा है। जीवन क्यों जिये, जीवन कैसे जीये, जीवन का अर्थ क्या है। सभी सवालों का जवाब शिक्षा है। उसके लिए पहले शिक्षा प्राप्त करने की आवश्यकता बताई गयी है। उन्हें महाराष्ट्र का मार्टिन ल्यूथर कहा जाता है। जीवन जीने के लिए एक मार्गदर्शक होने महात्मा फुले राजर्षी शाहू के विचार है। शिक्षा और पाठ्यक्रम से प्रकट हुए महात्मा ज्योतिबा फुले के विचार दृढ विश्वास रखने वाले और सामाजिक असमानता वाले के विरुद्ध आवाज उठाना है। महात्मा फुले एक लेजेंड थे। लेकिन क्या इसे जीवन शिक्षा मिल रही है। यह प्रश्न अनुत्तरीत रहता है। आज हमारे शिक्षाविद शिक्षा और पाठ्यक्रम के माध्यम में प्रकट विचार निश्चित रूप में भविष्य की समस्याओं को हल करने और बेहतर जीवन के लिए महात्मा फुले मार्गदर्शक होंगे।

गोडे प्रियंका सुभाष

एफ.वाय.बी.ए.

नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी

नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी के अंतर्गत छात्रों को अब कोई एक स्ट्रीम नहीं चुननी होगी। अब छात्र आर्ट स्ट्रीम के साथ साइंस स्ट्रीम भी पढ़ सकते हैं। साइंस स्ट्रीम के साथ आर्ट्स स्ट्रीम भी पढ़ सकते हैं। प्रत्येक विषय को अतिरिक्त पाठ्यक्रम ना मान के पाठ्यक्रम के रूप में देखा जाएगा जिसमें योग, खेल, नृत्य, मुर्तिकला, संगीत आदि शामिल हैं। एनसीईआरटी पाठ्यक्रमों को राष्ट्रीय पाठ्यक्रम की रूपरेखा के अनुसार तैयार करेगी। शारिरिक शिक्षा को पाठ्यक्रम में शामिल किया जाएगा। वोकेशनल तथा एकेडमिक स्ट्रीम को अलग नहीं किया जाएगा जिससे कि छात्रों को दोनों क्षमताओं को विकसित करने का मौका मिले।

बी.एड. अब ४ साल का -

नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी २०२१ के अंतर्गत बी.एड को ४ साल का कर दिया गया है। २०३० के अंत तक शिक्षक की न्यूनतम योग्यता ४ साल का बी.एड. प्रोग्राम होगी। सभी स्टैंड अलोन शिक्षण संस्थान जो निर्धारित मानकों का पालन नहीं करेंगे उनके खिलाफ सख्त कार्यवाई की जाएगी।

वोकेशनल स्टडीज पर फोकस -

हमारे देश में वोकेशनल स्टडी सीखने वाले छात्र ५% से भी कम हैं। इसी बात को ध्यान में रखते हुए नई शिक्षा नीति के अंतर्गत कक्षा छठी से कक्षा आठवी तक के छात्रों को वोकेशनल स्टडीज सीखने पर ध्यान दिया जाएगा। २०२५ के अंत तक नई शिक्षा नीति के अंतर्गत कम से कम ५०% छात्रों को वोकेशनल स्टडीज पढ़ाने का लक्ष्य निर्धारित किया गया है।

मातृभाषा या फिर क्षेत्रीय भाषा में शिक्षा -

जैसे की सभी लोग जानते हैं कि बच्चों को यदि उनकी मातृभाषा या फिर क्षेत्रीय भाषा में पढ़ाया जाए तो वह बात को ज्यादा आसानी से समझ पाएंगे। इसी बात को ध्यान में रखते हुए नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी २०२२ के अंतर्गत पांचवी कक्षा तक बच्चों को उनकी मातृभाषा या फिर क्षेत्रीय भाषा में पढ़ाने का प्रावधान रखा गया है। पाठ्यपुस्तकों को भी क्षेत्रीय भाषा में उपलब्ध करने का प्रयास किया गया है।

नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी २०२२ क्या है ?

नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी के तहत स्कूलों तथा कॉलेजों में होने वाली शिक्षा की नई नीति तैयार की जाती है। भारत की सरकार ने नई नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी २०२२ को आरंभ कर दिया है। उसके अंतर्गत सरकार ने एज्युकेशन पॉलिसी में काफी सारे मुख्य बदलाव किए हैं। नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी के अंतर्गत भारत को वैश्विक ज्ञान महाशक्ति बनाना है। अब मानव संसाधन प्रबंधन मंत्रालय शिक्षा मंत्रालय के नाम से जाना जाएगा। नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी के तहत २०३० तक स्कूली शिक्षा में १००% जी.आर के साथ पूर्व विद्यालय माध्यमिक विद्यालय तक का शिक्षा का सार्वभौमिकरण किया जाएगा पहले १०+२ का पॅटर्न फॉलो किया जाता था परंतु अब नई शिक्षा नीति के आम चुनावों में भारतीय जनता पार्टी का घोषणा पत्र भी शामिल किया था।

नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी २०२२ का उद्देश्य क्या है ?

मुख्य उद्देश्य भारत में दी जाने वाली शिक्षा को वैश्विक स्तर पर लाना है जिससे की भारत एक वैश्विक ज्ञान महाशक्ति बन सके नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी के अंतर्गत शिक्षा का सार्वभौमिकरण किया जाएगा और नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी २०२२ में सरकार के द्वारा पुरानी एज्युकेशन पॉलिसी में काफी सारे बदलाव किए गए हैं।

नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी में लाभ क्या है ?

नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी को लागु करने के लिए जीडीपी का ६% हिस्सा खर्च किया जाएगा। पढ़ाई में संस्कृत

और भारत की अन्य प्राचीन भाषाएं पढ़ने का ऑप्शन भी रखा जाएगा छात्र अगर चाहे तो यह भाषाएँ पढ़ सकते हैं।

बोर्ड परीक्षाओं में भी बदलाव किया जाएगा ऐसा हो सकता है कि साल में दो बार छात्रों के उपर से बोझ कम करने के लिए बोर्ड परीक्षा ली जाए।

पढाई को आसान बनाने के लिए आर्टिफिशियल इंटेलिजेंस सॉफ्टवेयर का इस्तेमाल ही किया जाएगा। हायर एज्युकेशन से एम.फिल. की डिग्री को खत्म किया जा रहा है। एक्सट्रा सर्कुलर एक्टिविटीज को मैन सविलिस में रखा जाएगा। छात्रों को तीन भाषा सिखाई जाएगी जो कि राज्य अपने स्तर पर निर्धारित करेंगे।

नई नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी के तहत बच्चों की पढाई के साथ-साथ उनके कौशल पर विशेष ध्यान दिया जाएगा। नई शिक्षा नीति के तहत यदि कोई छात्र कोई कोर्स बीच में छोड़कर दुसरे कोर्स में दाखिल लेना चाहता है।

नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी के चार चरण क्या है ?

नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी कुछ और चरणों में विभाजित कर दिया गया है जो कि पैटर्न कुछ इस प्रकार से है ५+३+३+४ इस नए पैटर्न में १२ साल के स्कूल शिक्षा तथा ३ साल की प्रिय स्कूली शिक्षा शामिल कर दिया गया है जो कि पैटर्न कुछ इस प्रकार से है। न्यू नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी के तहत इसको सभी सरकारी और प्राइवेट दोनों संस्थानों को फॉलो करना होगा न्यू नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी २०२१ के चार चरण में इसको कुछ इस प्रकार से बांटा गया है।

• नई शिक्षा नीति के अनुसार बी.एड. कितने साल का होगा ?

अभी बी.एड. के लिए जरूरी ५ साल के बजाय अब स्टुडेंट्स ४ साल में ही इसे पुरा कर लेंगे, जिसके उनके एक साल की बचत होगी. चार साल के आईटीईपी की शुरुआत एकेडमिक सेशन, २०२२-२३ से होगी.

• नई शिक्षा नीति में शिक्षकों का वेतन कितना होगा ?

टीचर में सबसे पहले प्राइमरी टीचर ही आते हैं, ये प्राइमरी

कक्षाओं के विद्यार्थियों को पढाते हैं। प्राइमरी टीचर के सॅलरी के कुल विवरण को देखें तो इसमें कुल वेतन लगभग ४५,६४७/- प्रति माह है।

• नई शिक्षा नीति के तहत एक शिक्षक की क्या भूमिका होगी ?

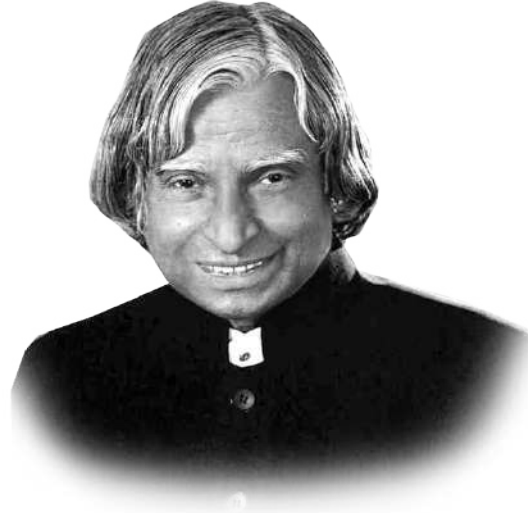
अरुण शुक्ल ने बताया कि इस नई शिक्षा नीति में सबसे महत्वपूर्ण भूमिका शिक्षक की ही है। क्योंकि शिक्षक राष्ट्र निर्माता होता है। शिक्षा नीति में जो भी नए परिवर्तन हुये हैं उनको शिक्षक समझ कर विद्यार्थियों व अभिभावकों को समझाने की सबसे महत्वपूर्ण भूमिका शिक्षक ही निभा रहे हैं। शिक्षकों की जिम्मेदारी भी बढी है।

शिंदे अनिकेत बाबाजी

टी.वाय.बी.एस्सी.

English Section

The purpose of education is to make good
human beings with skill and expertise ...
Enlightened human beings can be
created by teachers ..!

- Dr. A.P.J. Abdul Kalam

ज्ञानज्योत
२०२२-२३

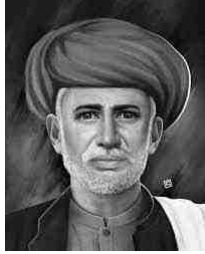
नवीन शैक्षणिक धोरण विशेषांक..!

Index

Sr.No.	Paper Title	Name of Student
1.	Jyotirao Phule : An Educational Philosopher	Zaware Viashnavi Ashok
2.	Internationalization of Higher Education : Potential Benefits and Consts	Thange Pratiksha Maruti
3.	Ancient Times Gurukul System Teaching	Zaware Nikita Vilas
4.	New Education Policy should be Affordable to the Poor	Chikane Snehal Shivaji
5.	New Education Policy : Vision and Advantages / Disadvantages	Zaware R.P. / Walunj Pallavi
6.	New Educational Policy - Challenges and Solutions	Walunj Ankita
7.	Affordable New Educational Policy for Poor	Bhosale Vishal Tulshiram
8.	NEP in School Education and Higher Education	Khan Kainat
9.	National Education Policy 2020 on Higher Education and It's Challenges	Aahire Ratna Raghunath
10.	Dr. Babasaheb Ambedkar & Education Policy	Pawar Avinash Raosaheb Asst. Prof. Pawar S.R. (Library)
11.	National Education Policy	Zaware Yash Bhausaheb
12.	Advantages and Disadvantages of NEP 2020	Shraddha Thorat Prof. Thingare S.A.
13.	New Education Policy 2023 : Major Reforms	Thube Aaditya Maruti
14.	Understanding the New Education Policy 2020	Thorat Ruchira Pratap
15.	An Article on New Education Policy and It's Importance	Yabes Deepak Padale
16.	New Education Policy 2020	Deshmane Puja Ramchandra
17.	National Education Policy 2020	Madhe Supriya Sitaram
18.	India's New Education Policy : Streams Merge into a River	Madhe Priyanka Pandurang
19.	Features of National Education Policy 2023	Aher Shubhangi Shantaram

Jyotirao Phule : An Educational Philosopher

Among many thinkers and theorists one come across in the field of education. Jyotirao Phule was the first who devoted his life for the cause of mass education, the education of backward communities and women (Bala and Marwaha, 2011) His thoughts and Ideas were revolutionary. His single most concern was universalisation of primary education. He concentrated on such aspects as the need for primary education, the essential qualities to be possessed by primary school teachers and the curriculum of primary education. He gave importance to the upliftment of lower castes and women through education and took necessary steps for achieving this end. During Phule's time education for women and those born into castes considered untouchable was like a distant dream. In such a situation he launched a momentous struggle for the education of women and lower castes, inspite of threats to this life. For him education was not just literacy but a tool of social change in the real sense of the term. He was the forerunner of Dr. B.R. Ambedkar as far as education of the down trodden is concerned. For this reason Dr. Ambedkar considered Mahatma Phule his "Guru".

To Mahatma Phule education is only panacea for eradicating social evils. It was his firm conviction that if social reforms are to be effective and lasting, persons that all levels should be educated. For this purpose he considered the spread of education as his mission. Without any doubt we can say that Phule was the pioneer of revolutionary

thinking. He was rightly called the father of Indian Social Revolution in the modern age (Bala and Marwaha, 2011)

Salient Features of Educational Philosophy of Mahatma Phule's -

- Since all humans beings are equal, an access to education must be uniform. Monopolistics controls over education must be curtailed.
- While educating individuals, religion, race, caste and sex should not be considered. Education should develop humanistics values.
- The education of women and other deprived groups must be given top priority for the establishment of social justice. Education must serve as a binding force in society.
- A primary school teacher must be a trained person and sufficient salary should be paid to him/her.

Phule's bold efforts to educate women, Shudras and the untouchables had a deep effect on the values, beliefs and ideologies relating to the movement for social justice through education. His efforts unleashed the force of awakening among the common masses. Education made women more knowledgeable. They become conscious fo the difference between the right and the wrong and would analyse these differences with a scientific approach. They began to question the age old customs which degraded them. Similarly shudras started claiming equality with upper castes in all the areas of life. In short, Jyotirao Phule launched a movement for liberating women and shudras from the control of vested interests and laid the foundation for a Backward Class Movement in India.

Zaware Vaishnavi Ashok

T.Y.B.Sc.

Internationalization of Higher Education : Potential Benefits and Costs

As the role of global interdependence has been accepted in economic, political, and social dynamics : academe's internationalizing function to challenges presented too has become more absorbent of interdependence. All over the world, universities respond to challenges presented by the globalization. In various ways one response is the internationalization of the university campuses.

The international relations among universities have expanded significantly during the past two decades.

The definition of internationalization of higher education refers to the process of integration and international or intercultural aspects into the teaching, research and service functions of internationalization.

Usually, the large English - Speaking nations provide most services related to international higher education initiatives and

control most programs whereas Asian, Latin American middle- income and poor nations of the developing world and the 'buying' countries as they are unable to growing demand.

While discussing its scope and volume in future, Australian experts argued that currently two million students are studying as an international students, but approximately 15 million students will study out of their countries by 2025. The scope of internationalization of higher education has taken on various degrees of interests and areas of focus that range from traditional study abroad programs, taking courses at colleges universities in other countries through internet or face to face arrangements such as branch campuses of franchises.

Thange Pratiksha Maruti
T.Y.B.Sc.

Ancient Times Gurukul System Teaching

India has always boasted of a rich tradition in the area of learning & education since ancient times. It is well known that people from other nations such as Europe, the Middle East & Portugal came to India to get a quality education. One of the famous educational system practised in india in the ancient times was the Gurukul System. You might wonder what exactly a Gurukul System is.

Gurukul System It was a residential schooling system whose origin dates back to around 5000 BC in the indian subcontinent. It was more prevalent during the vedic age where students were taught various subejcts & about how to live a cultured & disciplined life.

Gurukul was actually the home of teacher or Acharya was the centre of learning where pupils resided till their education got complete. All were considered equal at the Gurukul & Guru (teacher) as well as Shishya (Student) resided in the same house or lived near to each other. This relationship between guru & shishya was so sacred that no fee was taken from the student. However, the student had to offer a gurudakshina which was a token of respect paid to the teacher. It was mainly in the form of money or a special task that the student had to perform for the teacher.

The importance of the Gurukul system in present times. The main focus of Gurukul

was on imparting learning to the students in a natural surrounding where the brotherhood, humanity, love and discipline. The essential teachings were in subjects like language, science, mathematics through group discussion, self-learning etc. Not only this but the focus was also given on arts, sports, crafts, singing that developed their intelligence & critical thinking. Activities such as yoga, meditation, mantra, chanting etc generated

positivity & peace of mind made them fit. It was also madatory motive to impart practical skills in them. All these helped in the personlity development increased there confidence, sense of discipline, intellect & mindfulness which is necessary even today to face the world that lay ahead.

Zaware Nikita Vilas
T.Y.B.Sc.

New Education Policy should be Affordable to the Poor

1. The Policy commits to significantly raising educational investment, as there is no better investment towards a society's future than the high - quality education of our young people. Unfortunately, public expenditure on education in India has not come close to the recommended level of 6% of GDP, as envisaged by the 1968 Policy reiterated in the Policy of 1986, and which was further reaffirmed in the 1992 review of the Policy. The current publication (Government - Centre and States) expenditure on education in India has been around 4.43% of GDP (Analysis of Budgeted Expenditure 2017-18) and only around 10% of the total Government spending towards education (Economic Survey 2017-18) These numbers are far smaller than most

developed and developing countries.

2. In order to attain the goal of education with excellence and the corresponding multitude of benefits to this Nation and its economy, this Policy unequivocally endorses and envisions a substantial increase in public investment in education by both the Central government and all State Governments. The Centre and the States will work together to increase the public investment in Education sector to reach 6% of GDP at the earliest. This is considered extemely critical for achieving the high quality and equitable public education system that is truly needed for India's future economic, social, cultural, intellectual, and technological progress and growth.

3. In particular, financial support will be provided to various critical elements and components of education, such as ensuring universal access, learning resources, nutritional support, matters of student safety and well-being, adequate numbers of teachers and staff, teacher development, and support for all key initiatives towards equitable high-quality education for underprivileged and socioeconomically disadvantaged groups.

4. In addition to one-time expenditures, primarily related to infrastructure and resources, this Policy identifies the following key long-term thrust areas for financing to cultivate an education system (a) universal provisioning of quality early childhood care education (b) ensuring foundational literacy and numeracy (c) providing adequate and appropriate resourcing of school complexes / clusters (d) providing food and nutrition (breakfast and midday meals) (e) investing in teacher education and continuing professional development of teachers (f) revamping colleges and universities to foster excellence (g) cultivating research and (h) extensive use of technology and online education.

5. Even the low level of funding on education in India, is frequently not spent in a timely manner at the District / institution level, hampering the achievement of the intended targets of those funds. Hence, the need is to increase efficiency in use of available budget by suitable policy changes. Financial governance and management will focus on the smooth, timely and appropriate flow of funds, and their usage with probity ; administrative processes will be suitably amended and streamlined so that the disbursement mechanism may not lead to a high volume of unspent balances. The provisions of GFR, PFMS and 'Just in Time' release to implementing agencies will be followed for efficient use of government resources and avoiding parking of funds. Mechanism of performance based funding to States / HEIs may be devised. Similarly, efficient mechanism will be ensured for the optimal allocation and utilization of funds earmarked for SEDGs. The new suggested regulatory regime, with clear separations of roles and transparent self - disclosures, empowerment and autonomy to institutions, and the appointment of

outstanding and qualified experts to leadership positions will help to enable a far smoother, quicker, and more transparent flow of funds.

6. The Policy also calls for the rejuvenation, active promotion, and support for private philanthropic activity in the education sector. In particular, over and above the public budgetary support which would have been Any public institution can take initiatives towards raising private philanthropic funds to enhance educational experiences.

7. The matter of commercialization of education has been dealt with by the Policy through multiple relevant fronts, including : the 'light but tight' regulatory approach that mandates full public self-disclosure of finances, procedures, course and programme offerings and educational outcomes the substantial investment in public education ; and mechanisms for good governance of all institutions, public and private. Similarly, opportunities for higher cost recovery without affecting the needy or deserving sections will also be explored.

Chikane Snehal Shivaji

T.Y.B.Sc.

New Education Policy : Vision and Advantages / Disadvantages

Introduction

Getting proper basic education is the birthright of each and every individual as per the Indian Constitution. Education is the key element in the development of a child for getting ready to lead a happy life. The change in the National education policy, after 1986 in the 21st century took place in July 2020 and emerges out to be the new education policy 2020.

Vision of the New Education Policy

New education policy is the reworking of the earlier national education policy. It is the change of the entire system of education by new structural outlines.

Vision laid turning the system into a high-spirited and energetic one. There must be an effort in making the learner responsive and skilled.

Advantages and Disadvantages of New Education Policy 2020 Advantages:

- The new education policy focuses on the integrated development of the learners.
- It replaces the 10+2 system with 5+3+3+4 structure, which states 12 years of schooling and 3 years of pre-schooling, thus kids with the experience of schooling at an earlier stage.
- The examinations will be conducted in 3, 5, and 8th grades only, others will go for the regular assessments. Board exams will also be made easier and, and held twice in a year so that each child gets two attempts.
- The policy envisages a multi-disciplinary and integrated approach to the under-graduate programmes with greater flexibility of exit from the course.
- The state and central government both will work together towards greater public investments by the public for education will

give rise to OOP by 6%, at its earliest.

- The new education policy focuses on enhancing practical education instead of laying stress on books for learning.
- NEP allows for the development and learning of children by general interaction, group discussions, and reasoning.
- The NTA will conduct a common entrance exam for universities at a national level.
- The students will have the freedom to select the course they desire to learn along with the course subjects, thus promoting skill development.
- The government will be setting up new ways of research and innovations at the university and college level by setting NRF (National Research Foundation).

Disadvantages:

- The implementation of the language i.e. the teaching up to 5th grade to be continued in the regional languages is the utmost problem. The child will be taught in regional language and therefore will have less approach towards the English language, which is required after completing 5th grade.
- Kids have been subject to structural learning, which might increase the burden on their small minds.

Conclusion:- There was a need for change to the existing education policy which was earlier implemented in 1986. The resulting change is the approval of the New Education policy. The policy has many positive features but the same can only be achieved by strictly making it happen. Mere consideration for the layout will not work efficiently instead of actions.

Zaware R.P. / Walunj Pallavi

T.Y.B.Sc.

New Educational Policy - Challenges and Solutions

The success of the implementation of education policy depends on the cooperative federal system and the ability of the states to contribute to reforms. In July last year, India announced the first and most comprehensive education policy of the 21st century. For the first time since 1986, such an education policy has been announced. The policy sought to address the various challenges facing India's education system. Speaking on the anniversary of the announcement of this new education policy, Prime Minister Modi said that we are ushering in the 75th year of independence. In a way the implementation of the new education policy has now become a very important part. This policy will play an important role in creating a new India and future ready youth generation.

Education Minister Dharmendra Pradhan has expressed the view that this is the most visionary policy of the 21st century. By this proper utilization of the abilities of every student, Universalization of Education, There will be a transformation in capacity development and medium of education. This policy makes education inclusive, economical, Pradhan also emphasized that it will help to be affordable and fair. How progress has been made in this field so far? Is this policy really progressing?? What are the challenges facing this policy in the coming decades?? This will be tracked in this article.

Important milestones:- In the last 16 months since the announcement of this policy, some important milestones in this policy have been completed in the face of the Corona epidemic. Most importantly, the government has done well in creating awareness and interest among various stakeholders about the goals and vision of the new education policy. This was

evident from the ten-day teachers' festival attended by the Prime Minister and other key officials. Going further, the government has changed the name of Ministry of Human Resource Development to Ministry of Education. Dharmendra Pradhan, who brought about a major transformation in the Ministry of Power, has been brought in as the Ministry of Education, this Ministry has received a different energy.

During his career, Pradhan has time and again shown good judgment and execution ability and diplomacy. Utilizing their expertise will be of great help in guiding large initiatives. But there is also fear of opposition from states with opposition governments. According to the new education policy, artificial intelligence and economics have been included in the school curriculum. Mother tongue or regional language has been given more priority in the new economic policy. This initiative has been started on pilot basis in some states. Also the Ministry of Education has introduced the much popular Academic Bank of Credit initiative. Through this initiative many options in higher education can be opened for students. Apart from this, reading of students up to class 3, To improve the ability to learn writing and arithmetic 'Skilled India Mission', A three-month course for the preparation of first-time students 'Access to education', For education 'initiation' This app is also for secondary level teachers 'Loyalty' Many initiatives like this teacher training program have been brought by the government. These initiatives have been implemented only in a handful of states where ruling parties are in power. Karnataka has become the first state to implement the new education policy on August 24. Recently the states of Madhya Pradesh and Himachal Pradesh have contributed to the

implementation of this mega policy by implementing some of the initiatives in the new education policy. Now it can be said that the implementation of new education policy has gained momentum in real sense.

Five key challenges:- Currently, even though the implementation of the new education policy is gaining momentum, there are endless challenges on the way to its completion. Given the diversity and size of India's education sector, implementing this policy is going to be a difficult task. For example, let us consider the school education system. More than 15 lakh schools, With 25 crore students and 89 lakh teachers, India's education system is the second largest in the world.

The size of the higher education system is also very large. According to AISHE 2019 report, Almost 1000 universities in India's higher education sector, 39,931 colleges and 10, A total of 3.74 crore students are studying in 725 autonomous institutions. State, Bringing together all the stakeholders at the district and taluka levels to implement this new education policy is going to be a very difficult task. Creating a sense of shared responsibility and ownership among the diverse stakeholders at the state and district level will be a major challenge for the Ministry of Education. Another important thing is the implementation of the new education policy of the countries, depends on the capacity of states and governments. India's education system is underfunded, K said that the entire system is based on bureaucracy and the environment in the education system is hostile to new ideas and growth potential. The drafting committee headed by Kasturirangan has pointed out. The internal capacity within Ministries of Education (Centre and States) and other regulatory bodies is woefully inadequate to drive the magnitude of changes envisioned in the new

education policy. For example, To move from traditional education to experiential learning and critical thinking, the people who run the education system as well as the teachers it is necessary to change the attitude of students and parents.

This means that thousands of schools and colleges need to contribute to capacity building and redirection to implement this mega initiative. In short, The existing organizational structure and system of the Ministry will have to undergo a major overhaul. It is promising that the new education policy document lays out a comprehensive and radical overhaul of the existing regulatory system. The Ministry of Education is currently in the process of bringing in an Act to establish the Higher Education Commission of India. UGC, The government is considering setting up Higher Education Commission of India to replace AICTE and National Council for Teacher Training. The third important thing is that this policy will largely depend on the cooperation between the Center and the States. Although this policy has been drafted by the Central Government with input from various stakeholders including the State Governments, its implementation largely depends on the active cooperation of the States. The main reason for this is that most service-based educational initiatives are run by state governments.

To be clear, the Center will have to rely on decentralization and cooperation between the Center and the States for the implementation of various initiatives. In view of the conflict between the Center and the States in the last few years, the Center has to take careful steps. Several states with opposition governments have raised objections to several provisions of the new education policy.

The state of Tamil Nadu has followed the stance of not implementing the new education policy. If other states take a similar stand, the Centre's worries may increase. Therefore, the future of the new education policy will depend on how the equations of the federal state are being handled by the Centre. The fourth important aspect is that the role of the private sector will be important in terms of this policy. Almost 70 percent of higher education institutions in India are private. Also, nearly 60 to 70 percent of the total number of students are pursuing higher education in private institutions. Ignoring the fact that the private sector provides financial resources and innovative ideas will not work. Enlisting and recognizing the contribution of the private sector as an important partner in this policy process is an important aspect.

Most importantly, the successful implementation of various initiatives will require sufficient resources in the coming decade. In this regard, As stated in the policy, the country will have to increase public expenditure on education to 6 percent of the gross domestic income to achieve the goals of the new policy. This is definitely going to be a tough task considering the promises made in the past and their actual fulfillment. For example, The National Education Policy of 1968 recommended raising public expenditure on education to 6 percent of gross domestic income. However, Public expenditure on education has not exceeded 3 percent in the last four decades. Surprisingly, the year in which this new education policy came in was the lowest expenditure on education. Expenditure on Education 99 in 2020-21, 93 in 2021-22 from 311 crores, 224 crores reduced. Due to corona and economic crisis, the government chose to spend more in the health

sector, Therefore, there is no doubt that the expenditure on the education sector has been reduced. But the government has no plan on how to increase the expenditure on education in the coming years.

The New Education Policy 2020 is certainly a guiding document. Considering the new challenges of the new era, various educational needs, The strategy aims to address structural inequalities and prepare students for the future. Along with this, the most challenging task of facing many crises in the education system is also to be completed through this policy. The implementation of this policy will depend on mainstreaming India's vast population into education and thereby creating numerous employment opportunities. The Center has demonstrated the ability to take difficult decisions and implement them quickly during the Covid pandemic. The benefit of this skill will also be in the field of education. Some states have implemented the new education policy while others are going through the process. Still, there is still a long way to go.

State District's Engaging various stakeholders at the taluka level as well as the private sector in the implementation of this policy is a difficult task. As well as ability, Lack of financial resources as well as a conducive environment for generating new ideas are also challenges. But the most difficult task of all is to create public opinion in various states. In short, the success of the implementation of the new education policy depends on the cooperative federal system and the ability of the states to contribute to reforms.

Walunj Ankita
S.Y.B.Sc.

Affordable New Educational Policy for Poor

"The ability to make wise choices is the most valuable skill a person can develop."

A skill-based education system can help students build specific skill sets that are required in the corporate environment. This system can no longer be focused only on traditional, theoretical methods, but must be incorporated with a dose of practicality! Only a pedagogy that is focused on the following skills can make students 'employable' and more ready for the future! Technology is always in a state of evolution, and it can be challenging for employees to be flexible enough to adapt to it. Future employers will always prefer students who are able to pick up things effectively and efficiently, and only a skill-based education can achieve that!

Probably one of the most underestimated skills, knowing how to communicate effectively is something that might be at the top of every employer's wish list! Again, technology plays an important role here, with the barriers to communication disappearing every day, and the availability of multiple modes and media to connect with anybody irrespective of geography. Students who know how to communicate their thoughts, and are well-versed with how communication works in a corporate setup will always be given preference over the rest.

A traditional education system fosters

competition and independence, as against teamwork. But, with globalization, this 'ivory tower' mentality will not really work. Employers are on the lookout for team players, who can work with people across geographies.

A skill-based education system can ensure that students aren't just perfecting their technical knowledge, but also learning the skills that are needed in the real world — of planning, managing, delegating, and being proactive with tasks. Employers need people who don't need to be told what to do — they need self-starters! Probably the most important and most underestimated skill is that of empathy. A rote-learning based education inculcates a sense of blind competition, without focusing on people skills. Students need to be able to visualize themselves in another's shoes and evaluate situations. It is this 'perspective' that helps them be successful employees.

The Kind of Skill-Based Pedagogy Students Need...

Given the demands of the dynamic world we live in, it is essential to develop a partnership between education and the real world. There are three steps to convert a traditional education setup into one that's more in tune with the requirements of employers:

- Incorporating a learning environment that's practical, and building a link between education and the workplace, by interspersing the study modules with practical work experience.
- Establishing a 'community development' based model, where there is a mutually beneficial relationship between learning institutions and organizations. In this approach, the facilitator will transfer the knowledge between the organizations. The company will be benefited by receiving new

information, knowledge, products or redesigned services. Students are not just learners, but are also exposed to the working environment.

- Developing a goal-oriented partnership between student, teacher and company that enables the co-creation of knowledge, as well as critical analysis and systemic development together. Students can take part in the

processes at workplaces as part of their internship or project-training and solve authentic problems related to strategic development within the workplaces with their various learning assignments.

Bhosale Vishal Tulshiram

F.Y.B.Sc.

NEP in School Education and Higher Education

Do you know this was the 3rd NEP policy first policy came in 1968 and the 2nd one came in 1986 but it was amended in 1992. Through this NEP, our country's education system and research facility will become more robust and with the help of this, students who spent thousands of dollars on education "in foreign countries will get global standards in line with India. ECCE (Early childhood care and education) Foundation of learning.

Through this policy, children who are in the age group of 3 to 6 year has access to free, safe, high-quality, developmentally appropriate care, and education by 2025. Because right now there is a severe learning crisis in India because children are enrolled for pre-primary but they fail to attain basic skills.

- Restructuring of school curriculum and pedagogy to new 5=3+3+4 pattern
- The new curricular structure was designed in the interest of learners at different stages of their development such as 3 to 8, 8 to 11, 11 to 14, and 14 to 18 years.
- The Foundation stage will be of 5 years: 3 years of pre-primary and grades 1, and 2
- The preparatory stage will be of 3 years:

Grades 3, 4, and 5

- Middle or upper primary will be of 3 years: Grades 6, 7, and 8
- High or secondary stage will be of 4 years: Grades 9,10,11, and 12
- All stages mentioned above will incorporate Indian and regional traditions, ethical reasoning, socio-emotional learning, quantitative and logical reasoning, **digital literacy**, computational thinking, scientific temper, languages, and communication skills properly.
- Higher education plays an important role in improving human well-being and developing India and through this NEP they aim to increase their GER **from 26.3% to 50% by 2035**, and around 3.5 cr new seats will also be added to higher education institutions.
- Under this, UG education could be of 3 or 4 years with numbers of entry and exit options.
- Multidisciplinary education and Research University will be set up of global standards.
- HECI (Higher education commission of India) will be the only body for entire higher education (except medical and legal education)
- HECI will have 4 independent verticals such

as **NHERC (National higher education regulatory council)** for directive, **GEC (General education council)** for standard setting, **HEGC (Higher education grants council)** for sponsoring, and **NAC (National accreditation council)** for recognition.

- Globalization of higher education.
- An academic bank of credit will be established in which credit earned by the students during their academics from different

HEIs could be stored and transferred at the time final degree.

- National research foundation will act as a peak body that fosters a strong research culture and builds research capacity covering higher education.

Khan Kainat

F.Y.B.Sc.

National Education Policy 2020 on Higher Education and It's Challenges

Quality education is the backbone of a civilized, innovative, vibrant and progressive nation. Article 28 of the United Nations Convention on the Rights of the Child (UNCRC), to which India is a party, directs states to "make higher education available to all on the basis of ability by every appropriate means". Higher education is of utmost importance for humans as well as for societal well-being. It not only prepares the child to become financially independent but also helps in the development of creative, intellectual, thoughtful and well-rounded individuals. The purpose of this article is to explain the deficiencies in the current higher education system and how the National Education Policy 2020 can help address these issues.

Challenges before the Higher Education Sector: The various challenges faced by the Indian Higher Education System are:

1. Fragmented higher educational ecosystem
2. Limited teacher and institutional autonomy
3. Less focus on research
4. Lack of peer-reviewed research funding across disciplines
5. Substandard leadership and governance
6. Ineffective regulatory system

7. Neglect of cognitive skills learning
8. Extreme separation of disciplines
9. Limited and poor access to higher education in socio-economically disadvantaged areas especially due to the paucity of HEIs (Higher Education Institutions) teaching in local languages
10. Low standard of undergraduate education particularly due to large affiliating universities

Changes suggested by the National Education Policy 2020:

NEP recommends some major changes that need to be brought in Higher Education System, which are as follows:

1. **Institutional Restructuring and Consolidation :** The goal is to develop both public and private higher education institutions offering quality education in local / Indian languages or bilingually. In conclusion, the development of new institutions along with the expansion and improvement of existing HEIs will be done. More autonomy and empowerment will be provided to these institutions. In addition to that, the complex nomenclature given to HEIs such as 'deemed to be university or 'affiliated university' shall be

replaced simply by 'University' on fulfilment of certain specified criteria.

2. Holistic and Multidisciplinary education:

In brief, the modification of the structure and duration of degree programs are as follows: -

- Firstly, a 3-year or 4-year undergraduate degree program with multiple exit options with certifications, viz. a certificate after completion of 1 year, diploma after 2 years, or a bachelor's degree after 3 years.
- Secondly, the Academic Bank of Credit (ABC) to be established for storing academic credits digitally.
- Thirdly, for students completing a 3 years bachelor's program, there may be a 2-year master's program wherein the 2nd year will be for research, and for a 4 years bachelor's degree, there could be a 1-year master's program.

3. Optimal learning environments and support for students: he socio-economically disadvantaged students, the policy proposes setting up high-quality support centres for the students in the educational institutions. In addition to that, online education mechanisms will also be renewed to ensure increased access to quality education

4. Intel-nationalization:

Measures such as faculty/student exchanges and research collaborations with high-quality education institutions, encouraging top universities of the world to set up campuses in India, etc. will go a long way in increasing access to high-quality global education

5. Other Measures:

- Focus on teacher education by a revolutionized B.Ed, program
- Financial assistance through the expansion of National Scholarship Portal, free ships by private HEI-s, etc.
- Motivated, capable and energized faculty by

measures such as Fast-track promotion system, freedom to design own curriculum, appropriate rewards, etc.

- Exposure to vocational education S
- Establishing National Research Foundation
- Transformation of the regulatory system by establishing the Higher Education Commission of India and its 4 verticals S
- Curbing commercialization of education
- Effective governance and leadership

The National Education Policy on It's Challenges faced by SEDGs:

National Education Policy adopts the equity and inclusion approach in order to ensure increased access to quality education for SEDGs (Socio-Economically Disadvantaged Groups). Most importantly, the policy places special emphasis on SEDGs in terms of equitable access to quality education. The various problems faced by them include lack of information regarding higher education opportunities, financial constraints, geographical and language barriers, and absence of proper student support mechanisms. **Various steps to be taken by Governments in an effort to overcome these challenges include:**

- (a) Earmarking Government funds for the education of SEDGs and using technology tools
- (b) Aiming to achieve higher Gross Enrolment Ratio for SEDGs
- (c) Enhancing gender balance in admissions to Higher education institutions
- (d) Development of high-quality HETs that provide learning in local or Indian languages
- (e) Financial help and scholarships to SEDGs in public and private HEIs
- (f) Conducting outreach programs for the purpose of spreading the information

regarding various higher education opportunities and scholarships among the SEDGs **The steps to be taken by all HEIs include:**

- (a) Reduction in fees for pursuing higher education
- (b) Conducting outreach programs
- (c) Inclusive admissions processes and curriculum
- (d) Increasing employability potential of higher education programs
- (e) Ensuring that the campus and other infrastructure is wheelchair-accessible and disabled friendly
- (f) Developing bridge courses for students from disadvantaged sections
- (g) Providing social, academic and emotional support, counselling, and mentoring programs
- (h) Ensuring sensitization of faculty and students on the gender-identity issue and

ensuring its inclusion in the curricula of HEIs etc.

- (i) Strict enforcement of non-discrimination and anti-harassment rules
- (j) Setting up Institutional Development Plans containing specific plans on how to increase participation from SEDGs.

Conclusion:

NEP 2020 aims to transform India's education sector by making it more accessible, equitable and inclusive. The policy is indeed very broad and can-do wonders if implemented properly. Furthermore, the government needs to focus on building digital capacity, creating incentives for stakeholders for increased participation, and creating credible regulatory and institutional mechanisms for uniform and smooth implementation of the policy.

Aahire Ratna Raghunath
T.Y.B.A.

Dr. Babasaheb Ambedkar & Education Policy

**"I know what is the value of education"-
Dr. B.R. Ambedkar.**

Right to education is the fundamental right that every child of India enjoys. Free and compulsory education is the birthright of every child born on the soil of India; it automatically means that there is no need to pay for education. However, this situation has attained

with a price. The marginalized lower caste paid the price. B.R. Ambedkar is the finest example and the survivor of the discriminatory practices of the Indian society. There was a time when Indian society deliberately limited access to education. Only upper castes were allowed to attend school, and many castes (Shudra and atishudra) were denied the opportunity of an education. Ambedkar had to face many unforeseen situations, many times drastic, harmful and humiliating, only to attain education. His philosophy of education reflects the experiences that he lived, faced and overcome. In this article, the researcher has tried to explore Ambedkar's views on education. He is counted among the makers of modern India. He considered the denial of

education as an injustice to the down-trodden. Ambedkar used a constructive and structural approach to reform the society. Education to him was the sole base of political, social, and economic revolution. He focused on making education free and compulsory by incorporating article 45. He also emphasized women education and education that builds the character of individuals. Ambedkar's philosophy is influenced by societal problems that he faced.

Education is a major game-changer in everyone's life. It is a mandatory thing for becoming successful in life. The knowledge of reading, writing and arithmetic (3R's) are necessary. Education helps develop physique, social and emotional skills, feelings, and power of thinking, which are considered basic features of human beings. Today, every newborn child has a legal right to receive elementary education on a free and compulsory basis. However, the picture is not as easy as it seems. The history is quite the opposite of the present. Indian society was deeply rooted in the four varna system, i.e. the social division of people into different groups. The education system of India in the past was also completely influenced and based on this caste system. Education was allowed for upper castes and was not open for all, especially for Shudra and Atishudra. Education to women was also not taken into care. For centuries, these shudra and atishudra, used to be known as untouchables (aachhut), denied an education opportunity. They used to face harsh punishments if they dared to read the Hindu scriptures; not only reading but listening to these religious scriptures was also considered immoral. It looks unbelievable at first sight, doesn't it? It was harsh, painful and disrespectful for those who had to face it. B.R Ambedkar was among those. He had to face all the discrimination that lower castes used to

face at that time. However, Ambedkar was different!

Ambedkar is counted among the makers of modern India. Despite being born in a Dalit family and socially and economically deprived family, he touched many milestones in his life. He was among the most educated people of modern India, He had a PhD in Economics from Columbia University and the renowned London School of Economics. Ambedkar is very famous all over the world. He was considered a skilled writer, speaker and most importantly, enlightened scholar. His study fields were very vast and included sociology, political science, philosophy, religion, and many other disciplines. Ambedkar associated himself with education for such a long time that he has his philosophy on education. Let us have a brief look at his philosophy of education. For Ambedkar, "Education is something which ought to be brought within reach of everyone". Here the word everyone has a deep meaning. Everyone means everyone, with no discrimination based on caste and the social division of people. Because the Indian society had snatched all the rights of the Dalits, he was in favour of making a policy to make education reachable to all. In his words, "The policy, therefore, ought to make higher education as cheaper to the lower classes as it can be made. If all these communities are brought to the level of equality, then the only remedy is to adopt the principle of equality and to give favoured treatment to those who are below level". Ambedkar considered the denial of education as an injustice to the down-trodden. He used to say that some social traditions keep Dalits illiterate, and then society makes this illiteracy the basis for enfranchisement. This is a vicious circle that adds to Dalit's insult just because they are born in a lower caste. He was in favour of the removal of illiteracy with the

state's support.

AMBEDKAR'S PHILOSOPHY OF EDUCATION - The philosophy of Ambedkar can be understood by his speeches, writings, research articles, and also by party manifesto and correspondence. The primary aim of Ambedkar's life was to reconstruct the Hindu society. He gave utmost importance to education in his life. He used a constructive and structural approach to reform society. Education to him was the sole base of political, social, and economic revolution. He wanted to create a new sense of thinking and awakening among all individuals. He wanted education to be available to all and not just in the hands of a few upper castes individuals. "The education that makes us neither competent nor teaches us lessons of equality and morality is no more education." -Dr Ambedkar. His main ideas about education are included in the following discussion.

MEANING OF EDUCATION - Ambedkar used to believe that there are three principles in life. "Be educated, be organized and agitate". In Ambedkar's views, education is the only process by which men can be self-enlightened. According to him, "Education is that which make men fearless, teach unity, make understand their birthright and teach a man to struggle and fight for the freedom". He considered education as revolution. If education cannot do these things then it is a dead education and must be set to fire. In the clear words of Ambedkar, "education which does not make capable, does not teach equality and morality cannot be termed as education". Education creates life in society. In his philosophy, he gave utmost importance to self-respect, confidence and human pride. He wanted to develop the qualities like equality, brotherhood, fearlessness and freedom through education. He was in favour of job oriented and skill-based education, which can

help people in gaining jobs to earn a livelihood. He believed that "education would be considered completed only when some skill would be associated with it and such skill would generate some employment for the person". He then favoured technical education, especially for backward classes in Indian society.

EDUCATION FOR SOCIAL EMANCIPATION- Education aims at bringing social, economic and political change in people's attitude. Ambedkar, with his experiences in Indian society, was a staunch opponent of social discrimination, casteism, gender inequality, untouchability etc. He thought that education is the only tool to bring structural changes to Indian Society. He thought that education would eliminate the existing gender and social inequalities and establish a sense of brotherhood and mutual respect. In his words, "Education is not only the birthright of every human being but also a weapon of social change".

UNIVERSALISATION OF EDUCATION - Ambedkar was deeply influenced by his mentor John Dewey's view OR "Democratization of Education". The prevailing social inequalities in India were the reason for illiteracy. A large Indian society, especially women and individuals belonging to lower castes, was deprived of education. Ambedkar believed that "education is the birthright of every person and nobody can be denied to attain this right". Thus, all democracies of the world should provide the right to education to all the members of the nation irrespective of caste, creed, sex or any other basis.

WOMEN EDUCATION - In his speech on 20th Jul 1942 at Nagpur, Ambedkar said, "I measure the progress of a community by the degree of progress which women have achieved". He used to point out that if half of the nation (i.e. women) is uneducated, the country cannot

progress. In addition to social reformer, Ambedkar was also a strong supporter of women's education. He was clear in his view that the education to women will be reflected in the development of the nation; women need to be educated. He also said, "Education is as necessary for females as it is for males. If you know how to read and write, there would be much progress".

CHARACTER BUILDING - Ambedkar said, "Education without moral values cannot be considered as education in a real sense". He used to believe that if due importance is not given to the moral values and character formation, then the education to the individual will be useless to society. In his speech at Bombay province Depressed Classes Youth Conference, he said, "An educated man without character and humility is more dangerous than a beast. If his education is detrimental to the welfare of the poor, the educated man is a curse to society... Character is more important than education".

FREE AND COMPULSORY EDUCATION - Ambedkar was in favour of making education free and compulsory for all. He had suffered due to the social inequalities that prevailed in Indian society and wanted to uplift the backward and downtrodden people. Compulsory education would help the downtrodden in learning skills and gain employment to raise society's standard. He believes that everybody has a right to receive an education. All the differences in society are the result of a lack of education. He thought of free and compulsory education for all children in India, thereby including this idea in Article-45 of the Indian constitution.

CURRICULUM - He used to say that students must be trained to learn to "distinguish between the matter of facts and matter of opinion". The curriculum should enable the learners to state the questions on everything

fairly (with sympathy). They should be able to analyse a proposed idea and observe what comes before accepting and rejecting it. In the views of Ambedkar, the curriculum of the school education should not be limited to the development of skills in the students. However, he wanted an education that gives due importance to behaviour organization, character development, self-expression and self-realization. He said that the nature of the curriculum should evolve the feeling of self-dependency among learners. He believed that education should be linked to bread than to god. Ambedkar preferred the vocational nature of education. He favoured having a national language that could bind the people of Indian in the bond of unity and equality. Ambedkar always preferred progressive and scientific methods of modern education.

TEACHER AND STUDENTS - Ambedkar used to say that "I am very fond of the teaching profession. I am also very fond of students. I have dealt with them. I have lectured them in my life. I am very glad to talk to the students. A great lot of the future of this country must necessarily depend on the students of this country. Students are an intelligent part of the community, and they can shape the public opinion". In the views of Ambedkar, the role of the teacher in moulding the personality of students is crucial. He has a significant impact on the overall personality development of learners. In one of his speeches, he said, "If we have good teachers, then we will be able to create good students". Ambedkar had great regard for teachers, and he was in favour of giving high place to teachers. He said, "teacher plays the most important role in developing a healthy and complete human personality". He gave supreme moral to the teacher community. A good teacher has a positive attitude toward all individuals in society. He recommended that there should be a high level of scrutiny before

the teachers are posted in the schools.

MOTHER TONGUE AND FOREIGN LANGUAGE

The teaching of school subjects takes place through the use of a language. A language is a tool that helps in the transmission of education. Research studies have reported that the education's effectiveness is improved if the instructions are provided in the students' mother tongue. Ambedkar was in favour of imparting education in the mother tongue of the learners. He also emphasized the learning of one foreign language along with the mother tongue. He used to think that this would help the students in understanding new developments at the global level. Ambedkar proposed to make Sanskrit the national language of India.

The philosophy of Ambedkar is a perfect mixture of ancient and modern Indian education. The contribution of Ambedkar in the educational development of a large section of society was significant. He played a key role in the education of deprived sections and Dalits. He drafted major laws in the Indian constitution

to uplift the downtrodden people in the society. He used to think that education for all is mandatory if the nation wants to develop holistically. He emphasized women and the Dalits' education because these two were lagged in the educational statistics. To establish social harmony in Indian society, he stressed the bridging of the social divides. He made it the duty of the state to provide free and compulsory education to all children by incorporating it in article 45 in the constitution. He is counted among the makers of modern India. He considered the denial of education as an injustice to the down-trodden. Ambedkar used a constructive and structural approach to reform the society. Ambedkar emphasized the universalisation of education, which means that John Dewey's Philosophy inspired him. Ambedkar was also a supporter of women's education and worked for lower-caste students by opening separate hostels and colleges.

Pawar Avinash Raosaheb
Asst. Prof. Pawar S.R.
(Library)

National Education Policy

"Right to Education in India: Challenges, Implementation, and the Way Forward"

LEGALSTUDIES

The National Education Policy (NEP) of India, which was introduced by the Government of India in July 2020, is a comprehensive framework aimed at transforming the education system in the country. The policy is the first of its kind in India

in the last 34 years & focuses on making education more flexible, inclusive and multi-disciplinary. The NEP has received widespread support and has been hailed as a game - changer for the education system in India.

The NEP recognizes that the current education system in India is facing significant challenges, such as low literacy rates, high dropout rates, and a lack of skills among students. The policy proposes significant changes aimed at addressing these challenges & creating a more robust education system that can cater to the needs of the 21st -

century learner.

One of the most significant changes proposed by the NEP is the introduction of early childhood care and education (ECCE) for children in the age group of 3-6 years. The policy aims to ensure that every child has access to quality early childhood education, which is critical for the development of cognitive, social, emotional & physical skills. The NEP proposes a flexible and multi-disciplinary curriculum for ECCE, which will help children develop critical thinking skills and prepare them for lifelong learning.

Another significant change proposed by the NEP is the focus on multi-disciplinary education. The policy aims to promote a curriculum framework that enables students to choose subjects of their interest, thereby encouraging multi disciplinary education. This approach will help students develop critical thinking skills and prepare them for a variety of career options. The NEP proposes the introduction of coding and vocational skills as part of the school curriculum, which will equip students with practical skills that can help them in the job market.

The NEP also emphasizes the integration of vocational education and skill development into mainstream education. The policy recognizes that vocational education is crucial for equipping students with practical skills that can help them in the job market. The integration of vocational education with mainstream education will ensure that students are job-ready & can contribute to the economy. The NEP proposes the creation of a National Skill Development Mission, which will coordinate skill development efforts across the country.

Technology integration is another significant aspect of the NEP. The policy emphasizes the use of technology in education & proposes the creation of a National

Educational Technology Forum (NETF) to facilitate the use of technology in education. The use of technology in education can enhance the learning experience & make education more accessible to students. The NEP proposes the creation of a digital infrastructure for education, which will provide access to high-quality content and learning resources to students and teachers across the country.

The NEP also aims to ensure that teachers are equipped with the necessary skills & training to deliver quality education. The policy proposes a comprehensive teacher training program that will equip teachers with the skills and knowledge required to deliver quality education. The NEP proposes the creation of a National Curriculum Framework for Teacher Education, which will guide teacher education programs across the country.

The policy also proposes a flexible academic structure that allows students to choose the pace and duration of their courses. This approach will help students learn at their own pace and reduce the stress & pressure associated with traditional academic structure. The NEP proposes the introduction of a credit based system, which will allow students to earn credits for courses taken and transfer them to other institutions if required.

Finally, the NEP emphasizes the importance of the mother tongue as the medium of instruction until at least class 5 and preferably till class 8. The policy recognized the importance of language in educational and aims to promote multilingualism and the use of mother tongue as a medium of instruction. The NEP proposes the creation of a National Institute for Pali, Persian and Prakrit, which will promote the study of classical languages.

Zaware Yash Bhausaheb
S.Y.B.Com

Advantages and Disadvantages of NEP 2020

The New Education Policy of 2020 aims to revamp the education system in India and make it more student-centric, accessible, and inclusive. It focuses on reducing the burden of rote learning and promoting critical thinking and problem-solving skills. **The policy emphasizes providing multilingual education, increasing the use of technology, and promoting vocational education.** It also aims to increase the participation of the private sector and community in education and strengthen teacher training programs. What is the New Education Policy of 2020?

The **New Education Policy 2020** of India aims to transform the Indian education system by making it more **inclusive, accessible, and equitable, with a strong focus on vocational education and 21st-century skills.** Key highlights of the policy include:

- 1. Multilingual education:** Promoting the use of mother tongue/regional language as a medium of instruction.
- 2. Holistic and flexible curriculum:** Emphasis on critical thinking, problem-solving, creativity, and hands-on learning.
- 3. Technology integration:** Increased use of technology to improve access and pedagogy.
- 4. Vocational education:** Making vocational education a part of the mainstream education system.
- 5. Teacher training:** Improving the quality of teacher training programs and increasing their professional development opportunities.
- 6. Access and equity:** Providing quality education to all and reducing the education gap between different social and economic groups.
- 7. Private and community participation:** Encouraging private and community

participation in education.

8. Research and innovation: Fostering a culture of research and innovation in the education sector. Advantages of the New Education Policy of 2020

The following are the Advantages of the New Education Policy of 2020:

- 1. Multilingual education:** The policy emphasizes the use of the mother tongue/regional language as a medium of instruction, which can lead to better comprehension and retention of information for students.
  - 2. Holistic and flexible curriculum:** Promotes a more comprehensive and student-centered curriculum that emphasizes critical thinking and problem-solving skills over rote learning.
  - 3. Technology integration:** Calls for the increased use of technology in the classroom to enhance learning and make education more accessible.
  - 4. Vocational education:** Aims to make vocational education a part of the mainstream education system, providing students with practical skills and training for careers in various industries.
  - 5. Teacher training:** The policy prioritizes teacher training and professional development, ensuring that teachers have the skills and knowledge to provide quality education to students.
  - 6. Access and equity:** It aims to increase access to education for all and reduce the education gap between different social and economic groups.
  - 7 Private and community participation:** It encourages private and community participation in education, leading to greater investment and resources for education.
- Disadvantages of the New Education Policy of

2020

The following are the Disadvantages of the New Education Policy of 2020;

- 1. Implementation challenges:** The policy may face challenges in implementation, especially in terms of funding, infrastructure, and teacher training.
- 2. Resistance to change:** The policy's focus on reducing rote learning and increasing critical thinking skills may be met with resistance from some educators and students who are used to traditional teaching methods.
- 3. Technical barriers:** The increased use of technology in the classroom may pose technical barriers for some students and teachers, especially in rural and remote areas.
- 4. Quality control:** The policy's emphasis on private and community participation in education may lead to a lack of quality control and standardization, potentially compromising the quality of education.
- 5. Vocational education:** While the emphasis on vocational education is positive, there may be concerns about the quality of training and job prospects in certain industries. These are some of the advantages and disadvantages of

the New Education Policy of 2020. The success of the policy will depend on how well it is implemented and how it addresses these potential challenges. Conclusion

The New **Education Policy of 2020** is a bold and ambitious step toward transforming the education system in India. With its focus on multilingual education, technology integration, vocational education, teacher training, and increased access to education, the policy has the potential to positively impact students, educators, and communities. However, its success will hinge on **effective implementation and addressing the potential challenges** that come with any major policy change. Ultimately, the New Education Policy represents a new chapter in India's education history, and it will be interesting to see how it unfolds and the impact it has on future generations.

Shraddha Thorat

S.Y.B.Sc.

Prof. Tingare S.A.

Electronic Sci.

New Education Policy 2023 : Major Reforms

The Major Reforms in Education Policy according to the NEP 2023 are listed below.

- There will be no discernible divide between the arts, sciences, academic, vocational, curricular, and extracurricular disciplines.
- Foundational Reading and Numeracy will be prioritised.
- The 10+2 structure is replaced by a 5+3+3+4 model. ^ .No state language is imposed on students studying in any state.
- Students are permitted to take the Board Examinations twice.

- Instead of 1.7%, the government will spend 6% of the country's GDP on education.
- The fund for gender inclusion will be completely established.
- The government would go above and above to ensure that gifted youngsters receive a suitable education.
- The undergraduate courses will last four years.
- A 4-year integrated B.Ed Course will be required to apply for the position of teacher.
- A Common Admission Examination for

admission to HEIs will be implemented.

- The Master of Philosophy programme will be phased out of the educational system.
- In Secondary School, pupils will be able to choose from a variety of disciplines such as arts and crafts, **vocational courses, and physical education.**
- The PARAKH (Performance Assessment, Review, and Analysis of Knowledge for Holistic Development) organisation will define the standards for Board Examinations. The government will make Indian literature and other classical languages part of the educational curriculum.
- Instead of every academic year, students' exams will be held only in classes 2nd, 5th, and 8th.

The 5+3+3+4 **Structure:** The replacement of the 10+2 structure with the 5+3+3+4 structure is the most eye-catching alteration in the NEP 2023. For a long period, the 10+2 has been used in our educational system. As a result, a total shift in that structure may be bewildering for the children. We will try to explain the meaning of the 5+3+3+4 structure and how it differs from the old 10+2 structure below.

The administration has divided student education into four segments under the new Pedagogical and Circular Structure. Secondary, Middle, Preparatory, and Foundational are the four sections. These four stages of schooling will be critical components of students' educational development throughout their school careers. The following is how these four stages of student education will be divided.

- The Foundation Stage is the first step of education for children. Students will be groomed for 5 years in this programme. These five years will include three years of Anganwadi/Pre-Primary/Balvatika, as well as

first and second grade.

- The preparing stage will be the second stage. This stage of education will also span three years. The third, fourth, and fifth grades will lay the groundwork for the intermediate and secondary phases.
- The third stage of education will be middle school. This is for students in grades 6th through 8th. These three years will prepare pupils for the ultimate part of their education, secondary school.
- The secondary stage will be the final part of students' schooling lives; instead of two years, students will have four years from Class 9th to Class 12th to complete their secondary education.

Significance of 5+3+3+4 Structure By the 5+3+3+4 structure, the government hopes to place a greater emphasis on pupils' cognitive growth. The government will flesh out the schooling phases of kids through this system for their advantage. In contrast to the 10+2 framework, the 5+3+3+4 structure will enhance students' foundations from the foundational to secondary stages. This new framework will also assist students in fully exercising their right to an education. Because the structure caters to children aged 3 to 18 rather than 6 to 14. As a result, the pupils will be helped from the start of their school life. Aside from that, this structure will be useful in significantly enhancing student retention rates. With the implementation of this framework, more students will remain at their respective institutions throughout their academic careers. In short, this new framework will benefit students in every way imaginable. Furthermore, a higher literacy rate under this system will only benefit our country's future.

New Education Policy 2023: Digital Inclusions

Digital techniques of teaching have

recently been a component of schooling due to technological advancements. Let us have a look at the digital techniques that the government will adopt to improve education through NEP 2023.

- The government will create a NETF (National Educational Technology Forum). This conference will aim to improve digital teaching methods in various schools by presenting new and innovative ideas.
- The government will establish a new organisation that will work across the country to offer more resources for digital education.
- There will be technology integration to improve the many operations in the classroom.

Effect of New Education Policy 2023

Here are the effects of the new education policy 2023 on different concerned categories:

On Teachers

The NEP will have an impact not only on pupils, but also on **teachers** and educational techniques. According to NEP 2023, a B. Ed degree is required to work as a teacher in a school. The eye-catching aspect of this is that this B.Ed course must be a 4-year integrated course. Because of this strategy, only qualified teachers will be hired for schools, which will undoubtedly aid in shaping pupils' futures.

On UG and Higher Education Students

The NEP 2023 will also have an impact on students pursuing UG and Higher Education. According to the policy, a UG degree would last four years and will be multi-disciplinary, holistic, and flexible. Furthermore, students will be given many opportunities to withdraw from the degree programme. For example, students will receive a certificate upon completion of a one-year vocational or professional field course. They will receive a diploma after two years and a **Bachelor's degree** after three years.

The duration of PG courses shall be limited to one to two years. Moreover, the Master of Philosophy programmes will no longer be available. The most ambitious decision in this programme for college-level education is the phase-out of the college affiliation system over the next 15 years. Furthermore, a new authority will be established to oversee all higher education courses, with the exception of legal and medical courses.

For Teaching in Mother Tongue

One of the most significant changes in the NEP is that pupils will be able to study in their mother tongue or regional language until the fifth grade. Furthermore, the administration has stated that this ceiling can be raised to the eighth grade. Students will understand what professors are teaching them better if they study in their native tongue. This policy will also help pupils learn more about their native language.

Conclusion

The National Education Policy 2023 is a long-overdue and comprehensive reform that intends to make the Indian education system more inclusive, flexible, and learner-centered. The new strategy is intended to address present issues and shortcomings in the education sector and to provide quality education to all students, regardless of socioeconomic background.

The strategy proposes a comprehensive and integrated approach to education that focuses on skill development, multi-disciplinary learning, and encouraging creativity and **critical thinking**. It also emphasises the use of technology and digital resources to improve learning.

Thube Aadity Maruti
S.Y.B.A.

Understanding the New Education Policy 2020

New National Education Policy 2023: The New National Education Policy is a watershed moment in India's educational system. After 34 years of following the same norms, the Ministry of Education (previously known as MHRD) made significant changes to our education policy on July 29, 2020. The Indian government just adopted the New National Education Policy for 2023. Hence, it is only logical that the question "What this New National Education Policy genuinely is?" must be coming to people's minds. This is where our post comes in to help them find an answer. We will go through all of the major features of the New National Education Policy in this section. Also, we shall discuss the NEP 5+3+3+4 structure in detail. Hence, students who wish to comprehend the government's education policy should read this article.

Objective of New Education Policy 2023

The National Education Policy's primary purpose is to raise the standard of education in India to a global level, allowing the country to emerge as a leader in knowledge-based sectors. This goal is reached by the National Education Policy's universalization of education. To that purpose, the government has enacted various revisions to the former education policy as part of the National Education Policy 2023, with the goal of improving education quality and enabling children to have a good education.

Principles of New Education Policy

1. Determine and nurture each child's potential.
2. Increase children's reading and numeracy knowledge
3. Providing flexible learning opportunities.
4. Spend money on public education.
5. Improve education quality
6. Introduce children to Indian culture.

7. Do excellent research, teach good governance, and empower children
8. Transparency in education policy
9. Emphasize the usage of technology and evaluate ^
10. Teach many languages
11. Improve your child's creativity and logical thinking.

Benefits of the New Education Policy 2023

The following are the benefits and features of this policy:

- The former education policy has been replaced with the New National Education Policy, which was implemented by the Ministry of Education.
- The Ministry of Human Resources will now be known as the Ministry of Education.
- The national education policy will now make education universal, with the exception of medical and law studies.
- Formerly, the pattern of 10 plus two was followed, however under the new education policy, the pattern of 5 + 3 + 3 + 4 will be adopted."
- There was once a **Science, Commerce, and Arts stream**, however this will no longer be the case.
- Students can study **accounting** alongside physics or arts if they so desire.
- In six standard, **computer languages** will be taught to students.
- Every schools will be outfitted with digital technology.
- All forms of content will be translated into regional languages, and virtual labs will be built.
- The NEP will cost 6% of GDP to execute.
- If desired, the learner would be able to study Sanskrit and other ancient Indian languages.
- Board exams will be held twice a year to relieve the student of the stress.

- **Artificial intelligence** software will also be utilised to facilitate learning.
- **The M. Phil degree** from higher education is being phased out.
- The pupil will be taught three languages determined by the state.
- The National Council of Educational Research and Training will develop the

national curricular framework for schooling.

- Several institutions will be established to carry out the National Education Policy.
- Particular emphasis will be placed on the children's education and talents.

Thorat Ruchira Pratap
F.Y.B.A.

An Article on New Education Policy and It's Importance

Education is a fundamental need and right of everyone now. In order to achieve our goals and help develop a just society, we need education. Similarly, education plays a great role in the national development of a nation. As we are facing a major change in terms of knowledge globally, the Government of India approved the National Education Policy 2020. This essay on new education policy 2020 will help you learn how this new policy has replaced the National Education Policy 1986 that is 34 years old.

Aim of the New Education Policy 2020

This new policy has the aim of universalizing education from pre-school to secondary level. It plans to do that with a 100% ORE (Gross Enrollment Ratio) in schooling. The plan is to achieve it by 2030.

This essay on new education policy 2020 will highlight the changes brought in by this new policy. Firstly, the policy proposes to open Indian higher education in foreign universities.

It aims to introduce a four-year multidisciplinary undergraduate program with various exit options. Thus, this new policy will strive to make the country of India a global knowledge superpower.

Similarly, it also aims to make all universities and colleges multi-disciplinary by

the year 2040. Finally, the policy aims to grow employment in India and also bring fundamental changes to the present educational system.

Advantages and Disadvantages of New Education Policy 2020

The policy gives an advantage to students of classes 10 and 12 by making the board exams easier. In other words, it plans to test the core competencies instead of mere memorization of facts.

It will allow all the students to take the exam twice. Further, it proposes that an independent authority will be responsible for regulating both public and private schools. Similarly, the policy aims to diminish any severe separation between the educational streams and vocational streams in the schools. There will also be no rigid division between extra-curriculum. Vocational education will begin at class sixth with an internship. Now, the essay on new education policy 2020 will tell you about the disadvantages of the policy.

Firstly, it can make the education system expensive. Meaning to say, admission to foreign universities will probably result in this. Further, it will create a lack of human resources.

If we look at the present elementary

education, we notice that there is a lack of skilled teachers. Thus, keeping this in mind, the National Education Policy 2020 can give rise to practical problems in implementing the system that is for elementary education.

Finally, there is also the drawback of the exodus of teachers. In other words, admission to foreign universities will ultimately result in our skilled teachers migrating to those universities.

Conclusion

To conclude the essay on New

Education Policy 2020, we can say that this policy is an essential initiative to help in the all-around development of our society and country as a whole. However, the implementation of this policy will greatly determine its success. Nonetheless, with a youth dominant population, India can truly achieve a better state with the proper implementation of this education policy.

Yabes Deepak Padale

F.Y.B.A.

New Education Policy 2020

Today we are going to discuss an interesting topic about on Essay on New Education Policy 2020 in English for school students and competition aspirants (SSC, SCL, CHSL, MTS and other descriptive exams) After reading this article about essay on New Education Policy 2020 in English, you will be able to answer all important questions related to it. CBSE Digital Education provides all information regarding the New Education Policy 2020 Essay in English.

History of New Education Policy - The need for a new education policy was felt in the country for a long time. Three National Education Policies have been introduced in India till now. These three policies are National Education Policy 1986 and National Education Policy 2020. The National Education Policy 1986 was revised in the year 1992. The emphasis of previous Policies on education was mainly on issues of access to education. The New Education Policy has been brought in keeping with the short comings of the previous education policy and the current and future needs, which can lead to large scale transformative reforms in both the school and

higher education sectors. In June 2017, a committee was formed under the chairmanship of formed under the chairmanship of former ISRO chief Dr. K.Kasturi Rangan to formulate a new education policy. The draft of the National Education Policy was presented by this committee in May 2019.

Introduction to NEP 2020 - Education is fundamental for achieving full human potential developing an equitable and just society and promoting national development.

National Education Policy 2020 Getting proper basis education is the birth right of each and every individual as per the Indian Constitution. Education is the key element in the development of a child for getting ready to lead a happy life. The change in the National Education Policy after 1986 in took place in July 2020 and emerges out to be the new education policy 2020. The roots of education are bitter but the fruit is sweet - Aristotle

As Nelson Mandela says, "Education is the most powerful weapon which you can use to change the world" The above lines explain education very well.

Education improves everyone's knowledge skills and develops the personality and attitude. To get success in life, it is very important to be educated no one can achieve anything without education therefore a new education policy has been implemented for better education in india.

1) Foundation Stage : The foundation stage will be five years, in which the initial three years will be pre-schooling or Anganwadi. After that children will study in school in class 1st & class 2nd for the next two years. The focus of studies will be in activity based learning.

2) Preparatory Stage : The preparatory stage will be of 3 years in which classes from class 3 to class 5 will be taught. In this, children will be taught subject like Mathematics, Science, Physical Education Arts etc. through various

experiments.

Conclusion about New Education Policy 2020 - Education is an essential and indispensable element for the all around development of any society and contry and a comprehensive national education policy is formulated by a nation to fulfill this requirement. The New National Education Policy, 2020 approved by the Government of India is an important initiative in this direction.

The success of this new education policy will depend on how it is implemented. Therefore it can be said that India is the country with the youngest population and India's future will depend on providing high quality educational opportunities to these youth.

Deshmane Puja Ramchandra

National Education Policy 2020

1. The NEP 2020 aims at making "India a global knowledge superpower".
2. The Cabinet has also approved the renaming of the Ministry of Human Resource Development to the Ministry of Education.
3. The NEP cleared by the Cabinet is only the third major revamp of the framework of education in India since independence.
4. The two earlier education policies were brought in 1968 and 1986.

Key Points :

School Education:

1. Universalization of education from preschool to secondary level with 100% Gross Enrolment Ratio (GER) in school education by 2030.
2. To bring 2 crore out of school children back into the mainstream through an open schooling system.
3. The current 10+2 system to be replaced by a new 5+3+3+4 curricular structure corresponding to ages 3-8, 8-11, 11-14, and 14-18 years respectively.
4. It will bring the uncovered age group of 3-6 years under school curriculum, which has been recognized globally as the crucial stage for development of mental faculties of a child.
5. It will also have 12 years of schooling with three years of Anganwadi pre schooling.
6. Class 10 and 12 board examinations to be

made easier, to test core competencies rather than memorised facts, with all students allowed to take the exam twice.

7. School governance is set to change, with a new accreditation framework and an independent authority to regulate both public and private schools.

8. Emphasis on Foundational Literacy and Numeracy, no rigid separation between academic streams, extracurricular, vocational streams in schools.

9. Vocational Education to start from Class 6 with Internships.

10. Teaching up to at least Grade 5 to be in mother tongue/regional language. No language will be imposed on any student.

11. Assessment reforms with 360 degree Holistic Progress Card, tracking Student Progress for achieving Learning Outcomes

12. A new and comprehensive National Curriculum Framework for Teacher Education (NCFTE) 2021, will be formulated by the National Council for Teacher Education (NCTE) in consultation with National Council of Educational Research and Training (NCERT).

13. By 2030, the minimum degree qualification for teaching will be a 4-year integrated B.Ed, degree.

Higher Education:

1. Gross Enrolment Ratio in higher education to be raised to 50% by 2035. Also, 3.5 crore seats to be added in higher education.

2. The current Gross Enrolment Ratio (GER) in higher education is 26.3%.

3. Holistic Undergraduate education with a flexible curriculum can be of 3 or 4 years with multiple exit options and appropriate certification within this period.

4. M.Phil courses will be discontinued and all the courses at undergraduate, postgraduate

and PhD level will now be interdisciplinary.

5. Academic Bank of Credits to be established to facilitate Transfer of Credits.

6. Multidisciplinary Education and Research Universities (MERUs), at par with IIs, IIMs, to be set up as models of best multidisciplinary education of global standards in the country.

7. The National Research Foundation will be created as an apex body for fostering a strong research culture and building research capacity across higher education.'

8. Higher Education Commission of India (HECI) will be set up as a single umbrella body for the entire higher education, excluding medical and legal education. Public and private higher education institutions will be governed by the same set of norms for regulation, accreditation and academic standards. Also, HECI will be having four independent verticals namely,

9. National Higher Education Regulatory Council (NHERC) for regulation,

10. General Education Council (GEC) for standard setting,

11. Higher Education Grants Council (HEGC) for funding,

12. National Accreditation Council (NAC) for accreditation.'

13. Affiliation of colleges is to be phased out in 15 years and a stage-wise mechanism to be established for granting graded autonomy to colleges. 14. Over a period of time, every college is expected to develop into either an autonomous degree-granting College, or a constituent college of a university.

Madhe Supriya Sitaram

F.Y.B.A.

India's New Education Policy : Streams Merge into a River

On July 29, the Indian government approved and unveiled a new education policy. The set of reforms encompasses a whole range of ideas and promises, from vocational education through schools to higher studies. Some of the promised changes reach deep. It is, however, a declared policy for now; the devil, as always, is in implementation. Yet the intent of the ambitious policy itself is something worth covering, even though I will restrict myself to one aspect: The new policy declares that it will establish a common curriculum in the last classes of school education.

The plan's full description is unavailable at the time of writing, but its summary is accessible in various sources, such as the personal website of Prime Minister Narendra Modi. The summary is also comparable to the 2019 draft version of the policy, which was a 484-page document available online. Indian school teaching branches out into three separate streams in the last two classes. These streams are: science, commerce, and arts (humanities). Such a division is followed in classes XI-XII (when children are 17-18 years old) on the level of intermediate college - which, despite its name, is the last stage of school before university. This specialization is thus intended to prepare teenagers better for future work (or future studies) by letting them pick the area that interests them. Under the new education policy, however, it seems that these streams will form one river, as their contents are to be mixed into one curriculum. "There will be no rigid separations between arts and sciences," the new plan for Indian education declares (commerce is not mentioned here but would surely not be left aside as separate). And yet the students are to enjoy "increased flexibility and choice of subjects," meaning that they would now choose not between curricula, but between set

subjects within one curriculum.

It is not stated directly that the streams will disappear, but it certainly seems so. Such a conclusion is reinforced by the 2019 draft version of the same policy, which envisaged a high school teaching system in which "[t]here will be some essential common subjects for all, while simultaneously there will be a great flexibility in selecting elective courses." Not only the streams, but the intermediate colleges as a type of school are to disappear as well, to be merged into high schools, which are now to cover Classes IX to XII (ages 14 to 18). This solution relates to some core issues in the discussion on education. Should school education be seen as mainly pragmatic, as a system that prepares the pupils for professional life and endows them with other practical skills, or should it be seen as a wider system of knowledge, not all of which is directly useful in everyday life?

Choosing specialized curricula even before college is seen as pragmatic. It allows for an earlier focus, instead of forcing students to learn many different subjects at the same time; it also gives the young students agency, offering them a chance to walk along the paths of knowledge which they prefer (provided that their parents do not choose for them, and that these choices are really available in a given institution). Another view, and one I support, is that education is ideally about the complete development of a person. A wider scope of subjects burdens students with more to learn (in terms of a more diversified pool of information), but it also opens their minds to a broader outlook. A strong emphasis on pragmatism, in turn, leads to narrowing the scope of learning, usually diminishing the role of humanities. In a choice between mathematics and philosophy, what do most people perceive as more useful in life?

Let me give an example from a field I know better than other parts of Indian education: history textbooks. The textbooks brought out by the central government's relevant institution, NCERT, are certainly of value. "Our Past (Hamare A tit)," the textbook used in classes VI-VII, offers interesting takes on Indian history as a confluence of many different communities. Subsequently, the "India and the Contemporary World (Bharat aur Samkalin Vishva)" textbook, used in classes IX-X, allows the student to see the history of contemporary India as set against the broader canvas of global history. Indian history then continues to be taught in classes XI-XII but along with it, the history of other countries starts to appear more visibly, with a separate textbook devoted to it: "Themes in World History (Vishva Itihas Ke Kuch Vishay)." Many students, however, were not taught from the last text, as by this time they chose other streams (history belongs to the arts stream). They thus miss a chance to learn more about the history of other nations, and, given that they had already chosen other streams, they probably did not study it at the university level either.

Moreover, the full choice of three streams may be on offer especially in larger urban centers and bigger schools. But in some of private schools I visited in mid-sized Indian towns, there was in fact no choice: the only stream available was science. The prevailing interest in the science curriculum, and resource limitations, meant that it was not feasible for the schools to offer other sets of courses. In case a counterpoint would be raised that the schools I have been to were private, an intermediate college in India, even a private one, typically follows a government syllabus. The main purpose of the intermediate college is to prepare the students for the

intermediate examinations, which open the gates leading to universities. As these examinations are organized by the state, it only makes sense for an intermediate college to follow the public curriculum. The schools I mentioned above, while private, have thus followed the government system, although they had a specific clientele they catered to. This also means that if the New Education Policy comes through, the private schools will follow the public ones in merging the three streams into one river.

There are obviously a lot of question marks over New Delhi's current plan to do away with the rigidity of separate curricula in classes XI-XII. Will the government be able to implement this reform? Which subjects will be mandatory for all and which of them will be electable? Will it not overburden the students? How many textbooks will have to change and when will the government be able to do this Will this reform cover only the schools affiliated to the central government institutions or to the state education boards as well (as India is a federation, public education functions on these two levels)? Will the schools be able to adapt, also in terms of hiring cadres to cover new subjects?

How will this affect the teachers and their job options? While the plan has been unveiled recently and doubts remain, the idea to merge the streams still appears to be wise, as it may be an attempt to strike a balance between mandatory and selected subjects within one curriculum (instead of three separate curricula). It may thus save a larger part of teaching of humanities from the iron hand of pragmatism.

Madhe Priyanka Pandurang
F.Y.B.A.

Features of National Education Policy 2023

The preparation of the policy for education in schools and colleges falls under the purview of the National Education Policy, which the Government of India updated in 2023. The new policy includes significant changes aimed at positioning India as a global knowledge superpower. As part of the policy, the Ministry of Human Resource Management has been renamed the Ministry of Education. Education from preschool to secondary school will be universalized to achieve a 100% Gross Enrollment Ratio (GER) in school education by 2030, except for medical and law studies.

A new 5+3+3+4 pattern will replace the previous 10+2 education pattern. It is noteworthy that the National Education Policy was included in the Bharatiya Janata Party's manifesto during the 2014 general elections.

Education Policy Implementation and Review Committee

The Ministry plans to establish an Implementation and review committee in accordance with the National Education Policy, which the Higher Education Department officials will supervise. The committee will be responsible for evaluating the effectiveness of the policy. Additionally, a task force will be created to transform the credit bank system and IITs into multidisciplinary institutions. In the event of a delay in executing this plan, state and district officials will be held accountable.

NCC Course Will Now Be Included in the Courses of Universities and Colleges

As you are aware, the new education policy has a provision to promote NCC. As a result, UGC and NICT have decided to offer NCC as an optional subject in universities. The National Education Policy aims to instill discipline and patriotism in students across the country.

A Vokkalp Credit course for NCC is available as a common option. The Commanding Officer of NCC Directorate has shared information about this course with all universities and technical institutions' vice-chancellors. The commanding officer has also provided detailed information about this course through projection and briefing.

The views, discussions and suggestions of stakeholders such as States and Union Territories were considered while preparing the scheme. The Ministry of Education received a total of 111 suggestions. The National Education Policy has 297 education policy recommendations which have been consolidated and assigned to respective agencies with fixed deadlines. The scheme also comprises 304 dimensions to accomplish these tasks.

Objective of National Education Policy 2023

The prime goal of the National Education Policy is to elevate the standard of education in India to a global level, thereby enabling the country to emerge as a leader in knowledge-based industries. This objective is achieved through the universalisation of education outlined in the National Education Policy. To this end, the government has implemented several amendments to the old education policy under the National Education Policy 2023, aimed at enhancing the quality of education and enabling children to access good education.

Principles of National Education Policy

1. Identify and develop each child's potential
2. Develop literacy and numeracy knowledge among children
3. Offer flexible learning options
4. Invest in a public education system

5. Develop quality education
6. Connect children to Indian culture
7. Conduct top-notch research
8. Teach good governance and empower children
9. Make education policy transparent
10. Emphasise the use of technology
11. Emphasise evaluation
12. Teach different languages
13. Develop children's creativity and logical thinking

Education Policy Counseling

National Education Policy was first created in 1986 and revised in 1992

Over 30 years have passed since its creation, during which significant changes have occurred in the world and society. The Education Policy 2023 was launched by the education sector to prepare students for the demands of the 21st century. The policy was created through a consultative process that considered expert opinion, field experience, public research, stakeholder feedback, and more. The policy was uploaded on a portal, and feedback was obtained from stakeholders and the public.

State and Union Territory Governments and Ministries of the Government of India were invited to give their views and comments. The policy was made available in 22 languages. Meetings were held with education secretaries, and education dialogues were held in many states. A special meeting of CAGE on National Education Policy was held, attended by 26 education ministers, representatives of states and union territories, members of CAGE, heads of organisations, and university vice-chancellors. The National Education Policy 2023 were implemented by

the government based on feedback and suggestions from all stakeholders.

Sarthak scheme launched under the NEP

The government is continuously striving to enhance the standard of education by implementing various changes. Recently, the National Education Policy was launched by the government. Education Minister Ramesh Pokhriyal Nishank is now set to kickstart the meaningful Sarthak Yojana for the all-encompassing development of students and teachers through quality education.

Conclusion

National Education Policy 2023 is a much-needed and comprehensive reform that aims to transform the Indian education system into a more inclusive, flexible, and learner-centric one. The new policy is designed to address the current challenges and gaps in the education sector and provide quality education to all, irrespective of their socio-economic background. The policy envisions a holistic and integrated education approach, focusing on skill development, multi-disciplinary learning, and promoting creativity and critical thinking. It also, emphasises using technology and digital resources to enhance the learning experience. The implementation process of the new policy will require the collaboration and support of all stakeholders, including the government, educational institutions, teachers, students, parents, and the industry. Feel free to reach out [Vakilsearch](#), for any legal queries and opinions.

Features of National Education Policy 2023

- Ministry of **Human Resource Management** renamed as Ministry of Education
- Universalisation of education under National Education Policy (excluding medical and law studies)

- New education pattern of 5+3+3+4 (12 years of schooling and 3 years of pre-schooling)
- Vocational testing internship to start from class VI
- Education up to class V to be taught in the mother tongue, or regional language
- No science, commerce, or art streams - students can choose any subject
- Students taught coding from class VI
- All schools to be digitally equipped
- E-content to be translated into regional language
- Development of virtual labs.

Some Highlights of Education Policy 2023

- Multiple entry and exit points for higher education with appropriate certification.
- Undergraduate courses of 3 or 4 years with various exit options and certifications.
- Formation of an academic bank of credit to store and transfer digital academic credits.
- Emphasis on e-learning to reduce

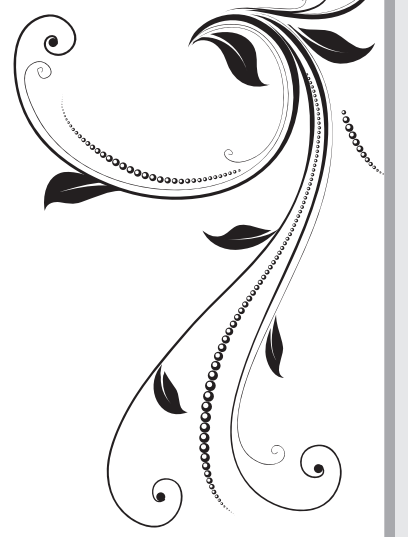
dependence on textbooks.

- National testing agency offering common entrance test for admission to higher education
- Goal of building one multidisciplinary higher education institution in every district by 2030.
- Aim to make all higher education institutions multi-disciplinary by 2040.
- Higher education commission of India as single body for entire higher education (except medical and legal education)
- Four verticals under Higher Education Commission of India: National Higher Education Regulatory Council, General Education Council, Higher Education Council, and National Accreditation Council.
- Equal treatment for government and private education, with changes for education for the disabled.

Aher Shubhangi Shantaram
S.Y.B.A.

विभागीय अहवाल

अज्ञान रूपी रोपट्याला
'शिक्षण' नावाचे खतपाणी घातले
तरच आजचं छोटसं रोप
उद्याला सुशिक्षित वटवृक्ष होईल ..!

- संग्रहित

ज्ञानज्योत
२०२२-२३

नवीन शैक्षणिक धोरण विशेषांक..!

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	विभागाचे नाव	अ.क्र.	विभागाचे नाव
१.	मराठी विभाग	१५.	ग्रंथालय विभाग
२.	हिंदी विभाग	१६.	राष्ट्रीय सेवा योजना
३.	इंग्रजी विभाग	१७.	राष्ट्रीय छात्र सेना
४.	इतिहास विभाग	१८.	अॅन्टी रॅगिंग
५.	भूगोल विभाग	१९.	विद्यार्थी विकास मंडळ
६.	राज्यशास्त्र विभाग	२०.	सांस्कृतिक विभाग
७.	क्रीडा विभाग	२१.	वादविवाद वक्तृत्व व निबंध समिती
८.	वाणिज्य विभाग	२२.	आजी माजी विद्यार्थी मेळावा
९.	रसायनशास्त्र विभाग	२३.	शिस्तपालन कमिटी
१०.	भौतिकशास्त्र विभाग	२४.	ज्ञानज्योत
११.	प्राणीशास्त्र विभाग	२५.	विद्यार्थीनी मंच अहवाल
१२.	वनस्पतीशास्त्र विभाग	२६.	संशोधन विभाग
१३.	गणित विभाग	२७.	परीक्षा व मूल्यमापन विभाग
१४.	इलेक्ट्रॉनिक विभाग		

मराठी विभाग

मराठी विभागामध्ये सहयोगी प्राध्यापक व मराठी विभाग प्रमुख म्हणून प्रा.लक्ष्मण कोठावळे तर सहाय्यक प्राध्यापक म्हणून प्रा.श्रीकांत आल्हाट सेवारत आहेत या शैक्षणिक वर्षात एस.वाय.बी.ए. वर्गात प्रवेश घेतलेल्या विशेषस्तर मराठी विषयाचे विद्यार्थी.

अ.नं.	विद्यार्थ्याचे नाव	भ्रमणध्वनी	पत्ता
१	खैरे वैष्णवी जयराम	८९७५००४७१४	पोखरी
२	बांडे विश्वम दीपक	७३८५९७३६६६	टाकळी ढोकेश्वर
३	सुंबरे सुरज बाळासाहेब	९३५९००४७३७	पाडळी तर्फे कान्हूर
४	नवले आकाश वसंत	९१४५०७५२१८	कान्हूर पठार
५	भागवत नवनाथ विष्णू	९८३४७७७४८७	विरोली
६	मुंडे ऋत्विक् नाना	७८२२९६९०६७	पेमदरा
७	रोहोकले सौरभ बाबासाहेब	८४८४८४९२५७	भाळवणी
८	घोलप तेजश्री बाळू	९३२४५९२७०८	नांदूर पठार
९	गोरडे गणेश ठकाजी	९१४६०७२०५१	टाकळी ढोकेश्वर
१०	मंचरे गणेश रावसाहेब	७४९८९०७८१८	तिखोल
११	चव्हाण रेश्मा नारायण	९६६५६६३४८२	वासुंदे
१२	भुजबळ ओम नवनाथ	८९७५८०९१७०	चाकण
१३	शेवंते आकाश संजय	७२१९७५१५८६	हिवरे कोरडा
१४	खोडदे पायल संजय	९१९१५३८४५४	किन्ही
१५	सुळ संतोष नानाभाऊ	८६६७७८१४५७	गाडेझाप
१६	इरोळे राहुल संजय	९०६७९७३७६३	वनकुटे
१७	फापाळे ओम ज्ञानेश्वर	९३२२६०२०४९	गारगुंडी
१८	मंचरे स्वप्निल रावसाहेब	९३२२३३७५६४	जामगाव
१९	गुंजाळ विकास मुरलीधर	९३५९१५२८१०	जखणगाव

टी.वाय.बी.ए. मराठी

अ.नं.	विद्यार्थ्याचे नाव	भ्रमणध्वनी	पत्ता
१	क्षीरसागर प्रतीक्षा आनंदराव	७३९७८०५३२४	टाकळी ढोकेश्वर
२	खिलारी प्रसाद भानुदास	९६२३०९७७८२	टाकळी ढोकेश्वर
३	गंगावणे विशाल सुभाष	८४२१९९२७२१	भिंजार
४	जाधव अश्विनी	९५२७२१४३८८	शिरूर
५	इनामदार सना मिटू	८०८०१४१५०८	तिखोल
६	गोंधे सौरभ बाळकृष्ण	९९२१४०९८६१	घारगाव
७	दोंदे निखील अशोक	९३५९७०६७०३	वनकुटे
८	शिंदे प्रणिता विश्वनाथ	९५२९२१७८९१	वडगाव सावताळ
९	गांडोळे अभिराज लहानू	८६६९०३८०६६	संगमनेर
१०	साळवे गणेश किशन	७६६६१०१०३७	तिखोल

दिनांक १५ सप्टेंबर २०२२ रोजी मराठी वांग्मय मंडळ उद्घाटन प्रसंगी पेमराज सारडा महाविद्यालय, अहमदनगर येथील प्राचार्या डॉ.माहेश्वरी गावित यांचे 'आदिवासी लोकसाहित्य' या विषयावर व्याख्यान झाले. दिनांक १० जानेवारी २०२३ रोजी राजर्षी शाहू महाराज स्मृती शताब्दी निमित्त निबंध लेखन स्पर्धा घेण्यात आली या स्पर्धेमध्ये खैरे वैष्णवी जयराम (एस.वाय.बी.) प्रथम काकडे मयूरी विठ्ठल (एस.वाय.बी.ए.) द्वितीय, भुतांबरे सोनाली धनंजय (एस.वाय.बी.एस्सी.) तृतीय असे हे गुणवंत विद्यार्थी आहेत. दिनांक २७ फेब्रुवारी २०२३ रोजी मराठी राजभाषा दिनानिमित्त काव्यलेखन स्पर्धा घेण्यात आली प्रथम तीन क्रमांकाचे विद्यार्थी खालीलप्रमाणे १) काकडे मयूरी विठ्ठल (एस.वाय.बी.ए.) २) खिलारी प्रसाद भानुदास (टी.वाय.बी.ए.) ३) क्षीरसागर प्रतीक्षा आनंदराव (टी.वाय.बी.ए.)

या शैक्षणिक वर्षापासून टाकळी ढोकेश्वर गावातील ढोकेश्वर वाचनालय विनामूल्य वाचनासाठी मा.तारकराम झावरे यांनी उपलब्ध करून दिले. मराठी विभागाने या शैक्षणिक वर्षात मराठी विभागाचे स्वतंत्र ग्रंथालय सुरु केलेले आहे. या शैक्षणिक वर्षात 'जागतिकीकरण आणि मराठी ग्रामीण साहित्य प्रवाह' हा शोधनिबंध आंतरराष्ट्रीय जर्नलमध्ये प्रा.लक्ष्मण कोठावळे यांचा प्रसिद्ध झालेला आहे. गरीब व गरजू विद्यार्थ्यांच्या प्रवेशासाठी आर्थिक मदत करण्यात आली. 'आनंदसिंधु' वृद्धाश्रमाचे कार्याध्यक्ष (टाकळी ढोकेश्वर) या नात्याने महाविद्यालयास १५,०००/- रुपये निधी उपलब्ध करून देण्यात आला. प्रा.श्रीकांत आल्हाट यांचा आंतरराष्ट्रीय जर्नलमध्ये 'जागतिकीकरण आणि मराठी ग्रामीण साहित्य प्रवाह' या विषयावरील शोधनिबंध प्रकाशित झालेला आहे. दिनांक १४ मार्च २०१३ रोजी मराठी विभागात नॅक समितीने भेट दिली. विभागातील उपक्रम व पूर्ण फायलींगची पाहणी केली.

प्रा.लक्ष्मण कोठावळे
मराठी विभागप्रमुख

हिंदी विभाग

शैक्षणिक वर्ष २०२२-२०२३ हिंदी में अध्ययन-अध्यापन के साथ-साथ विद्यार्थियों के सर्वांगीण विकास के लिए हिंदी दिवस, फिजिओथेरपी जनजागृति, महाराष्ट्र राष्ट्रभाषा, पुणे द्वारा निबंध स्पर्धा और गाँधी विचार संस्कार परीक्षा, २०२२ का आयोजन किया है। दि. २८/०९/२०२२ को 'हिंदी दिवस' का आयोजन किया गया है। प्रमुख अतिथी प्रो साताप्पा चव्हाण ने 'हिंदी में रोजगार की संभावना' इस विषय पर व्याख्यान दिया, साथ-साथ निबंध लेखन स्पर्धा और पोस्टर्स स्पर्धा के विजेता छात्रों को प्रमाण पत्र देकर सन्मानित किया। दि. १३/१२/२०२२ को 'फिजिओथेरपी जनजागृति' इस विषय पर सौ.सुप्रिया सचिन मंडलिक ने छात्रों को मार्गदर्शन किया। महाराष्ट्र राष्ट्रभाषा सभा, पुणे द्वारा निबंध स्पर्धा दि. १५ दिसंबर, २०२२ को आयोजन किया। इस परीक्षा में महाविद्यालय के १५ छात्रों ने सक्रिय सहभाग लिया। दि. २६/१२/२०२२ 'गाँधी विचार संस्कार परीक्षा, २०२२' का आयोजन किया। परीक्षा में महाविद्यालय के ७७ छात्रों ने सक्रिय सहभाग लिया। इस परीक्षा में कु.गोरडे आंकाक्षा को सिल्वर मेडल और हिंदी विभाग को स्मृति चिन्ह प्राप्त हुआ है। विभाग प्रमुख डॉ.एकनाथ जाधव ने दि. ०१/०१/२०२३ से १५/०१/२०२३ (HRDC, AMU) ऑनलाईन रिफ्रेशर कोर्स पूरा किया है। बुक में एक आर्टिकल प्रकाशित है। विभागीय दूसरे अध्यापक प्रा.डॉ.रूपाली दलवी एक रिसर्च पेपर प्रकाशित है। अहमदनगर आकाशवाणी पर दि. ०४/०९/२०२२ को मानस कार्यक्रम में काव्य पाठ प्रसारित किया। बुक में एक आर्टिकल प्रकाशित है।

प्रा.डॉ.जाधव एकनाथ गणपती
हिंदी विभाग प्रमुख

Department of English

During the academic year the faculty members of the department worked in various committees formed by the college for curricular, co-curricular, and extension activities. The students of the department too actively participated in various activities. The details are as under:

A. Admissions:

Asst. Prof. S. Z. Thombe and Asst. Prof. R. M. Amolik counseled students to pursue studies in English courses so as to avail greater career opportunities. About 14 admissions were done at the entry level.

B. Teaching-Learning:

Lectures were engaged in Online and offline mode through various platforms such as Zoom app, google meet, etc. Students completed their project works required as per the courses.

C. Examinations Works:

MCQs for 11 subjects were prepared and the examinations were conducted for the I, III, and V Semester and II, IV, and VI through the offline mode. Marks entry of the Internal, External, and Repeaters examinations were made in online and submitted to the university.

D. Participation of students in Various Activities:

Students participated in various programs organized by the academic and extension committees.

E. Contribution to Committees:

Asst. Prof. S. Z. Thombe

1. As the NAAC Coordinator, rendered help in preparing AQAR, and SSR, guided members in forming the answers to questions, relevant documentation, and drafting and editing of the reports.
2. Member of college magazine committee. **Asst. Prof. R. M. Amolik** Worked in Research Criterion to prepare its documentation, etc.
3. Completed all departmental files, documents required for the NAAC.

F. Seminars/Conferences/workshops/ STC Attended:

1. Attended a seminar on NEP organized by Shri C.S. Engineering College, Nepti, Ahmednagar on 8 and 9 February 2023. **G. Research and Paper Publications:**

1. Submitted synopsis of the thesis titled "An Archetypal Analysis of the Book of Psalms".
2. Completed the Ph. D. synopsis viva on 29/03/2023 H. **Awards/Recognition:** Nil

Prof. Sonaji Thombe
H.O.D. of English

इतिहास विभाग

- विभागाची प्रथम सभेत वार्षिक नियोजन व विषय वाटप केले.
- द्वितीय व तृतीय वर्षाचे परीक्षा उशिरा झाल्याने त्यांचे तात्पुरते प्रवेश घेऊन त्यांचे शैक्षणिक काम करून घेतले.
- तृतीय वर्ष कला, इतिहास विभागातील विद्यार्थ्यांना उपयोजन इतिहास लेखन अंतर्गत वृत्तपत्र, मुद्रण, सिनेमा, दूरदर्शन इ. विषयाचे लेखन करून घेतले.
- विभागामार्फत २ फेब्रुवारी २०२३ रोजी डॉ.भाऊसाहेब शेळके यांचे विशेष व्याख्यान आयोजित केले होते.
- तृतीय वर्ष इतिहासाच्या विद्यार्थ्यांनी पाचव्या सत्रात २ जानेवारी २०२२ रोजी जामगाव येथील भुईकोट किल्ला क्षेत्रभेट दिली.
- प्रा.गावित प्रकाश यांनी शैक्षणिक महाविद्यालयीन गुणवत्ता वाढीसाठी १) स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील सामाजिक चळवळी, ज्ञानज्योत प्रकाशन सोलापूर सप्टें. २०२२ या पुस्तकात एक पुस्तक प्रकरण प्रकाशित झाले आहे. २) GNIUS या पिअर रिव्यू शोध पत्रिकेत एक शोध निबंध प्रकाशित झाला आहे. ३) एक राष्ट्रीय चर्चा सत्रात भाग घेऊन शोध निबंधाचे वाचन केले आहे.
- प्रा. गडगे शांता यांनी Academic व या पिअर रिव्यू शोध पत्रिकेत दोन शोध निबंध प्रकाशित झाले आहेत.
- प्रा.शांता गडगे ह्या NCC अधिकारी, महाविद्यालयीन विकास समिती सदस्य, स्पर्धा परीक्षा केंद्राच्या समन्वयक, नॅक निकष क्र. चे प्रमुख व प्रा.गावित प्रकाश हे महाविद्यालयीन विकास समिती नॅक निकष क्र. ७ चे प्रमुख काम पाहतात.

प्रा.शांता गडगे
इतिहास विभाग प्रमुख

भूगोल विभाग

१. डॉ.व्ही.एन.सुरोशी, प्रा.के.डी.कांबळे, प्रा.एस.बी.कोकाटे कार्यरत आहे.
२. डॉ.विजय सुरोशी यांनी दि. २७ व २८ जाने. २०२३ रोजी नवे राष्ट्रीय धोरण या विषयावर झालेल्या पारनेर महाविद्यालयात आयोजित दोन दिवसीय राष्ट्रीय कार्यशाळेत सहभाग घेतला.
३. प्रा.के.डी.कांबळे यांनी केंद्रीय विद्यापीठ, सागर मध्यप्रदेश येथे १२ ते २५ जाने. २०२२ या काळात Online Refresher Course यशस्वीपणे पूर्ण केला आहे.
४. प्रा.के.डी.कांबळे यांनी एप्रिल २०२२ मध्ये आंतरराष्ट्रीय जर्नलमध्ये शोधनिबंध प्रकाशित केला आहे. तसेच आंतरराष्ट्रीय कार्यशाळेमध्ये शोधनिबंधाचे १८ व १९ फेब्रुवारी २०२३ मध्ये वाचन करून महाराष्ट्र भूगोलशास्त्र परिषदेच्या पुस्तकामध्ये लेख प्रकाशित केला आहे.
५. प्रा.एस.बी.कोकाटे यांनी MTDC अंतर्गत आयोजित पर्यटक मार्गदर्शक कोर्स पूर्ण केला.
६. विभागाची क्षेत्र भेट ५ फेब्रुवारी २०२३ रोजी मांडओहोळ येथे आयोजित केली होती.
७. विभागाची शैक्षणिक सहल दि. २४ व २५ एप्रिल २०२३ रोजी एकविरा, पाली, महड, श्रीवर्धन, हरिहरेश्वर, महाबळेश्वर याठिकाणी आयोजित केली होती.

प्रा.डॉ.विजय सुरोशी
भूगोल विभाग प्रमुख

राज्यशास्त्र विभाग

अ) विभागीय स्तरावरील उपक्रम -

शैक्षणिक वर्ष २०२२-२०२३ मध्ये राज्यशास्त्र विभागाच्या वतीने राबवण्यात आलेले उपक्रम

- १) २६ नोव्हेंबर २०२२ रोजी संविधान दिन,
- २) २५ जानेवारी २०२३ रोजी मतदार जागृती दिन,
- ३) १० मार्च २०२३ रोजी अभिरूप संसद इत्यादी उपक्रम राबविण्यात आले.

ब) उच्च शिक्षण / संशोधन -

- १) प्रा.वीरेंद्र धनशेटी यांचे Ph.D. चे संशोधन कार्य चालू आहे असून संशोधनाचा अहवाल सादर केला आहे.
- २) राज्यशास्त्र विभागातील प्रा.जिजाभाऊ घुले यांना स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठाची पदवी दि. ८ सप्टेंबर २०२२ रोजी प्राप्त झाली.
- ३) प्रा.डॉ.जिजाभाऊ घुले यांचे टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठात B.J. (पत्रकारिता प्रमाणपत्र कोर्स) चालू आहे.

क) विशेष उपक्रम सहभाग -

१. प्रा.जिजाभाऊ घुले यांनी समकालीन राजकीय चळवळी या ग्रंथात भारतातील डाव्या चळवळीचा उदय व विकास या विषयावर प्रकरण लिहिले आहे.
२. Contemporary social & political Movement या ग्रंथात **Rise and Decline of the Left Movement in India** हे प्रकरण लिहिले आहे.
३. २८ मार्च २०२३ रोजी कर्मवीर काकासाहेब वाघ कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय पिंपळगाव बसवंत येथे झालेल्या राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेत डॉ.जिजाभाऊ घुले यांनी **भारतीय लोकशाही समोरील नवी आव्हाने** या विषयावर शोधनिबंध सादर केला.
४. कर्मवीर काकासाहेब वाघ कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय पिंपळगाव बसवंत येथे झालेल्या राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेस दोघांनीही सहभाग नोंदवला.

प्रा.विरेंद्र धनशेटी

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

क्रीडा विभाग

महाविद्यालयीन क्रीडा अधिकारी म्हणून प्रा.लोखंडे दादासाहेब मुरलीधर हे काम पाहतात. महाविद्यालयीन क्रीडा विभागामधील खालीलप्रमाणे विद्यार्थी वेगवेगळ्या स्तरावर वैयक्तिक व सांघिक क्रीडास्पर्धेसाठी पाठवण्यात आली.

- १) क्रॉसकंट्री मुले दि. ०३/१०/२०२२ अळकुटी महाविद्यालय, अळकुटी खेळाडूचे नाव श्री.मोरे निखील सुभाष.
- २) खो-खो मुले दि. १२/१०/२०२२ न्यू आर्टस्, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, अहमदनगर १) श्री.परांडे जनार्दन २) श्री.वाघुंडे प्रतिक ३) गागरे प्रशांत ४) झावरे रोहन ५) हुलावळे चैतन्य ६) शिंदे अनिकेत ७) लोंढे विकास ८) राऊत ऋषिकेश ९) रोकडे अतुल १०) सुपेकर अनिकेत ११) परवेज शेख १२) झावरे प्रथमेश
- ३) बास्केट बॉल मुले दि. ०६/११/२०२२ पेमराज सारडा कॉलेज, अहमदनगर १) श्री.परांडे जनार्दन २) श्री.वाघुंडे प्रतिक ३) गागरे प्रशांत ४) झावरे रोहन ५) हुलावळे चैतन्य ६) शिंदे अनिकेत ७) लोंढे विकास ८) राऊत ऋषिकेश ९) रोकडे अतुल १०) सुपेकर अनिकेत ११) परवेज शेख १२) झावरे प्रथमेश
- ४) कुस्ती मुले दि. ०९/११/२०२२ दादा पाटील कॉलेज, कर्जत १) सोनवणे प्रतिक २) रोहकले सौरभ ३) फुलपगार अजय ४) पुंड गणेश
- ५) मैदानी स्पर्धा दि. १० ते १२ नोव्हेंबर २०२२ १) खरमाळे प्रथमेश २) मोरे निखील ३) हुलावळे श्रीकृष्ण ४) हुलावळे गौरव ५) कु.वाकचौरे शुभांगी ६) कु.लष्कर तनुजा श्री. खरमाळे प्रथमेश २१ कि.मी. तृतीय क्र. आंतर महाविद्यालयीन स्पर्धा
- ६) जूडो मुले दि. २०/११/२०२२ पेमराज सारडा कॉलेज, अहमदनगर १) श्री.रोहोकले सौरभ गोल्ड मेडल इंटर झोनल टीम दि. ०६/१०/२०२२
- ७) सायकलिंग ट्रक मुले ०५/११/२०२२ १) श्री.मोरे निखील इंटर झोनल टीम निवड
- ८) सायकलिंग रोड रेस मुले दि. २७/१२/२०२२ १) श्री.मोरे निखील
- ९) कुस्ती ओपन दि. १५/०२/२०२२ अहमदनगर राष्ट्रीय स्तर गोल्ड आणि आंतर राष्ट्रीय स्पर्धेसाठी किर्गीस्थान येथे निवड.
- १०) सायकलिंग ट्रक खेळाचे आयोजन मुले आणि मुली दि. ०५/११/२०२२ श्री. ढोकेश्वर कॉलेज टाकळी ढोकेश्वर अहमदनगर.

प्रा.लोखंडे डी.एम.
क्रीडा संचालक

Department of Commerce

The under graduate programme are conducted under the faculty of commerce. The department has well qualified and experienced faculty members. Department has U G. level where one hundred fifty one students are admitted during this year for B.com. The Result for the academic year 2021-22 is as follow.

F.Y. B.COM	98.04 %
S.Y. B.COM	91.67%
T.Y. B.COM	92.98 %

Department organizes following academic activities every year.

1. Bridge Course
2. Slow and Advance Learners
3. Mentor Mentee Scheme
4. Students Seminars
5. Guest Lectures
6. Students Participated in Gandhi Research Foundation Examination.

Faculty at a Glance: Department Of Commerce

- 1) Asst. Prof. Pingat Savita Pandurang (HOD)
  - i) Attended 2 days Workshop on NEP 2020: Multidisciplinary Education on 27th & 28th January 2023 at New Arts, Commerce and Science College Parner.
  - ii) Worked as NSS Coordinator Programme Officer and took 7 days NSS camp at Tikhoh Village.
- 2) Asst. Prof. Khose Rhishikesh Dasharath
  - i) Attended 2 days Workshop on Adoption of Academic Bank of Credit at New Arts, Commerce and Science College Ahmednagar.
  - ii) Attended 3 days Maharashtra State Ear Nose & Throat Conference, a State level Conference on 2nd, 3rd, 4th December held at Shirdi.
- 3) Asst. Prof. Dr Veer Sudam Anant
  - i) Birdge Course in Commerece Department is Conducted by Asst Prof. Dr Veer S. A.

Prof. Savita Pingat
H.O.D. Commerce

रसायनशास्त्र विभाग

श्री ढोकेश्वर महाविद्यालयाच्या रसायनशास्त्र विभागात स.प्रा. नामदेव वालहेकर (एम.एस्सी. नेट,सेट, विभाग प्रमुख) प्रा.पालवे पूजा (एम.एस्सी.), प्रा.साबळे पी.के. (एम.एस्सी.), प्रा.तांबे स्नेहल (एम.एस्सी.) असे एकूण चार प्राध्यापक कार्यरत आहे.

रसायनशास्त्र हा विषय विशेष स्तरावर शिकवला जात असून या वर्षी विभागात प्रथम वर्ष १०६, द्वितीय वर्ष - ५४, तृतीय वर्ष - ४८ असे एकूण २०८ विद्यार्थी शिक्षण घेत आहे.

विभागाचा शैक्षणिक वर्ष २०२१-२०२२ चा वर्षीचा निकाल १०० टक्के लागला असून वाळूज निकिता शिवाजी प्रथम (८७.३२), झावरे विजया तुकाराम द्वितीय (८०.४५), मुंढे गणेश नाना तृतीय (७८.०९) यांनी विशेष यश प्राप्त केले आहे. बी.एस्सी. पास झालेल्या एकूण १४ विद्यार्थ्यांनी एम.एस्सी. या वर्गात, एक विद्यार्थी बी.एड., एक विद्यार्थी एम.बी.ए. तर ०३ विद्यार्थी कंपनीमध्ये नोकरी करत आहे.

प्रा.नामदेव वालहेकर यांनी ०७ विविध राष्ट्रीय चर्चासत्र मध्ये सहभाग नोंदवला आहे. पालवे पूजा यांनी २ तर तांबे स्नेहल व साबळे प्रियांका यांनी प्रत्येकी एक राष्ट्रीय चर्चासत्रामध्ये सहभाग नोंदवला आहे. विभागातील ३७ विद्यार्थ्यांचा राष्ट्रीय सेवा योजना, ०३ विद्यार्थ्यांचा एन.सी.सी. मध्ये तर ०७ विद्यार्थी कमवा व शिका योजनेत सहभागी आहे. न्यू आर्ट्स कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, अहमदनगर येथे वक्तृत्व स्पर्धेमध्ये विभागाच्या दोन विद्यार्थीनी सहभाग नोंदवला.

विभागाचा मळगंगा दुध डेअरी, निघोज यांच्याशी पाच वर्षांचा करार असून विभागाने १८ जानेवारी २०२३ रोजी ४२ विद्यार्थी व ४ प्राध्यापकांसह प्रकल्पास भेट दिली आहे.

प्रा. वालहेकर एन.एम.

रसायनशास्त्र विभाग प्रमुख

Department of Physics

In academic year 2021-22, the university result of department for F.Y.B.Sc class is 99.53%, for S.Y.B.Sc class, the result is 100 % and for T.Y.B.Sc class, the result is 90.90%. The T.Y.B.Sc class student Madane Nikita bhagaji has got 84.68 % and Phapale Priyanka Popat has got 82.50 % and Narhe Tai Machindra has got 80.86 %.

In academic year 2022-23, eight students were admitted in T.Y.B.Sc Class as a special subject.

T.Y.B.Sc Class student Zaware Vaishnavi Ashok had attempted two National level N.C.C. camps at Amravati and Gujrat state on 14/12/2022 to 21/12/2022 and 19/01/2023 to 28/01/2023 respectively.

On 7th December 2022, Department has organized class seminar for T.Y.B.Sc in which seven students were participated. On 31st January 2023, Gaikwad S.B. has attended Placement meeting for Mega HR Meet at Shri Chhatrapati Shivaji Maharaj college of Engineering, Nepti, Ahmednagar.

On 9th February 2023, Asst. Prof. Gaikwad S.B. has participated two days state level seminar on NEP at Shri Chhatrapati Shivaji Maharaj college of Engineering, Nepti, Ahmednagar.

On the occasion of National Science Day on 28th February 2023, Department has organized Essay Competition for Science students in which 11 students were participated. The Department of Physics has organized "C" language and Python Practice Program for T.Y.B.Sc students. The Department of Physics had organized educational tour at Mahabaleshwar and Dapoli on 27/03/2023 to 29/03/2023. Four teachers and 43 students were participated in the educational tour.

Prof. Sanjay Gaikwad
H.O.D. Physics

प्राणीशास्त्र विभाग

प्राणीशास्त्र विभागात प्राचार्य डॉ.एल.एस.मतकर, डॉ.व्ही.एम.गंगोत्री आणि एस.डी.दळवी कार्यरत आहेत. विभागाचा आणि मधुमक्षिकापालन कोर्सचा निकाल १००% लागला आहे. प्राचार्य मतकर हे एन.डब्ल्यू.एम.ए.बी. कॉलेज, हिंगोली येथे आंतरराष्ट्रीय परिषदेसाठी हजर होते. त्यांनी तेथे संशोधन पेपरचे वाचन केले. सावित्रीबाई फुले विद्यापीठातील 'बोर्ड ऑफ स्टडिज इन सायन्स' या पदावर ते निवडून आले आणि त्यांची नियुक्ती करण्यात आली. डॉ.गंगोत्री व्ही.एम. यांना 'फ्रेंडशिप फोरम' दिल्ली यांच्याकडून 'लीडिंग एज्युकेशन्यालीस्ट ऑफ इंडिया' हा पुरस्कार प्रदान करण्यात आला. तसेच 'ग्लोबल इकॉनॉमिक प्रोग्रेस अँड रिसर्च असोसिएशन, न्यू दिल्ली यांच्याकडून 'भारतरत्न डॉ.सर्वपल्ली राधाकृष्णन गोल्ड मेडल अॅवार्ड' प्रदान करण्यात आले. प्रा.समीर दळवी यांचे दोन संशोधन पेपर आंतरराष्ट्रीय जर्नलमध्ये प्रकाशित झाले. गांडुळखत प्रकल्प पूर्ण केला.

प्रा.डॉ.वैशाली गंगोत्री
प्राणीशास्त्र विभाग प्रमुख

वनस्पतीशास्त्र विभाग

वनस्पतीशास्त्र विभागात सन २०२२-२०२३ या वर्षासाठी प्रा.झावरे आर.पी. (विभाग प्रमुख), चौधरी एस.ए., प्रा.वाळूज एम.आर.बी., शेख ए.डी. हे चार प्राध्यापक कार्यरत आहेत. या वर्षासाठी आमच्या विभागामध्ये प्रथम वर्षात ६७ द्वितीय ४७ वर्षात विद्यार्थी आहेत व तृतीय वर्षात १४ विद्यार्थी आहेत. तसेच मागील वर्ष २०२१-२०२२ तृतीय वर्षाचा निकाल १००% लागला आहे.

शैक्षणिक वर्ष २०२२-२०२३ तृतीय वर्षामधील चिकाने स्नेहल शिवाजी या विद्यार्थीनीची रेल्वे पोलीसमध्ये निवड झाली. शैक्षणिक वर्ष २०२२-२०२३ मध्ये विभागाने कॉलेजमध्ये वनौषधी उद्यान, कॅक्टस उद्यान लोटस आणि लिली उद्यान (कुमुदिनी उद्यान), वनस्पती उद्यान नव्याने तयार करण्यात आले. शैक्षणिक वर्ष २०२२-२०२३ मध्ये विभागाने कॉलेजमधील वनस्पतींची ओळख करून त्यांच्या नावाच्या पाट्या बसविण्यात आले. शैक्षणिक वर्ष २०२२-२०२३ मध्ये विभागाने कॉलेजमधील वनस्पतींना पाणी देण्यासाठी ठिबक सिंचन बसविण्यात आले.

प्रा.रमेश झावरे
वनस्पतीशास्त्र विभाग प्रमुख

गणित विभाग

गणित विभागात सन २०२२-२०२३ या वर्षासाठी प्राध्यापक वाघुंडे प्रतिक्षा (विभाग प्रमुख) कार्यरत आहेत. या वर्षासाठी या विभागामध्ये एफ.वाय.बी.एस्सी. साठी २२ विद्यार्थी आहे व एस.वाय.बी.एस्सी.साठी १३ विद्यार्थी आहेत. दरवर्षी एस.पी. महाविद्यालय पुणे विभागातर्फे घेतल्या जाणाऱ्या माधवा गणित स्पर्धा यामध्ये विभागातील विद्यार्थी सहभागी होतात.

या विभागामध्ये विद्यार्थ्यांच्या संकल्पना सुधारण्यासाठी मिनी प्रोजेक्ट घेतले जातात. या विभागांतर्गत क्लास सेमिनार विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आयोजित केला. विद्यार्थी सायन्स फोरम, पोस्टर प्रदर्शन स्पर्धा, शिक्षक दिन, कमवा व शिका, राष्ट्रीय सेवा योजनेमध्ये विद्यार्थ्यांनी सहभाग नोंदवला. विज्ञान मंडळांतर्गत होणाऱ्या विविध कार्यक्रमांमध्ये विभागातील विद्यार्थ्यांनी सहभाग नोंदवला.

प्रा.वाघुंडे प्रतिक्षा
गणित विभाग प्रमुख

इलेक्ट्रॉनिक सायन्स विभाग

कार्यरत प्राध्यापक : स.प्रा.शैलजा टिंगरे (विभाग प्रमुख), स.प्रा.मनोज दूस, स.प्रा.रोहोकले सिमा स.प्रा.शैलजा टिंगरे या सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर येथे पीएचडी करत आहेत.

स.प्रा.शैलजा टिंगरे व स.प्रा.मनोज दूस यांनी टी सी कॉलेज, बारामती आयोजित International Webinar On "Innovative Research Trends in Green Electronics and Allied Technology" मध्ये सहभाग नोंदवला.

विभागाचा निकाल :

१. एफ.वाय.बी.एस्सी. या वर्गात १८ विद्यार्थी संख्या होती ते सर्व परीक्षेत उत्तीर्ण झाले असून इलेक्ट्रॉनिक्स विषयाचा निकाल ७७.७७% लागला आहे.
२. एस.वाय.बी.एस्सी. या वर्गात १४ विद्यार्थी संख्या होती ते सर्व परीक्षेत उत्तीर्ण झाले असून इलेक्ट्रॉनिक्स विभागाचा निकाल ९२.८५% लागला आहे.
३. टी.वाय.बी.एस्सी. या वर्गात १४ विद्यार्थी होते परीक्षेत सर्व विद्यार्थी उत्तीर्ण असून विभागाचा निकाल १००% आहे. इलेक्ट्रॉनिक्स विभागातून उत्तीर्ण झालेल्या विद्यार्थ्यांपैकी आठ विद्यार्थी एम.एस्सी. करत आहेत.

प्रा.शैलजा टिंगरे
इलेक्ट्रॉनिक विभाग प्रमुख

ग्रंथालय विभाग

ग्रंथालय वर्गातील शिक्षण प्रक्रियेला पूरक व समांतर कार्य करीत असते. स्वयं विद्यार्थी अध्ययनाला उच्च शिक्षणात महत्त्वाचे स्थान आहे. वर्गात शिक्षकांनी दिलेल्या संदर्भसूचीनुसार विद्यार्थ्यांना हवे असणारे ग्रंथ प्रलेख शोधात असतात. विद्यार्थ्यांना सोयीस्कर अशी ग्रंथ रचना केलेली आहे. त्यासाठी ग्रंथालयातील विविध विभागाचे संघटन कार्यात्मकता समोर ठेऊन केले आहे. यामध्ये वर्तमानपत्र कक्ष, ग्रंथ देव-घेव विभाग, ग्रंथ संग्रह विभाग, अभ्यासिका, नियतकालिके विभाग अशा वेगवेगळ्या विभागांची कार्यात्मक रचना केलेली आहे.

ग्रंथालयाची खास वैशिष्ट्ये :-

१. ग्रंथालयातील वाचन साहित्य वाचनाबाबत मार्गदर्शन केले जाते.
२. मुक्तद्वार पद्धतीचा उपयोग केला जातो.
३. १९९४ मध्ये महाविद्यालयाच्या स्थापनेबरोबर ग्रंथालय स्थापन झाले.
४. INFLIBNET ने तयार केलेल्या SOUL 3.0 आज्ञावलीचा वापर करून ग्रंथालयातील सर्व प्रक्रियांचे संगणकीकरण करण्यात आलेले आहे.
५. वर्गातील शिक्षण प्रक्रिया प्रभावी ठरावी यासाठी गुणवत्ता संपन्न ग्रंथसंग्रह विकसित करण्यात आलेला आहे.
६. INFLIBNET चे N-LIST हे E-Resources चे सदस्यत्व.
७. सध्याच्या आणि भविष्यकाळातील वाचकांच्या गरजा भागविण्यावर भर देण्यात आलेले आहे.

ग्रंथालयाचे उपभोक्ते :-

१. महाविद्यालयीन विद्यार्थी - ८८१
२. महाविद्यालयीन शिक्षक - ३७
३. प्रशासकीय सेवक - १०

अ.नं.	वाचन साहित्य	संख्या	
१.	ग्रंथसंख्या	१३७८३	
२.	देणगी ग्रंथ	२५४	
३.	नियतकालिके आणि जर्नल्स	२५	
४.	वर्तमानपत्र	०७	

ग्रंथालयातून दिल्या जाणाऱ्या सेवा :-

- ११ उपार्जन (ACQUISITION)
- १२ देवघेव (CIRCULATION)
- १३ प्रचलित जागरूकता सेवा (CAS)
- १४ माहितीचे निवडक प्रसाण (SDI)
- १५ संदर्भ सेवा

भविष्यातील सेवा :-

११. विविध इ-रेसोर्सस उपलब्ध करणे. १२. DIGITAL LIBRARY विकसित करणे.
१३. DELNET हे E-Resource उपलब्ध करणे.

उपक्रम :-

११. INFORMATION LITERACY PROGRAMME १२. वाचन प्रेरणा दिन
१३. ग्रंथालय सप्ताह निमित्त विविध स्पर्धांचे आयोजन (निबंध, भित्तिपत्रक इ.) १४. व्याख्यान
१५. AWARENESS PROGRAMME

सहा.प्रा.शुभांगी रावसाहेब पवार
ग्रंथालय विभाग

राष्ट्रीय सेवा योजना विभाग

श्री ढोकेश्वर कॉलेज टाकळी ढोकेश्वर राष्ट्रीय सेवा योजना विभागामध्ये प्रा.लक्ष्मण कोठावळे, प्रा.नामदेव वाल्हेकर यांची कार्यक्रम अधिकारी म्हणून तर, प्रा.सविता पिंगट यांची सहाय्यक कार्यक्रम अधिकारी म्हणून नव्याने नियुक्ती करण्यात आली आहे. विद्यापीठ नियमानुसार योजनेत ७५ स्वयंसेवक व ७५ स्वयंसेविका असे एकूण १५० विद्यार्थी सहभागी झालेले आहेत. राष्ट्रीय सेवा योजनेमार्फत या वर्षी महाविद्यालयाच्या प्रांगणात २० झाडे लावण्यात आली. तसेच महाविद्यालयातील स्वच्छता, झाडांची आळी करणे, पाणी घालणे, गवत काढणे, त्याच बरोबर गावातील सार्वजनिक ठिकाणे साफ सफाई करणे, ढोकेश्वर मंदिर परिसर साफ सफाई करणे इ.कामे योजनेमध्ये केली गेली. तसेच निबंध स्पर्धा, पोस्टर स्पर्धा, व्याख्यानमाला अशा विविध स्पर्धा घेण्यात आल्या.

या वर्षी महाविद्यालयाचे विशेष श्रम संस्कार शिबीर मौजे तिखोल येथे दिनांक १४ डिसेंबर ते २० डिसेंबर २०२२ दरम्यान आयोजित करण्यात आले होते. यामध्ये २४ मुली व ५४ मुले असे एकूण ७८ स्वयंसेवक व तीन प्राध्यापक सहभागी झाले होते. शिबिरामध्ये स्वच्छता, वृक्षारोपण, प्लास्टिक निर्मुलन, मराठी शाळा सुशोभिकरण, सार्वजनिक रस्ता दुरुस्ती, डोंगरावरील चर खोदण्याचे व इतर विशेष काम करण्यात आले. विभागाचा तिखोल येथील शेंद्रीय शेती गट यांच्याशी ५ वर्षांचा करार झालेला आहे. स्वयंसेवकांनी शेंद्रीय शेती गटाला दोन वेळेस भेट देऊन शेंद्रीय शेतीचा अभ्यास केला आहे. तसेच विभागाचा ग्रामीण रुग्णालय टाकळी ढोकेश्वर मधील रेड रिबन क्लब यांच्याशी करार असून दोघांच्या संयुक्त विद्यमाने एड्स जनजागृती फेरी, पोस्टर स्पर्धा व निबंध स्पर्धा घेण्यात आली. ग्रामीण रुग्णालय, अहमदनगर यांनी आयोजित केलेल्या वक्तृत्व स्पर्धेत दोन स्वयंसेवकांनी सहभाग नोंदवला. पुणे विद्यापीठ राष्ट्रीय सेवा योजना मार्फत घेण्यात येणाऱ्या राज्यस्तरीय, विद्यापीठ स्तरीय, जिल्हा स्तरीय, विविध शिबिरामध्ये महाविद्यालयातील एकूण २३ स्वयंसेवकांनी सहभाग नोंदवला आहे. तसेच विद्यापीठाद्वारे वेळोवेळी निर्देशित केलेल्या सप्ताह, पंधरवडा, जयंती, पुण्यतिथी, आरोग्य विषयक कार्यक्रम, युवा सप्ताह इ. घेण्यात आले.

प्रा.लक्ष्मण कोठावळे

प्रा.नामदेव वाल्हेकर

रा.से.यो. विभाग

एन.सी.सी. विभाग

१. १३/०८/२०२२ रोजी हर घर तिरंगा अभियान घेण्यात आले.
२. १३/०८/२०२२ रोजी हर घर तिरंगा या विषयावर कॅडेट्स ने गावामध्ये पथनाट्य सादर केले.
३. १५/०८/२०२२ रोजी एन.सी.सी.कॅडेट ने स्वतंत्रता दिवस साजरा केला.
४. १९/१०/२०२२ रोजी महाविद्यालयात Cadet with Mother हा कार्यक्रम साजरा करण्यात आला सदर कार्यक्रमासाठी ३७ कॅडेटच्या माता विद्यालयात उपस्थित होत्या.
५. २०/११/२०२२ रोजी एन.सी.सी. स्थापना दिवसाच्या निमित्ताने वृक्षारोपण करण्यात आले.
६. २१/११/२०२२ रोजी एन.सी.सी. विभागाच्या वतीने सांस्कृतिक कार्यक्रमाचे आयोजन करण्यात आले.
७. ९/१२/२०२२ रोजी श्री ढोकेश्वर लेणी येथे भेट देण्यात येऊन स्वच्छता अभियान घेण्यात आले.
८. कळमकर विराज व वाळूज मिलिंद या दोन कॅडेटची अग्नीवीर म्हणून भारतीय सैन्य दलात निवड झाली.
९. झावरे वैष्णवी हिने अमरावती येथे बेसिक लीडरशिप कॅम्प पूर्ण केला. (१४ डिसेंबर ते २४ डिसेंबर २०२२)
१०. झावरे वैष्णवी हिने आनंद (गुजरात) येथे अॅडव्हान्स लीडरशिप कॅम्प पूर्ण केला. (१८ जानेवारी ते २८ जानेवारी २०२३)
११. जासूद ऋषिकेश याने पहलगाम (काश्मीर) येथे स्कीईंग चा कॅम्प २१ जानेवारी ते ०३ फेब्रुवारी २०२३ या दरम्यान पूर्ण केला.

प्रा.गडगे एस.आर.

एन.सी.सी. विभाग प्रमुख

अँटी रँगिंग कमिटी

महाविद्यालयीन अँटी रँगिंग कमिटीद्वारे वर्षाच्या सुरुवातीलाच माहिती पुस्तकात रँगिंग संदर्भात माहिती दिली जाते. महाविद्यालयातील प्रत्येक मुलामुलींना त्या संदर्भात सूचना दिल्या जातात. या कमिटीतील सर्व शिक्षकांचे मोबाईल नंबर देण्यात आले. महाविद्यालयाच्या आवारात रँगिंग करणाऱ्यास किंवा उत्तेजन करणाऱ्यास दंडात्मक कारवाई करणे व सर्व साधारण मुला, मुलींना त्रास होणार नाही याची काळजी घेण्यात येते. मुलींना तशी विचारपूसही केली जाते.

१. अश्लील चाळे करणे
२. मोबाईलवरून फोनवर रँगिंग करणे किंवा घरी जाताना रँगिंग करणे.

अशा प्रकारे गैर प्रकार केल्यास त्या विद्यार्थ्यांवर कारवाई करण्यात येईल अशा सूचना देण्यात आल्या. परीक्षेच्या काळात रँगिंग करणे अशा मुलांना दंडात्मक कारवाई किंवा महाविद्यालयातून काढून टाकण्यात येईल अशा सूचना देण्यात आल्या.

प्रा.लोखंडे डी.एम.

समन्वयक – अँटी रँगिंग कमिटी

विद्यार्थी विकास मंडळ

शैक्षणिक वर्ष २०२२-२०२३ मध्ये विद्यार्थी विकास मंडळांतर्गत विविध उपक्रमांचे आयोजन करण्यात आले होते. यामध्ये विशेषतः गरजू आणि गरीब विद्यार्थ्यांसाठी 'कमवा आणि शिका' योजना यशस्वीपणे राबविली गेली आहे. या योजनेत १८ विद्यार्थी सहभागी झाले होते. त्याचप्रमाणे कॉलेजमधील मुलींना निर्भय बनविण्यासाठी 'निर्भय कन्या अभियान' सारखे व कराटे प्रशिक्षण व योगा हा उपक्रम राबविण्यात आला.

तसेच सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ अंतर्गत मंजूर झालेल्या कार्यशाळा यामध्ये १) अभिरुप संसद (राज्यशास्त्र विभाग) २) नाट्य प्रशिक्षण कार्यशाळा (हिंदी विभाग) व विद्यार्थी विकास मंडळ अंतर्गत मंजूर झालेल्या कार्यशाळा दिनांक ११/०३/२०२३ रोजी यशस्वीपणे घेण्यात आल्या आहेत.

प्रा.किशोर कांबळे

विद्यार्थी विकास अधिकारी

सांस्कृतिक विभाग

सांस्कृतिक विभागामध्ये विभाग प्रमुख म्हणून प्रा. लक्ष्मण कोठावळे तर सदस्य म्हणून प्रा. दादासाहेब लोखंडे, प्रा. नामदेव वाल्हेकर, प्रा. सविता पिंगट, प्रा. रमेश झावरे, प्रा.डॉ. रुपाली दळवी, प्रा. पूजा पालवे, प्रा.राहुल अमोलिक, प्रा.शुभांगी पवार हे सेवारत आहेत. या शैक्षणिक वर्षात दि. १४ व १५ मार्च २०२३ रोजी नॅक समितीने ४५ मिनिटे 'महाराष्ट्राची लोकधारा' हा कार्यक्रम पाहिला. हा कार्यक्रम पाहून नॅक समिती सदस्यांनी सांस्कृतिक कार्यक्रम पाहून आम्ही भारावून गेलो असे गौरव उद्गार काढले व सांस्कृतिक कार्यक्रमांमध्ये भाग घेतलेल्या विद्यार्थ्यांबरोबर फोटो काढले. 'महाराष्ट्राची लोकधारा' या कार्यक्रमात खालील कार्यक्रम सादर झाले. १) स्वागतगीत २) गणेश वंदना ३) देश रंगीला ४) कोळी नृत्य ५) लावणी नृत्य ६) जागरण गोंधळ गीत ७) लाभले आम्हास भाग्य (समूहगीत) ८) पोवाडा ९) महाराष्ट्राची लोकधारा १०) मिक्स (समुहनृत्य) ११) दिंडी या सांस्कृतिक कार्यक्रमात सहभागी झालेले कलाकार खालीलप्रमाणे -

अ.नं.	विद्यार्थ्यांचे नाव	वर्ग
१.	खांडके प्रतीक बबन	एस.वाय.बी.ए.
२.	साठे ऋतुजा बावन	टी.वाय.बी.ए.
३.	थोरात कविराज प्रताप	एफ.वाय.बी.ए.
४.	प्रसाद भानुदास खिलारी	टी.वाय.बी.ए.
५.	शिकारे सुजाता चिमाजी	एस.वाय.बी.कॉम.
६.	रत्नाकर स्वामी नारायण	टी.वाय.बी.कॉम.
७.	वाळुंज सायली भाऊसाहेब	एस.वाय.बी.ए.
८.	रोकडे ऋतुजा दादासाहेब	टी.वाय.बी.ए.
९.	सईद पूजा गुलाब	एफ.वाय.बी.ए.
१०.	तळेकर मयूर दत्तात्रय	टी.वाय.बी.ए.

११.	हुलावळे चैतन्य विकास	एस.वाय.बी.कॉम.
१२.	भनगडे मनिषा शंकर	टी.वाय.बी.कॉम.
१३.	शिंदे अनिकेत बाबाजी	टी.वाय.बी.एस्सी.
१४.	लोंढे विकास अशोक	टी.वाय.बी.एस्सी.
१५.	नागवडे प्रतीक शंकर	टी.वाय.बी.एस्सी.
१६.	माने कोमल नामदेव	टी.वाय.बी.एस्सी.
१७.	वाळुंज सोनल संतोष	टी.वाय.बी.एस्सी.
१८.	गागरे प्रशांत पंढरीनाथ	टी.वाय.बी.एस्सी.
१९.	भुतांबरे सोनाली धनंजय	एस.वाय.बी.एस्सी.
२०.	रोहकले तेजस विश्वनाथ	एस.वाय.बी.एस्सी.
२१.	खरमाळे प्रथमेश पांडुरंग	एस.वाय.बी.एस्सी.
२२.	वाळुंज अंकिता बाळासाहेब	एस.वाय.बी.एस्सी.
२३.	माने निकिता कुंडलिक	टी.वाय.बी.एस्सी.

वरील सर्व विद्यार्थ्यांनी नॅक समिती समोर उत्तम सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे सादरीकरण केले.

प्रा.लक्ष्मण कोठावळे
सांस्कृतिक विभाग प्रमुख

वादविवाद वक्तृत्व व निबंध समिती

वाद-विवाद व निबंध लेखन समितीमध्ये प्रा.लक्ष्मण कोठावळे व प्रा.डॉ.एकनाथ जाधव हे सेवारत आहेत या विभागामार्फत ज्ञानज्योत या विशेष अंकासाठी 'नवीन शैक्षणिक धोरण' या विषयावर निबंध लेखन स्पर्धा घेण्यात आली. यामध्ये ५० विद्यार्थ्यांनी सहभाग घेतला. यामध्ये निवड झालेल्या २५ लेखांचा समावेश ज्ञानज्योत अंकासाठी करण्यात आला व हे लेख ज्ञानज्योत या विशेष अंकात प्रकाशित करण्यात आले.

दि. ११ फेब्रुवारी २०२३ रोजी कॉम्रेड एकनाथराव भागवत आंतरराष्ट्रीय स्पर्धा न्यू आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, अहमदनगर येथे घेण्यात आली. या स्पर्धेमध्ये वाळुंज अंकिता बाळासाहेब (एस.वाय.बी.एस्सी.) वाळुंज सायली भाऊसाहेब (एस.वाय.बी.एस्सी.) या विद्यार्थिनींनी सहभाग घेतला त्याचप्रमाणे खिलारी प्रसाद भानुदास (टी.वा.बी.ए.) या विद्यार्थ्यांनी उत्तेजनार्थ प्रमाणपत्र मिळवले.

प्रा.लक्ष्मण कोठावळे
प्रा.डॉ.एकनाथ जाधव
वादविवाद वक्तृत्व व निबंध समिती

आजी माजी विद्यार्थी मेळावा

आजी-माजी विद्यार्थी पालक मेळाव्यामध्ये आजी-माजी विद्यार्थी यांचे समन्वयक प्रा.किशोर कांबळे तर पालकांचे समन्वयक म्हणून प्रा.लक्ष्मण कोठावळे हे सेवारत आहेत. यामध्ये सदस्य म्हणून प्रा.डॉ.विजय सुरोशे, प्रा.नामदेव वाल्हेकर व प्रा.सविता पिंगट काम पाहत आहेत. यावर्षी खालीलप्रमाणे आजी-माजी विद्यार्थी पालकांचे मेळावे घेण्यात आले. दि. २१/०६/२०२३ रोजी आजी-माजी विद्यार्थी व पालक मेळावा संपन्न झाला. यामध्ये २५ माजी विद्यार्थी व २५ पालकांनी सहभाग घेतला. माजी विद्यार्थी व समन्वयक प्रा.डॉ.हरेश शेळके, प्रा.तुषार तुबे यांनी या महाविद्यालयामधून कसे घडलो हे सविस्तरपणे सांगितले व ग्रंथ भेट दिली. पालकांनी महाविद्यालयात होत असणाऱ्या उपक्रमांविषयी कौतुक केले. दि. ०३/०२/२०२३ रोजी आजी-माजी विद्यार्थी पालक मेळाव्याचे आयोजन करण्यात आले होते. या मेळाव्यास ३० माजी विद्यार्थी व २० पालकांनी सहभाग घेतला होता. यामध्ये विद्यार्थी समन्वयक प्रा.डॉ.हरेश शेळके ह.भ.प. मिठू महाराज शिंदे यांनी महाविद्यालयाचे नॅक मार्च २०२३ मध्ये होणार असलाने आम्ही नॅक सदस्यांबरोबर चांगला संवाद साधू असे आश्वासन दिले. पालक मेळाव्याच्या वतीने आनंदसिधू वृद्धाश्रमाचे अध्यक्ष ह.भ.प. विलास महाराज लोंढे, समाजसेवक श्रावण गायकवाड यांनी मनोगत व्यक्त केले. दि. १४ मार्च २०२३ रोजी नॅक समितीचे सदस्य व आजी-माजी विद्यार्थी पालक मेळावा संपन्न झाला. हा संवाद अतिशय चांगला झाल्याने नॅक समितीने या मेळाव्यास १० पैकी १० गुण दिले. या मेळाव्यास डॉ.वसुदेव साळुंखे, श्री.चैतन्य भगत, प्रा.शोभा गायकवाड या माजी विद्यार्थ्यांनी नियोजन केले होते. या मेळाव्यास ३५ माजी विद्यार्थी व ३० पालक सहभागी झाले होते.

प्रा.लक्ष्मण कोठावळे प्रा.किशोर कांबळे
आजी-माजी विद्यार्थी व पालक संघ

शिस्त पालन कमिटी

महाविद्यालयाच्या वर्षाच्या सुरुवातीलाच प्रवेश प्रक्रियेच्या वेळी सर्व विद्यार्थ्यांना ओळख पत्र हँडबुक दिले जाते. यामध्ये महाविद्यालयाच्या शिस्त पालनाविषयी माहिती देण्यात आली आहे. महाविद्यालयाच्या बोर्ड वर शिस्त पालनाविषयी माहिती देण्यात आली आहे. महाविद्यालयाच्या बोर्डवच शिस्ती संदर्भात सूचना दिल्या आहेत. उदा. महाविद्यालयाच्या आवारात प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या गळ्यात ओळख पत्र असणे बंधनकारक आहे.

१. महाविद्यालयात व्यसन कोणीही करू नये.
२. महाविद्यालयाच्या आवारात अश्लील लिखाण कोणी करू नये.
३. कोणत्याही कर्मचाऱ्याबरोबर विद्यार्थ्यांने उद्घट वर्तन करू नये.
४. वर्गात कोणीही मोबाईल वापरू नये.
५. अनाहूत पाहुण्यांना वर्गात कोणी नेऊ नये.
६. महाविद्यालयाच्या आवारात कॅमेरे बसवलेले आहेत.
७. कोणीही पालकांना परीक्षा चालू असताना परीक्षा विभागात किंवा वर्गात नेऊ नये.

इ. प्रकारे बोर्डवर सूचना देण्यात आल्या. शिस्त पालन न करणाऱ्या विद्यार्थ्यांवर कडक कारवाई करणे व पुन्हा गैरवर्तन करणाऱ्या मुलांना दंडात्मक शिक्षा करणे किंवा महाविद्यालयातून काढून टाकणे किंवा लेखी घेणे इ. सूचना सांगण्यात आल्या.

प्रा.लोखंडे डी.एम.

शिस्त पालन कमिटी

ज्ञानज्योत

शैक्षणिक वर्ष २०२२-२०२३ मध्ये संपादक म्हणून प्राचार्य डॉ.लक्ष्मणराव मतकर, कार्यकारी संपादक म्हणून प्रा.लक्ष्मण कोठावळे, सदस्य म्हणून प्रा.डॉ.विजय सुरोशे, प्रा. सोनाजी ठोंबे, प्रा.डॉ.एकनाथ जाधव, प्रा.दादासाहेब लोखंडे, प्रा.नामदेव वाल्हेकर, प्रा.सविता पिंगट, प्रा.शुभांगी पवार, प्रा.श्रीकांत आल्हाट, श्री.बाळासाहेब गिरी, सेवारत आहेत. नॅकला सामोरे जात असताना दरवर्षी ज्ञानज्योत हा विशेषांक प्रकाशित केला जात असतो. आतापर्यंत महिला सबलीकरण, वाचन, रौप्य महोत्सवी माझे महाविद्यालय, पारनेर दर्शन, कोविड १९, भारत मातेचा अमृत महोत्सव हे विशेषांक प्रकाशित करण्यात आले. यावर्षी 'नवीन शैक्षणिक धोरण' या विषयावर ज्ञानज्योत अंकाची निर्मिती करण्यात आलेली आहे. या अंकामध्ये मराठी, हिंदी, इंग्रजी भाषेतील विद्यार्थ्यांचे अभ्यासपूर्ण लेख आहेत. विशेष उल्लेखनीय कार्याबद्दल अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज संस्थेचे अध्यक्ष मा.आमदार नंदकुमार झावरे साहेब यांना सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाने सानंद दिलेला जीवनगौरव पुरस्कार, महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ.लक्ष्मणराव मतकर यांची सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ अभ्यास मंडळावर झालेली निवड यशवंत, गुणवंत प्राध्यापक, विद्यार्थी यांचे फोटो विभागीय कार्यक्रम, समिती कार्यक्रम, वार्षिक अहवाल, नॅक मूल्यांकन या सर्वांचा लेखाजोखा या वर्षाच्या ज्ञानज्योत अंकात घेण्यात आलेला आहे.

प्रा.लक्ष्मण कोठावळे

ज्ञानज्योत कार्यकारी संपादक

विद्यार्थीनी मंच (निर्भय कन्या अभियान)

२०२-२०२३ या वर्षी सावित्रीबाई फुले विद्यापीठ, पुणे आणि विद्यार्थी विकास मंडळ, श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर यांच्या संयुक्त विद्यमाने दिनांक २५ फेब्रुवारी २०२३ या दिवशी 'निर्भय कन्या अभियान' कार्यशाळा सी.व्ही.रमण हॉलमध्ये घेण्यात आली. उद्घाटनासाठी डॉ.शर्मिष्ठा निमसे, डॉ.शोभा गायखे आणि श्री.विकास पवार उपस्थित होते. डॉ.शर्मिष्ठा निमसे यांनी सर्व ज्ञानेंद्रियांची रचना आणि कार्ये यांची ओळख करून दिली. त्यांची स्वच्छता आणि काळजी घेण्याचेही मार्गदर्शन करून आरोग्यपूर्ण सवयी, आहार, योगा याबद्दल त्यांनी माहिती दिली. दुसरे पुष्प डॉ.शोभा गायखे यांनी गुंफले. त्यांनी मुलींच्या शारीरिक आणि मानसिक आरोग्य या विषयावर मार्गदर्शन केले. स्त्रीयांचे सामाजिक प्रश्न देखील त्यांनी मुलींच्या लक्षात आणून दिले. नाश्ता आणि चहा झाल्यावर तिसरे पुष्प श्री. विकास पवार यांनी गुंफले. जुदो आणि कराटे याचे प्रत्यक्ष प्रशिक्षण त्यांनी प्रात्यक्षिकासह दिले. त्यांनी विद्यार्थीनींना स्वतःचा बचाव करण्याच्या पद्धती पवार यांनी प्रात्यक्षिकाद्वारे करून दाखविल्या. डॉ.सुरोशी आणि प्रा.कोठावळे विद्यार्थीनींच्या रोजगार आणि व्यवसायातील संधी या विषयावर बोलले. सर्व मार्गदर्शकांनी विविध साधनांचा वापर करून कार्यक्रम यशस्वी केला. महिला दिन व सावित्रीबाई फुले जयंती साजरी करण्यात आली.

प्रा.डॉ.वैशाली गंगोत्री

निर्भय कन्या विभाग

संशोधन विभाग

या वर्षी संशोधन समन्वयक म्हणून सहाय्यक प्राध्यापक डॉ. एकनाथ जाधव हे काम पाहत आहेत. प्राचार्य डॉ.लक्ष्मण मतकर Ph.D. मार्गदर्शक असून सध्या त्यांच्या तीन विद्यार्थी Ph.D. करत आहे तसेच एका विद्यार्थ्याने Ph.D. पूर्ण करून पदवी प्राप्त केली आहे. तसेच ते M.Phil. चे ही मार्गदर्शक असून एक विद्यार्थी त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली M.Phil. करत आहे. महाविद्यालयातील प्रा.एकनाथ जाधव (हिंदी) आणि प्रा.जिजाभाऊ घुले (राज्यशास्त्र) यांनी या वर्षी सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाची Ph.D. पदवी प्राप्त केली. महाविद्यालयातील प्रा.शांता गडगे (इतिहास विभाग), प्रकाश गावित (इतिहास), प्रा.किशोर कांबळे (भूगोल), प्रा.समीर दळवी (प्राणिशास्त्र), प्रा.रमेश झावरे (वनस्पतिशास्त्र), शैलजा इधे (इलेक्ट्रॉनिक्स), प्रा.अमोल पायमोडे (पदार्थ विज्ञान) यांचा विविध विद्यापीठामध्ये Ph.D. साठी प्रवेश असून ते लवकरच आपली पदवी प्राप्त करतील. महाविद्यालयातील प्राध्यापकांचे राष्ट्रीय स्तरावर १६ व आंतरराष्ट्रीय १२ जर्नल्समध्ये प्रबंध प्रकाशित झाले आहेत. तसेच यावर्षी झालेल्या २२० हून अधिक सेमिनार मध्ये महाविद्यालयाच्या प्राध्यापकांनी सहभाग नोंदवला असून महाविद्यालयाने दोन राज्यस्तरीय वेबिनार आयोजित केली होती.

डॉ.एकनाथ जाधव

संशोधन समन्वयक

परीक्षा व मूल्यमापन विभाग

शैक्षणिक वर्ष २०२२-२०२३ मध्ये परीक्षा विभागात महाविद्यालयीन परीक्षा अधिकारी डॉ.प्रा.जाधव एकनाथ हे कार्यरत आहेत. त्यांना सहाय्यक म्हणून प्रा.एस.डी.दळवी, प्रा.सविता पिंगट व श्री.व्ही.एम.झावरे काम पाहतात. महाविद्यालयात अनुदानित व विनाअनुदानित तत्वावर ०९ वर्ग चालवले जातात. प्रथम वर्ष बी.ए./बी.कॉम./बी.एस्सी. या वर्गाचे २०१९ पॅटर्न नुसार श्रेयांकपद्धती नुसार विद्यापीठाने निकाल जाहीर केलेले आहेत. महाविद्यालयात विद्यापीठाच्या नियमानुसार सर्व वर्गांच्या वर्षभरात लेखी, तोंडी, प्रोजेक्ट व प्रात्यक्षिक परीक्षा नियोजित वेळापत्रकानुसार घेतल्या जातात. एफ.वाय.बी.ए. / बी.कॉम. / बी.एस्सी. (२०१३ पॅटर्न) वर्गाचे निकाल सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या नियमाच्या अधीन राहून वेळेत लावण्यात आले आहेत. परीक्षेचे कामकाज व्यवस्थित रित्या पार पाडण्यासाठी महाविद्यालयीन प्राचार्य, परीक्षा समिती, प्रशासकीय अधिकारी, सर्व शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचारी यांचे सहकार्य लाभले. त्याबद्दल सर्वांचे ऋण व्यक्त करतो.

प्रा.डॉ.जाधव एकनाथ

परीक्षा विभाग प्रमुख

श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर

* अनुदानित शिक्षक कर्मचारी *

अ.नं.	शिक्षकाचे नाव	विषय	मोबाईल नं.
१.	प्राचार्य, डॉ. लक्ष्मणराव श्रीधर मतकर	प्राणीशास्त्र	मो. ९०११५०३३३४
२.	प्रा. लक्ष्मण भिकाजी कोठावळे	मराठी	मो. ९४०३३७०९५६
३.	प्रा. वीरेंद्र शंकर धनशेड्टी	राज्यशास्त्र	मो. ९४२०६३५१५८
४.	प्रा. शांता रंगनाथ गडगे	इतिहास	मो. ९७६६११८३८१
५.	प्रा. प्रकाश महादू गावित	इतिहास	मो. ८२७५५८३२२५
६.	प्रा. सोनाजी झुंबर ठोंबे	इंग्रजी	मो. ७४९८२४८३५८
७.	प्रा. दादासाहेब मुरलीधर लोखंडे	शा.शि.संचालक	मो. ९८६०८१७२२४
८.	प्रा.डॉ. विजय निवृत्ती सुरोशी	भूगोल	मो. ९८८१८४१२०४
९.	प्रा. किशोर दशरथ कांबळे	भूगोल	मो. ८८३०४९५९२३
१०.	प्रा.डॉ. एकनाथ गणपती जाधव	हिंदी	मो. ९६७३११९१९४

* अनुदानित शिक्षकेतर कर्मचारी *

अ.नं.	नाव	पद	मोबाईल नं.
१.	श्री. सावकार बाजीराव काकडे	सह. अधीक्षक	मो. ७३५०९२८२९६
२.	श्री. साहेबराव उत्तम यादव	वरिष्ठ लिपिक	मो. ९८५०१३९८१९
३.	श्री. दिगंबर कोंडीराम एडके	कनिष्ठ लिपिक	मो. ९७६३८२१६०८
४.	श्री. मुरलीधर चिंधु खाडे	शिपाई	मो. ९५२७०२१४२०
५.	श्रीमती जया अगस्तीन साळवे	शिपाई	मो. ९५२७४५२५९४
६.	श्री. तुकाराम साळबा दातीर	शिपाई	मो. ९५९५००६०७९

* विनाअनुदानित शिक्षक कर्मचारी *

अ.नं.	शिक्षकाचे नाव	विषय	मोबाईल नं.
१.	प्रा.श्रीमती डॉ.वैशाली माधव गंगोत्री	प्राणीशास्त्र	मो. ९८८१४०९२६७
२.	प्रा. समीर दादाभाऊ दळवी	प्राणीशास्त्र	मो. ९४२०१२०७७२
३.	प्रा. रमेश प्रभू झावरे	वनस्पतीशास्त्र	मो. ९९२३९३४२६८
४.	प्रा. श्रीमती मयुरी रंगनाथ वाळूज	वनस्पतीशास्त्र	मो. ७४९९५३८६९६
५.	प्रा. सोमनाथ आबा चौधरी	वनस्पतीशास्त्र	मो. ७०२०८९९६६२
६.	प्रा. श्रीमती आरजू दगू शेख	वनस्पतीशास्त्र	मो. ९३०९२२८६९७
७.	प्रा. नामदेव मगन वाल्हेकर	रसायनशास्त्र	मो. ९८९०९६७८१४
८.	प्रा. श्रीमती स्नेहल तबाजी तांबे	रसायनशास्त्र	मो. ९७६३२९७०७३
९.	प्रा. श्रीमती पूजा धर्मनाथ पालवे	रसायनशास्त्र	मो. ९०११२८७३७३
१०.	प्रा. श्रीमती प्रियंका कचेश्वर साबळे	रसायनशास्त्र	मो. ९६५७४१५९४९
११.	प्रा. श्रीमती शैलजा अरविंद टिंगरे	इलेक्ट्रॉनिक	मो. ९०४९५५६४९४
१२.	प्रा. मनोज बन्सी दूस	इलेक्ट्रॉनिक	मो. ७३५०७७९४४३
१३.	प्रा. श्रीमती सीमा लहू रोहोकले	इलेक्ट्रॉनिक	मो. ९५०३१११२५९
१४.	प्रा. श्रीमती प्रतीक्षा शंकर वाघुंडे	गणित विभाग	मो. ९५०३४३०२३९
१५.	प्रा.डॉ. सुदाम अनंत वीर	वाणिज्य	मो. ९५५०५४५१७१
१६.	प्रा. श्रीमती सविता पांडुरंग पिंगट	वाणिज्य	मो. ९३५९९०७९११
१७.	प्रा. ऋषिकेश दशरथ खोसे	वाणिज्य	मो. ९५१८७९५९७५
१८.	प्रा. संजय बबन गायकवाड	भौतिकशास्त्र	मो. ९६७३१३२२२४
१९.	प्रा. अमोल किसन पायमोडे	भौतिकशास्त्र	मो. ९५७९९२२११२
२०.	प्रा. श्रीमती भारती अशोक धुमाळ	भौतिकशास्त्र	मो. ९०९६४४९०११
२१.	प्रा. श्रीमती सुवर्णा कैलास लोंढे	भौतिकशास्त्र	मो. ७०५७०६५५३५
२२.	प्रा.डॉ. जिजाभाऊ सिताराम घुले	राज्यशास्त्र	मो. ९६५६७३०४६१
२३.	प्रा. श्रीकांत गोपीनाथ आल्हाट	मराठी	मो. ९९२१७५६४८१
२४.	प्रा. श्रीमती शुभांगी रावसाहेब पवार	ग्रंथालय	मो. ७३५०७७२०८७
२५.	प्रा. संतोष भास्कर कोकाटे	भूगोल	मो. ७३८७६५०४५७
२६.	प्रा. राहुल मायकल अमोलिक	इंग्रजी	मो. ९३०९७१८७३५
२७.	प्रा.डॉ. श्रीमती रुपाली संपत दळवी/ओहोळ	हिंदी	मो. ९८९०५२१६८९

* विनाअनुदानित शिक्षकेतर कर्मचारी *

अ.नं.	नाव	पद	मोबाईल नं.
१.	श्री. महेश भाऊसाहेब वाव्हळ	अकॉट विभाग	मो. ८६००४८३९७०
२.	श्री. विकास मारुती झावरे	परीक्षा विभाग	मो. ९०११२७६२७२
३.	श्रीमती कांचन नारायण डोंगरे	ऑफिस	मो. ९६०७८११६९४
४.	श्री. सुजित मंडाजी भोंडवे	शिपाई	मो. ७५५९३२९१५४
५.	श्रीमती मंगल गंगाधर धावडे	सफाई कामगार	मो. ८१४९८४९६२६
६.	श्रीमती मनीषा संतोष माकरे	सफाई कामगार	मो. ८५५४०४२०९७

'मतदार जनजागृती प्रसंगी' सर्व विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करताना संस्थेचे ज्येष्ठ विश्वस्त मा.सिताराम खिलारी व इतर मान्यवर

राष्ट्रीय सेवा योजना 'विशेष श्रमसंस्कार शिबिर' उद्घाटन प्रसंगी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करताना उद्घाटक प्राचार्य डॉ.बी.एच.झावरे

महाविद्यालयाचा कायमस्वरूपी पाणी प्रश्न सोडवताना पाण्याचे जलपूजन समारंभ प्रसंगी संस्थेचे अध्यक्ष मा.श्री.नंदकुमार झावरे पाटील, उपाध्यक्ष मा.रामचंद्र दरे, विश्वस्त मा.डॉ.भापकर, मा.सिताराम खिलारी, सचिव मा.जी.डी.खानदेशे व इतर मान्यवर

महाविद्यालयामध्ये संस्थेचे अध्यक्ष मा.नंदकुमार झावरे पाटील यांचे स्वागत करताना प्राचार्य व ज्येष्ठ विश्वस्त मा.सिताराम खिलारी

माजी विद्यार्थी कार्यक्रमाचे प्रमुख पाहुणे डॉ.विजय कटारिया यांच्या हस्ते महाविद्यालयामध्ये वृक्षारोपण करताना सोबत मा.प्राचार्य डॉ.लक्ष्मणराव मतकर, माजी विद्यार्थी व सर्व प्राध्यापक वृंद

'स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव' प्रसंगी ढोकेश्वर मंदिर परिसर स्वच्छता मोहिमेत सहभागी विद्यार्थी

* महाविद्यालयाची ठळक वैशिष्ट्ये *

- सुसज्ज इमारत व जिमखाना •
- अनुभवी, उच्चशिक्षित व तज्ज्ञ प्राध्यापक वर्ग •
- अद्ययावत विज्ञान प्रयोगशाळा व मौलिक ग्रंथसंपदा •
- गरजू व होतकरू विद्यार्थ्यांसाठी कमवा व शिका योजना •
- स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन केंद्र •
- राजकीय पत्रकारिता कोर्स • ट्रॅव्हल अॅण्ड टुरिझम कोर्स •
- टॅली इ.आर.पी. सर्टिफिकेट कोर्स • मधुमक्षिका पालन सर्टिफिकेट कोर्स •
- विविध प्रकारच्या शिष्यवृत्तींची व्यवस्था •
- भव्य क्रीडांगण व पार्किंग सुविधा • मुलींचे सुसज्ज वसतिगृह •
- राष्ट्रीय सेवा योजना • राष्ट्रीय छात्र सेना •

अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समितीचे
श्री. डो.के.शे. कॉलेज, टाकली डो.के.शे.
ता. पारनेर, जि. अहमदनगर.

